

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom

Államnyelv és országhatár a 19. században

Korok és operettek

Nemzet és kisebbség az Európai Unióban

A Nemzet iskolai története

2005/1

SZERKESZTŐSÉG

Erdősi Péter
Fedinec Csilla
Kántor Zoltán
Kovács Éva
Papp Z. Attila

LAPUNK TÁMOGATÓI

Illyés Alapítvány,
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma –
Nemzeti Kulturális Alapprogram

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓ

1125 Budapest, Szilágyi Erzsébet fasor 22/c
Tel.: 391-5726 E-mail: regio@tla.hu

Szerkesztőségi titkár: Dömök Zsuzsa – Kiadja a TLA –
Teleki László Intézet Közép-Európai Tanulmányok
Központja – Felelős Kiadó: a Teleki László Intézet főigaz-
gatója – Tördelés és a sokszorosítás: Kalonda Bt.

ISSN 0865-557X

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom. 16. évfolyam, 2005. 1. szám

ÁLLAMNYELV ÉS ORSZÁGHATÁR A 19. SZÁZADBAN

PÁL JUDIT

A hivatalos nyelv és a hivatali nyelvhasználat kérdése Erdélyben
a 19. század közepén 3

HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN

Útleveápolitika a rendi korszak végén. Moson vármegyei tapasztalatok 27

KOROK ÉS OPERETTEK

MORITZ CSÁKY

Az operett az 1900-as évek tájékán. Egy kultúrtörténeti értelmezés kísérlete 53

HELTAI GYÖNGYI

Operett-barátság. Az interetnikus reprezentáció elvei
és gyakorlata a szocialista operettben 71

NEMZET ÉS KISEBBSÉG AZ EURÓPAI UNIÓBAN

BANGÓ JENŐ

Az etno-kulturális identitástól a regionális identitásig:
a belgiumi német közösség fejlődése 97

BERGER ÁGNES

Magyar nemzeti identitástudat az EU-csatlakozás tükrében
Multinacionális cégek munkatársaival készített interjúkon
alapultó kvalitatív elemzés 114

SZEMLE

LAJTAI L. LÁSZLÓ	
A Nemzet iskolai történetének történetisége	127
JULIANE BRANDT	
<i>Joachim von Puttkamer: Schulalltag und nationale Integration in Ungarn</i>	134
VARGA SZABOLCS	
<i>Soksevits Dénes: Magyar múlt horvát szemmel</i>	139
JULIANE BRANDT	
A németországi Délkelet-Európa-kutatás új kihívások előtt	143

KÖNYVISMERTETÉSEK

<i>Ablonczy Balázs: Teleki Pál</i>	149
<i>Szerbhorváth György: Vajdasági lakoma. Az Új Symposion történetéről</i>	150
<i>Salat Levente – Smaranda Enache (szerk.): A román-magyar kapcsolatok és a francia-német megbékélési modell</i>	151
<i>György Péter – Kiss Barbara – Monok István (szerk.): Kulturális örökség – társadalmi képzelet</i>	152
<i>Erdősi Péter – Sonkoly Gábor (szerk.): A kulturális örökség</i>	153

ÁLLAMNYELV ÉS ORSZÁGHATÁR A 19. SZÁZADBAN

PÁL JUDIT

A hivatalos nyelv és a hivatali nyelvhasználat kérdése Erdélyben a 19. század közepén*

A különböző nacionalizmuselméletek vázolták a nyelv szerepét is a modern nemzetté válásban, a nemzetállamok kialakításában. Gellner szerint viszonylag egyszerű a képlet: a modern társadalom nem tud megfelelőképpen működni, ha nem ugyanazzal a sztenderdizált magaskultúrával rendelkeznek tagjai, éppen ezért az ilyen társadalom megköveteli a kultúra homogenitását. Egy kultúra, egy állam; egy állam, egy kultúra – ahogy Gellner írta; egy állam, egy nyelv – fűzhetnénk tovább a gondolatmenetet.¹ A francia forradalom idején fogalmazódott meg a norma: „Mivel a szuverenitás megtestesítőjét az oszthatatlan nemzetben látták, csak a polgárok politikai testülete bírt hitellel a közéletben, ezért feltétlenül szükséges volt, hogy egységesnek mutakozzon, és ne mutasson társadalmi, regionális vagy nyelvi megosztottságot.”² Bibó István még úgy látta, hogy a nyelvi nacionalizmus sajátosan közép- és kelet-európai jelenség.³ Államépítő nyelvpolitikát azonban sokfelé alkalmaztak Japántól Svédorszáig, de nem mindenhol volt egyformán hatékony. A nyelvi homogenizáció megvalósítása még az olyan sikeres államépítés esetében is konfliktusokkal járt, amilyen Franciaországban ment végbe.⁴

Michael Mann a Habsburg monarchiában az egyik fő sérelmet, amivel a nemzetiségi elitek mobilizálni tudták a tömegeket, a hivatalok betöltésének

* Jelen írás a Bolyai Kutatói Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*. Cornell UP: Ithaca, New York, 1993. 35–38.

² Dickhoff, Alain: Egy megrögzöttség túlhaladása – a kulturális és politikai nacionalizmus fogalmainak újraértelmezése. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*. Rejtjel: Budapest, 2004. (Rejtjel Politológia Könyvek, 21.) 303.

³ Bibó István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. Kriterion: Bukarest–Kolozsvár, 1997. 16–17.

⁴ Hechter, Michael: A nacionalizmus megfőkezése. In: Kántor: *Nacionalizmuselméletek*, i. m. 174–182.

rendjében látta. A nyelvi tőke vált a korszak egyik fontos politikai kérdésévé, mert minden írástudó számára fontos volt, hogy írásbeliségének nyelve egyben az állam nyelve is legyen.⁵ A kis népek „nemzeti újjászületése” számára a nyelv és a kultúra volt az elsődleges eszköz,⁶ ez pedig szemben állt az államépítés folyamatával. Miroslav Hroch megkísérelte a nemzeti mozgalmak programját, követeléseit tipologizálni, főképp ami a nyelvi jogokat illeti, és úgyszintén hangsúlyozta, hogy a nyelv nagyon fontos szerepet játszott a nemzeti mozgalmakban.⁷ Igazából azt a központi szerepkört, amit a nyelv betöltött ezekben a mozgalmakban, nem vagy nagyon nehezen lehetett volna más tényezővel pótolni, mivel a nyelv – az irodalmi nyelvek konstruált volta ellenére – látszott a legkézenfekvőbb összetartó erőnek, a csoportidentitás egyik alapvető pillérének, ugyanakkor ez fejezte ki legjobban a domináns etnikai csoporttól való távolságot is. Nyelvi különbségek természetesen mindig is voltak, sőt, a politika már korábban is felhasználta azokat. A modern kor mégis teljesen más dimenziót adott a kérdésnek. A rendi társadalmaknak természetes velejárójuk volt az egyenlőtlenség. Az új eszmék elterjedése, mint a törvény előtti egyenlőség vagy az emberi méltóság új felfogása, azonban a nyelvi egyenlőtlenségeket is felszínre hozta. Magyarországon például korábban a rendi státusz mellett a latin nyelv tudása adta meg a belépőt a politika és a közigazgatás szféráiba. Etnikai vagy nyelvi hovatartozásától függetlenül elvileg bárki előtt nyitva állt az út, ha a „nemesi nemzet” tagja volt és tudott latinul. Ez a jól bevált egyensúlyi rendszer borult fel a nyelvi harcok során a 19. század közepére azzal, hogy a magyar nyelv váltotta fel a latint. Ráadásul hamarosan a rendi korlátokat is felszámolták, így a különböző nemzeti mozgalmak elítjei sikeresen érvelhettek azzal, hogy nem méltányos az egyik etnikai csoport – ebben az esetben a magyar – nyelvét kiváltságos helyzetbe emelni,

⁵ Mann, Michael: A modern európai nacionalizmus kialakulása. In: Kántor: *Nacionalizmuselméletek*, i. m. 130–131.; Schulze, Hagen: *Stat si națiune în istoria europeană*. [Staat und Nation in Europa. Beck: München, 1994.] Polirom: Iași, 2003. 157–161.; A francia példára lásd: Weber, Eugen: *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914*. Stanford UP, 1976.

⁶ A nemzeti nyelvek kialakítására lásd: Thiesse, Anne-Marie: *Crearea identităților nationale în Europa. Secolele XVIII–XX*. [La création des identités nationales, Europe, XVIIIe–XXe siècles. Seuil: Paris, 1999.] Polirom: Iași, 2000. 49–58.

⁷ Hroch öt fázist különböztet meg a nemzeti mozgalmak nyelvi programját illetően: a nyelv dicsőítése és védelme; a nyelv kodifikálása; a nyelv „kiművelése” irodalmi és tudományos művek révén; a nyelv bevezetése az iskolákban; és végül az adott nyelv teljes egyenjogúsítása. Hroch, Miroslav: *The Social Interpretation of Linguistic Demands in European National Movements*. Badia Fiesolana, San Domenico, 1994. (European University Institute Working Paper No. 94/1) 12–20.

a többiek rovására hivatalos nyelvvé deklarálni. A nyelv ekkor már a polgárok közti egyenlőség kritériumaként jelent meg, ugyanakkor presztízs kérdéssé (is) vált: mutatta az illető etnikai csoport státuszát. Hroch rámutatott, hogy a különböző nemzeti mozgalmak elitjei is mintegy kényszerhelyzetben voltak. Ahhoz, hogy sikeres politikus lehessen valaki, fel kellett vállalnia a nyelvi követeléseket is, a kérdésben tett engedmények politikai öngyilkossággal értek fel. A kérdés túlideologizálttá vált, segítségével az elitek sikeresen tudták mobilizálni a tömegeket. A nyelvi és kulturális követelések azonban általában ott váltak központi témává, ahol az illető etnikai csoportok „csonka társadalmat” képeztek. Hroch szerint a nyelvi program és a nyelvi alapon meghatározott nemzet a perifériákon elhelyezkedő nem-domináns etnikai csoportok válasza volt a modernizáció kihívásaira.⁸

A továbbiakban Erdély példáján próbálom meg szemléltetni, hogyan osztotta meg a nemzeti eszme elterjedésével párhuzamosan ennek a multietnikus régióknak a különböző elitjeit a hivatalos nyelv kérdése, a „nyelvharc” során hogyan ütköztek az álláspontok, hogyan került összeütközésbe az egységes nemzetállami ideál a helyi hagyományokkal és sokszínűséggel, és végül hogyan avatkozott be 1867 után a magyar állam és hogyan kísérte meg keresztülvinni a nemzeti célokat.

Erdélyben a fejedelemség idején a „hivatalos nyelv” a magyar volt, ez szorult aztán fokozatosan vissza a Habsburg uralom idején a latin, illetve a német rovására; bár Erdélyben – Magyarországhoz képest – a „hazai nyelvek” közül a magyar és – nyilván – a német továbbra is jóval szélesebb körben volt használatos a helyi igazgatásban és részben a központi hatóságokkal való levelezésben. A tömegnacionalizmusok kora előtt fel sem merült, hogy az adminisztráció nyelvét rákényszerítsék a lakosság szélesebb rétegeire. Igazából II. József hírhedt nyelvrendelete sem erre tett kísérletet, mindössze a felvilágosult abszolutizmus szellemében az állami közigazgatást akarta racionalizálni. A rendelet mégis nagy vihart kavart, és az első, nagy ellenállást kiváltó fordulatot Erdély esetében is ez jelentette. Erdélyben a nyelvrendelet hatálya 1785 novemberétől terjedt ki a törvényhatóságokra és városokra, 1787-től pedig elvileg az országgyűlés nyelve is a német lett volna, ha egyáltalán összehívtak volna országgyűléseket. A német nyelv tudását követelményként írták elő a kormány- és törvényhatóságok tisztviselői számára, 1787-től ez elvileg a kisebb egyházi és világi hivatalok esetében is az alkalmazás feltétele volt.

⁸ Uo. 33–37.

Azonban az ellenállás, illetve a német nyelvtudás tényleges hiánya miatt a rendelet végrehajtása nagyon felemásra sikeredett.⁹

Mindez azonban csak múltó epizód volt. Az erdélyi hatóságok is könnyebbüléssel és örömmel vették tudomásul II. József rendeleteinek visszavonását. Jól jellemzi a hangulatot a II. József által egyesített Marosozék és Kükküllő vármegye törvényhatóságainak 1790. március 22-i gyűlése, amelyen a többi sérelem között a nyelvrendelet következményeire is kitértek: „Mely nagy romlására, kisebbségére és megalacsonyítására szolgált légyen a dicső magyar nemzetnek az, hogy a maga nyelvtől eltiltattott és mindenemű hivatalbéli dolgok az idegen német nyelven folyni parancsoltattanak, csak a' nem érzi, az kiben nemzetinek és hazájának szeretete soha fel nem tanáltattott, avagy akármely őket alacsonyító tekintet által annak utolsó szikrája is őbennek kioltatott. Hogy tehát ezen nevezetes sérelmünknek orvosságát találjuk, végeztetett, hogy mán túl teljességgel semmi némű, akár felsőbbekhez intézendő, akár az alatta valókhöz küldendő levelezésekben, rendelésekben, végzéseken, protocollatiókban, resolutiókban, vagy akármilyen névvel nevezendő írásokban az v(árme)gye tiszteli német vagy deák nyelvel élni nem merészeljenek, hanem mindeneket csak magyarul folytassanak...”¹⁰ A korabeli szövegekben összefonódnak a rendi kiváltságörzés elemei a most megjelenő nacionalista retorikával, de II. József rendeleteinek egyik szándéktalan következményeként, a székelyek esetében, a rendi kereteket egyre inkább szétfeszítve, megindult magyar népi identitásuk felvállalása.¹¹

Ami a hivatali nyelvhasználatot illeti, II. József halálát követően Bánffy György gubernátor több beadványban is sikerrel védte meg azt az erdélyi szokásjogot, hogy a vármegyék és a székely székek magyarul leveleznek a központi hatóságokkal.¹² Az erdélyi országgyűlés 1790. december 21-én elfogadta, hogy „hazánk és nemzetünk dicsőségére, más nemzeteknek is helyes példáját követvén” a jegyzőkönyveket magyarul fogják vezetni.¹³ Az országgyűlés tárgyalási nyelve a fejedelemség kora óta a magyar maradt. A szászok azonban nem értettek egyet

⁹ Trócsányi Zsolt: Felvilágosodás és ferenci reakció (1771–1830). In: Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története három kötetben*. III. Akadémiai Kiadó: Budapest, 1986. 1099–1103. (a továbbiakban: *ET*)

¹⁰ Idézi Hermann Gusztáv Mihály: *Náció és nemzet. Székely rendi nacionalizmus és magyar nemzettudat 1848-ig*. Pro-Print: Csíkszereda, 2003. 129.

¹¹ Erre Makkai László, majd újabban Hermann Gusztáv Mihály is rámutatott, ld. az előző jegyzetponton, uo. 105–133.; ld. még Makkai László: *Román–magyar közös múlt*. [Teleki Pál Tudományos Intézet, 1948.] Héttorony: Budapest, 1989.

¹² Szekfű Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848*. Magyar Történelmi Társulat: Budapest, 1926. (Magyarország újkortörténetének forrásai) 36.

¹³ Idézi Szekfű: uo. 60.

a magyarok és székelyek javaslatával, akik a régi erdélyi hagyományokra hivatkozva a magyart akarták a törvényhozás és a kormányhivatalok nyelvévé tenni. A szászok a törvényjavaslat szerint a belső igazgatásban továbbra is a németet használták volna, de a központi hatóságokkal magyarul kellett volna levelezniük; ők azonban ragaszkodtak a némethez vagy latinhoz. Az 1791:31. tc. végleges szövegét Bécsben fogalmazták meg, a bizottság munkálataiban részt vett Teleki Sámuel kancellár és Bánffy György kormányzó is. A törvény meghagyta a magyar nyelv használatát a magyar és székely törvényhatóságokban, valamint a törvényszékeknél, de a központi hivataloknak az udvarral, a kincstári, katonai és a külföldi hatóságokkal való kapcsolattartásban a latint kellett használniuk.¹⁴ A románok egyelőre nem léptek fel nyelvi követeléssel. A román értelmiség elégedetlensége azonban ekkor öltött először szervezett formát. A Supplex Libellus Valachorum kérte többek között a román nemzet elismerését, azaz negyedik nemzetként való bevetelét a rendi keretek közé, arányos hivatalviselést, nyelvi szempontból azonban mindössze arra szorítottak, hogy ahol a románok vannak többségben, ott ők adhassanak nevet a községeknek, törvényhatóságoknak.¹⁵ Mint ismeretes azonban, II. Lipót a kérvényt az erdélyi országgyűlésnek küldte le, ahol értetlenségbe és elutasításba ütközött.

Ugyanekkor Aranka György felszólította a „két haza” fiait, hogy adakozzanak a magyar nyelvnek – amely Európában „egy idegen földi ritka és szép planta” – kiművelésére, hogy így „a nemzeti nyelvet más kebelébe lévő mind lakosok, mind jövevények között közönségesebbé tévén, ez által az erős kötél által is – azokat magához szorítani s amennyiben lehet magával egyesíteni lassan-lassan igyekezzék”.¹⁶ Ennek ellenére egy erdélyi magyar nyelv művelő társaság tartós létrehozása sem ekkor, sem 1820-ban nem sikerült.¹⁷

II. József rendeletének következményei azonban jóval fontosabbak voltak, a palackból egyszer kiengedett szellemet nem lehetett többé visszazárni. Ez volt az a pillanat – ahogy Szekfű Gyula jellemezte –, „amikor a tisztán szelle-

¹⁴ Uo. 60–61.

¹⁵ I. Tóth Zoltán: *Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1967–1792*. Pro-Print: Csíkszereda, 1998. 325–339.

¹⁶ Szilágyi Sándor: *Okmányok az erdélyi tudóstársasági egyeztetek történetéhez 1793–1845*. *Magyar Történelmi Tár*, IX. Pesten, 1861. 181.

¹⁷ Szekfű: *Iratok*, i. m. 89.; 60. sz.; Az államtanács 1820. január 27-én elvileg jóváhagyta a nyelv művelő társaság újjáalakítását, de az uralkodó soha nem írta alá és nem adták ki az iratot. Ez indoklásban arra is hivatkoznak, hogy a magyar Erdélyben hivatalos nyelv: „bekanntermassen ist in Siebenbürgen die ung. Sprache als eine amtliche Sprache mit Ausnahme der sächsischen Stühle anzusehen, daher kann auch kein Bedanken dagegen obwalten, dass eine grössere Ausbildung derselben durch die hiezu geeigneten Mittel stattfände”. Uo. 321.

mi területről a politika világába átmerészkedve, a nyelv művelés racionalista gondolatából, a nyelvszeretet ártatlan érzelméből nyelvkérdés lesz, az a bonyolult összetételű politikai képződmény, mely korlátlan hatalommal képes halálos gyűlöleteket és izzásig hevült mozgalmakat felkelteni.”¹⁸ A kortársak véleményét tükrözik Péczeli József szavai, aki az igazi veszélyt az iskolák és törvényszékek elnémetesítésében látta. Többségükkel ellentétben viszont Péczeli azt javasolta, hogy ne a latinhoz térjenek vissza, hanem a magyar nyelvet vezessék be, mert így „mindazok, valakik Magyarországon és Erdélyben laknak, ötven esztendő alatt mind született magyarokká lesznek”.¹⁹ Ez lesz különben a reformkor egyik ábrándképe, egyben pedig mutatja a kérdés tétjét is: nyelv és nemzet összefonódása miatt a hivatalos nyelv kérdése egyben a nemzeti hegemónia kérdése is. Herder híres jóslata nyomán a magyar szellemi elit a következő félszázad során a nemzethalál víziója és a nem magyar nemzetiségek önkéntes elmagyarosodásának illúziója között vergődött.

Ez utóbbi gondolat egyik híres képviselőjének, Wesselényi Miklósnak 1830-ban a pozsonyi országgyűlésen elmondott beszédéből kitűnik a nyelv nagy szerepe a reformkor politikusainak, értelmiségének gondolkodásában: „A nemzetiségnek legfőbb segédje s oltalma a nyelv, főként oly országban, mint hazánk, melynek körét többféle nemzetiségek lakják, ez, s csak ez a kötés azon kémiai foglалó szer, mely a különböző részeket egytívé, egy célra egyesíti.”²⁰ Wesselényi az úrbéri viszonyok felszámolását, a jogkiterjesztést egybekötötte volna a magyar nyelv terjesztésével. Reményei szerint a nem-magyar etnikumú jobbágycsoportokat meg lehetne nyerni a magyarság számára a társadalmi reformok és az alkotmányos jogok révén, ezek hajlandóak lennének cserében a magyar nyelvet is elsajátítani. Kölcsény híressé vált megfogalmazásában: „mert hogy a kormány urbárium által urbáriumot akar, Wesselényi pedig és a többek urbárium által nemzetet akar.”²¹ Társadalmi reform és nemzeti gondolat összefonódásáról van szó, amely hamar népszerűvé és a reformkori eszmék egyik sarkalatos tételévé vált.

A nyelvkérdés Erdélyben a reformkorban került ismét napirendre, amikor is hosszantartó és szenvedélyes viták kiindulópontját képezte. Az 1791. évi törvény ugyanis nem szabályozta, hogy milyen nyelven érintkezzenek a Gubernium és a szász törvényhatóságok. Az 1837. évi országgyűlésen a magyarok kérték

¹⁸ Szekfű: *Iratok*, i. m. 22–23.

¹⁹ Idézi Szekfű: uo. 25.

²⁰ Wesselényi beszéde a pozsonyi országgyűlés felsőtábláján. 1830. okt. 5. In: *Wesselényi Miklós*. Válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta Fónagy Zoltán. Új Mandátum: Budapest, 1998 (1999). (Magyar Szabadelvűek) 75.

²¹ Kölcsény Ferenc 1833. január 11-i naplóbejegyzését idézi Miskolczy Ambrus: Erdély a reformkorban (1830–1848). In: *ET*, 1269.

a magyar törvényszöveget, és bár a szászok ekkor még nem tiltakoztak, nem sikerült eredményt elérni. Zeyk József dobokai követ patetikus hangon fordult a rendekhez: „Tekintsük Európa minden nemzetei előttünk álló példáját Portugál partjaitól az Ural bércéig, a fagyos Izlandtól Sicilia virányos partjáig, van-e valahol kívülünk csak egy nemzet is, mely ne honni nyelven alkotná törvényeit; ezen igazság egyformán el van ismerve ott, hol népjog a törvényt alkotni és itt, hol autokrata önkénye szabja azt ki; ébredjünk fel végre mi is százados álmunkból, kiáltva szólít az előrehaladó Európa minden nemzetei példája, ne maradjunk egyedül hátra, haladjunk utánuk”.²² A szászok szintén ezt az utat járták. Az evangélikus Főkonzisztórium 1838-ban javasolta a szász egyetemnek egy jogi fakultás létrehozását, ahol a szász jog védőit lehetne kiképezni.²³ A szász értelmiség a nép felé fordult, ennek felemelésére egyre-másra alakultak az egyesületek.

A magyar politikai elit ezzel szemben a már bejáratott módszerekhez folyamodott, azonban egyre nagyobb ellenállásba ütközött a szászok és mind inkább a románok részéről is. A románok számára a korszakban a nyelv volt a nemzeti identitás legfőbb ismérve és alapja, valóságos misztikus imádat tárgya. Az erdélyi román értelmiség egyik legfőbb törekvése a nyelv kiművelése, az irodalmi nyelv megteremtése, amelyik képes felvenni a versenyt a többi nyelvvel. 1840-ben Gheorghe Barițiu elégedetten állapította meg, hogy a román nyelv már bizonyította alkalmasságát, hogy a kormányzat, az egyház, az iskola nyelve is legyen.²⁴

Az 1841–43-i évi erdélyi országgyűlésen a magyar liberálisok által benyújtott törvényjavaslatot nem csak az udvar utasította vissza, hanem a szászok és románok is hevesen tiltakoztak ellene, a sajtóban pedig éles hangú viták folytak. Szekfű értékelése szerint Magyarországtól eltérően „a 40-es évek nyelvi küzdelmeit Erdélyben elsősorban nem is az elgyöngült, alávetett nemzetiesség, hanem a székely és magyar nemzet közjogi szerepe határozta meg; a nemzetiségi és nyelvi gondolatnak a közjogi energia kölcsönzött feszítőerőt”.²⁵

A szászok álláspontja is egyre radikálisabb lett, bár a diéta előtt még Joseph Bedeus von Scharberg tartományi főbiztos azt fejtegette, hogy bele kellene egyezni abba, hogy az országos ügyek esetében a magyar felváltsa a latint, mert „nincsen ebben számunkra semmi új, hiszen még a nemzeti feje-

²² Idézi Szekfű: *Iratok*, i. m. 135. sz. 523.

²³ Teutsch, Friedrich: *Kirche und Schule der Siebenbürger Sachsen in Vergangenheit und Gegenwart*. W. Krafft: Hermannstadt, 1923. 187.

²⁴ Mitu, Sorin: *Geneza identității naționale la românii ardeleni*. Humanitas: București, 1997. 331–358.

²⁵ Teutsch: *Kirche und Schule*, i. m. 168–169.

delmek alatt is az ügyeket magyarul bonyolították le, a törvényeket magyarul állították össze”.²⁶ Az országgyűlés feliratban kérte, hogy a magyar legyen a „közállományi” nyelv, a szászok viszont a latin helyett nem magyar, hanem német nyelvű törvényszövegeket akartak. Az államkonferencia ez utóbbit sem tartotta megengedhetőnek, mert mások, jelesen a horvátok számára is precedenst jelentett volna, így áthidaló megoldásként a latin és magyar törvényszövegek használatát javasolták. A megoldás azonban még jó ideig húzó-dott, az ügygel több éven át foglalkoztak a központi hatóságok.²⁷

A vita annyira elmérgesedett, hogy a szászok többé nem akarták elfogadni a Gubernium magyar nyelvű leiratait, illetve más törvényhatóságok magyar átíratait. A legkirívóbb eset az volt, amikor a Gubernium két segesvári hivatalnok fizetését beszüntette, mert a magyar átíratra németül válaszoltak és felsőbb utasításra sem voltak hajlandók latinra vagy magyarra lefordítani írásukat. Az eset aztán megjárta a felsőbb fórumokat is. A Gubernium a szokásjogra hivatkozott, arra, hogy 1762-ig a szász hatóságoknak is magyarul küldték meg a rendeleteket, ekkortól azonban az új gubernátorra, Buccowra való tekintettel, áttértek a latin használatára. 1785-ben a német nyelvet tették hivatalossá, de 1790-től ismét visszatértek az 1780 előtti gyakorlathoz és a szász törvényhatóságokkal a Gubernium vegyesen – latinul és magyarul – levelezett.²⁸ A nyelvkérdés megoldására Jósika Samu alkancellár több feliratot is szerkesztett, de a kormány elintézetlenül hagyta ezeket. Megoldásként azt javasolta, hogy a szászoknak szavatolják továbbra is belső ügyeikben a német nyelv használatát, a kormány pedig készítsen számukra a törvényekről hiteles fordítást.²⁹ Hartig, az államkonferencia befolyásos tagja a konferencián a szászok beadványát tárgyalva megjegyezte, hogy a magyarok célja Erdély Magyarországgal való egyesítése, velük szemben a kormánynak a szászokra támaszkodva meg kell erősítenie a tartomány, de a birodalom egységét is. Metternich is a latin törvényszöveg fenntartása mellett volt, azzal érvelve, hogy a szász nemzet alkotmányos jogaira is tekintettel kell lenni.³⁰ A nyelvharc a szászok körében egyre inkább valóságos nemzeti mozgalommá erősödött. Hosszabb távú céljuk, Miskolczi Ambrus megfogalmazásában: „a szász rendi nemzeti létet egyre többen közjogilag elismert, német hivatalos nyelvű területi autonómiává szerették volna átváltoztatni: a Királyföldet Szászföldre tenni a szó teljes értelmében”.³¹

²⁶ Bedeus visszaemlékezéseit idézi: Miskolczi: Erdély a reformkorban, i. m., *ET*, 1322–1323.

²⁷ Lásd Szekfű: *Iratok*, i. m. 526–530.

²⁸ Uo. 150. sz. 579–580.

²⁹ Uo. 169.

³⁰ Uo. 166–167.

³¹ Miskolczi: Erdély a reformkorban, i. m., *ET*, 1323.

A sajtóban szintén élénk viták folytak. A konzervatív *Múlt és Jelen* és a *Siebenbürger Wochenblatt* közti polémiában felsorakoztak a jól ismert történeti, illetve politikai érvek. A magyar állásfoglalások sem egyöntetűek: hol a közélet teljes magyar jellegét óhajtották, hol megelégedtek egy kompromisszumos javaslattal. „Beszéljenek a szászok magok között szászul, vagy bármilyen nyelven, templomaikban, iskoláikban, s egymással hivatalos közlekedéseikben használják nyelvöket; de tanulják meg a magyart, úgy mint e haza két első nemzete országos rangra emelt nyelvét.”³²

Az úrbéri kérdés kapcsán az *Erdélyi Híradó* Wesselényi elképzeléseit visszahangozta, feltéve a kérdést, hogy „mennyiben fogja ezen úrbér a parasztnép sorsát nemzetiesedés tekintetében előmozdítani?” A szerző kifejti, hogy mindaddig, amíg a jobbágy nem bír polgári jogokkal és nem a nemzet tagja, mindegy, milyen nyelven beszél. „De mihelyt polgári joggal bír, s ezáltal a magyar nemzetnek tagjává kelletik alakulnia, már akkor a nyelv szent ügye kívánja, hogy magyarul beszéljen, hogy az alkotmánynak, melynek jótéteményeit élvezendi, testestől, lelkestől magyar örje legyen. (...) Ki kell mondani azt, hogy a magyar nemzet tagja nem más, csak egyedül magyar lehet.”³³

A viták során fogalmazta meg az *Erdélyi Híradó*ban Szentiváni Mihály a kérdés lényegét, javaslata azonban nem talált meghallgatásra: „a politikai kifejlés bizonyos fokon túl a nemzetiség terjesztésének ellensége. Amely státusban a külön nemzetiségek felébredtek, ott vagy a polgárosodásról kell lemondani s a sötétség vad korát visszaóhajtani, vagy a nemzetiségek egybeolvadásáról ábrándozásokat feledni, a helyett testvéri szövetséget előidézni, oly nemzetek között, kiket közös érdek, közös jövőendő egybefűz, kiknek hitöket a kocka egyszerre s együtt határozza el.”³⁴

Az évek múltával a magyar és a szász álláspont egyre élesebben szembekeült egymással. 1847-ben az államkonferencia ismét tárgyalta a kérdést. Carl von Rosenfeld, az államkonferenciához szolgálatételre beosztott udvari kamarai tanácsos a szász álláspontot támogatva kifejtette, hogy a szászok ragaszkodnak nyelvük egyenjogúságához. A központi hatóságok azonban igyekeztek a kérdést lehetőleg visszaszorítani, félve annak következményeitől, hiszen ahogy ez alkalommal is kifejtették: a nyelvkérdés a monarchia leggonoszabb ellensége.³⁵

³² Idézi Hermann: *Náció és nemzet*, i. m. 228–229.

³³ Fogarasi P. János: Úrbéri tervezet. *Erdélyi Híradó*, 1842. febr. 25. 42. sz. 97.

³⁴ *Erdélyi Híradó*, 1842. november 25. 94. sz. Idézi Miskolczy: Erdély a reformkorban, i. m., ET, 1302.

³⁵ Rosenfeld szerint a szászok a nagyszabados értekezleten elfogadott utasításuk szerint a fő pontnak tekintik: „die verfassungsmässige Gleichberechtigung der sächsischen mit den beiden anderen Nationen und ihre Hauptpalladien: deutsche Sprache, deutsches Recht,

Bár az államkonferencia még 1847-ben is úgy vélte, hogy Erdélyben a latin jó szolgálatot tesz, mert semleges és egyik nemzetiségnek sem enged túlsúlyt a többiek rovására,³⁶ az 1846–47-es diétán mégis elfogadtak egy nyelvtörvényt. Ez a törvények hivatalos nyelvét a magyart tette, de hiteles német fordításban is közzé kellett tenni azokat, az anyakönyvezés pedig csak ott folyt magyarul, ahol magyar nyelven prédikáltak. A törvény 4. §-a kimondta: „Minden törvényhatóság, valamint minden törvényszék és polgári közhatalóság, mind tárgyalásaiban és jegyzőkönyvei szerkesztésében, mind tudósításaiban és kiadmányaiban a magyar és székely nemzet kebelében magyar, a szász nemzet kebelében pedig német nyelvet alkalmazand.”³⁷ A központi hatóságok – a Főkormányzók, illetve az alá rendelt hivatalok és a Királyi Tábla – ezután magyarul szerkesztették a jegyzőkönyveiket, és Erdély „minden törvényhatósági levelézéseiben magyar nyelvet használandanak”.³⁸

1848 tavaszán a reformkori viták új hangsúlyt kaptak, és a nyelvkérdés csak egyike volt a megoldásra váró számtalan problémának. A legszenvedélyesebb vitákat a Magyarországgal való unió kérdése okozta; ez közvetve a nyelvkérdés terén is alapvetően más helyzetet teremtett volna. A román álláspontot jelezte a marosvásárhelyi királyi tábla mellett működő román ügyvédgyakornokok március végi álláspontja, akik üdvözölték a magyar forradalmat, de fontosnak tartották saját nemzetiségük és nyelvük tiszteletben tartását. A szászok ezt szintén sarkalatos pontnak tekintették, az unióbarát liberális körök éppúgy hangsúlyozták, mint a konzervatív nagyszabeni elit. Ez utóbbi irányzat volt többségben, és több síkon is megkísérelte az uniót megakadályozni. Azonban pragmatikusan számoltak az ellenkező megoldással is, és az unió esetleges elfogadását az alábbi feltételekhez kötötték: az egyesítést egy, a Pragmatica Sanctio alapján álló államszerződésben rögzítsék, ők közvetlen a korona alá tartozzanak, de mindenképpen maradjon fenn a szászok területi különállása, a német hivatalos nyelv elismerése, valamint egyházi és iskolai autonómia.³⁹

deutsche Nationalität mit voller Kraft zu schützen”. Idézi Szeffű: *Iratok*, i. m. 528. Az 1847. jan. 4-i ülésen Pilgram kijelentette: „dass die Sprachfragen unbezweifelt der böseste Feind der österr. Monarchie seien, denn, wie bald die Sprachfrage in der Richtung, wie in Ungarn, in allen Provinzen der Monarchie durchgeführt würde, müsste die Monarchie selbst auseinandergehen. Hiemit sei aber die Aufgabe dahin gestellt, die Entwicklung dieser Frage auf das ihr bereits eingeräumte Gebiet zu beschränken, das Weitergreifen dieser Tendenzen auf die anderen Länder aber mit allen Kräften hintanzuhalten.” Uo. 529.

³⁶ Szeffű: *Iratok*, i. m. 528.

³⁷ Uo. 169. sz. 622.

³⁸ Uo.

³⁹ Sárközi Zoltán: *Az erdélyi szászok 1848–1849-ben*. Akadémiai Kiadó: Budapest, 1974. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 74.) 21.

A románok álláspontját a radikális Simion Bărnuțiu állásfoglalásai határozták meg. Híres balázsfalvi beszédében egy meglehetősen apokaliptikus víziót vázolt fel: Erdélyért a románok és magyarok élethalálharca folyik. A magyarok továbbra is le akarják igázni a románokat, végképp megszerezni Erdélyt; most a szabadság ígéretével akarják becsapni őket, elrabolni nemzetiségüket, nyelvüket, földjüket: „Ne ülünk a magyar szabadság asztalához, mert annak összes ételei megvannak mérgezve! Ne adjuk el országunkat és nyelvünket, mert egyszer elveszítvén, nem nyerhetjük többé soha vissza.”⁴⁰ A balázsfalvi gyűlés aztán ezt az álláspontot fogadta el, és ez is hozzájárult ahhoz, hogy kenyértörésre került sor a magyar és a román mozgalom között.

Bár néhányan a magyar vezetők közül felismerték a kérdés fontosságát, a románokkal mégsem sikerült a kiegyezés. A magyarok körében egyre nőtt az aggodalom. Wesselényi április végén kérte Kemény Zsigmondot, járjon közben a minisztereknél románok alkalmazása iránt, javasolta egyházi sérelmeik orvoslását, külön minisztériumi osztály létrehozását ennek érdekében, és fontosnak vélte emisszáriusok útján felvilágosítani a népet.⁴¹ Ekkor azonban még a remény sem veszett ki teljesen, a korszak egyik érdekes figurája, a naplóíró Gyulay Lajos – kétségei között is – még a reformkor ábrándjainak megvalósulásában reménykedett a balázsfalvi gyűlés híre hallatán: „Mi lesz e sok nemzetből? mi a magyarból? annyi tót, oláh, német, rác, horvát, zsidó, örmény, cigány, rusnyák és mit tudom mennyi féle ajkú nép között. Meg fognak talán magyarosodni! legkésőbbben vagy soha sem a horvátok, leghamarább tán a németek? Az oláh is nem idegen a magyartól, most kellene ütni a vasat, míg meleg. Háládatosság érzete mutatkozik az oláhokban most, a nem reménylett concessiókért, melyeket a magyaroktól nyertek. Ha jó iskolai rendszer hozatnék bé, hamar megtanulnának magyarul, és akkor magukat is magyarnak tartanák. Vagy lesz egy olyan Bábel, minőt még nem láttunk.”⁴²

Az erdélyi országgyűlés május végén kimondta az uniót Magyarországgal. 1848 nyarán a kormány igyekezett ezt a gyakorlatba átültetni. Ideiglenes jelleggel egyelőre fennmaradt a kolozsvári Főkormánysház és a szebeni Kincstartóság, de a Bécsben székelő Udvari Kancelláriát júniusban feloszlatták. Az „egybeolvasás” kivitelezésére az uniós törvény alapján létrehoztak egy bizottságot,

⁴⁰ Idézi Egyed Ákos: *Erdély 1848. évi utolsó rendi országgyűlése*. Mentor: Marosvásárhely, 2001. 49.

⁴¹ Trócsányi: *Felvilágosodás és ferenci reakció*, i. m., *ET*, 530.

⁴² *Gyulay Lajos Naplója a forradalom és szabadságharc korából 1848. március 5. – 1849. június 22.* II. Sajtó alá rendezte: V. András János, Csetri Elek, Miskolczi Ambrus. ELTE Román Filológiai Tanszék – KSH Levéltára: Budapest, 2003. (*Transylvania Varietas*) 42–43.

ez több törvényjavaslatot is kidolgozott. A polgárháború miatt azonban nem épülhetett ki az új közigazgatás és nem alakulhatott ki egységes gyakorlat.

A neoabszolutizmus ebben a kérdésben is tabula rasát hozott, a centralizált összmonarchia megteremtését célozva szakított az addigi erdélyi hagyománnyal, és hivatalos nyelvvé a németet tette. Ludwig Wohlgemuth, Erdély katonai és polgári kormányzója 1850 elején elrendelte a kerületi parancsnokok számára, hogy a hivatali nyelv a német legyen; a járási biztosok még haladékokat kaptak a német nyelv elsajátítására. A lakossággal való érintkezésben viszont a felek nyelvét kellett használni.⁴³

A magyar nyelvet két oldalról érte támadás: amíg a magasabb hivatalok szintjén a német foglalta el a magyar helyét, addig alsóbb szinten a helyi lakosság nyelve kapott nagyobb teret. A magyar nyelv visszaszorítása kormányzati politika része volt. „A nyelvhasználat volt az a terület, ahol kezdettől fogva a legnagyobb lehetőségek nyíltak a kormányzat számára a nemzetiségi mozgalmak igényeinek a kielégítésére. A birodalmi centralizációs törekvések ugyan magukban foglalták a német nyelv primátusának igényét, de a közigazgatás, igazságszolgáltatás alsóbb fokain ez nem akadályozta törvényszerűen az adott területen lakó népesség anyanyelvének használatát.”⁴⁴ A magyarok számára tehát visszalépést, a nemzetiségek többsége – így Erdélyben elsősorban a románok – számára viszont előrelépést jelentett a rendszer nyelvpolitikája, bizonyos fokon megvalósult a nyelvi egyenjogúsítás. Az egyik ilyen pozitív lépés a nemzetiségek részére a törvényeknek anyanyelvükre való fordítása jelentette. A románok részére is létrehoztak egy terminológia-megállapító bizottságot, a törvények fordításán pedig olyan neves értelmiségiek dolgoztak, mint August Treboniu Laurian, Ioan Maior és Florian Aaron. A még kialakulatlan irodalmi nyelv azonban sok gondot okozott, több panasz érkezett, hogy még a jegyzők, sőt részben a lelkészek sem értik a román törvényszövegeket. Külön gondot okozott az ábécé, az erdélyi kormányzóság 1849 őszétől latin betűkkel tette közzé román nyelvű hirdetményeit.⁴⁵ A nemzetiségi nyelvek egyenjogúságára irányuló törekvés abban is kifejezésre jutott, hogy az egyes településekkel az illető többség nyelvén leveleztek a hivatalok. A nyelv megállapítása sem volt zökkenőmentes, de Erdélyben az is gondot okozott, hogy az új hivatalnokok egy része nem tudott sem románul, sem magyarul.

⁴³ Deák Ágnes: „Nemzeti egyenjogúsítás”. *Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860*. Osiris: Budapest, 2000. 202.

⁴⁴ Uo. 191.

⁴⁵ Uo. 196–197. A cirill, illetve latin betűs írás használatáról a viták már korábban megkezdődtek a román értelmiség körében is. Lásd erre Mitu: *Geneza identității naționale*, i. m. 345–358.

A szép elv így nem mindig érvényesült, az iratok fordítása pedig mindkét félnek gondot okozott, ahogy ezt egy gyulafehérvári magyar 1850-ben naplójában feljegyezte: „... a közönségesebb ember, ha magyarul panaszol is, kap német választ reája, mint én magam is. Nem volt senki, ki a választ magyarra áttegye, Elekes paphoz küldtek átfordítás végett.”⁴⁶ A célszerűség nevében 1850 novemberében Erdélyben kötelezték a településeket, hogy jelentéseiket és leveleiket németül küldjék a felsőbb hivataloknak. Ráadásul a német Erdélyben még csak semleges nyelv sem volt, a tartomány egyik nemzetiségét, a szászokat favorizálta, akiknek aránya a hivatalnokok között a kortársak szerint jelentősen emelkedett ebben az időszakban.

A fordulatot Erdélyben is az Októberi Diploma hozta meg, amely a nyelvhasználat kérdésében is fontos következményekkel járt. Az új kurzus az új politikai tényezőnek, a románoknak is kedvezni igyekezett. Visszaállították ugyan az 1848 előtti kormányzerveket, de az udvari kancelláriánál és a Guberniumnál román referatúrákat állítottak fel, valamint román tanácsosokat és titkárokat neveztek ki. A volt román határhozredek területének, Fogaras és Naszód vidékének belső igazgatási nyelve a román lett. Ezen kívül román főispánokat neveztek ki Felső-Fehér és Hunyad megye élére is.

A románok legfőbb követelése negyedik nemzetként való elismertetésük és nyelvük hivatalos nyelvként való elfogadtatása volt. A románok egyik hangadó személyisége, Gheorghe Barițiu 1860 őszén javasolta: legyen két hivatalos nyelv Erdélyben, a magyar és a román, mivel a szászok túl kevesen vannak, ezért nem tarthatnak igényt a német hivatalos nyelvre. A hivatalnokok választása bizonyos kulcs szerint történjék, azaz legyenek tekintettel a különböző nemzetiségek és vallások arányos képviselőitére.⁴⁷

A röpirat- és újságcikk-háború is újjáéledt a különböző nemzetiségek, illetve nézetek között. Az 1861-es megyei képviselőbizottmányi választások úgyszintén sok helyen éles konfliktusokhoz vezettek magyarok és románok között. Az egyik fő vitás kérdés éppen a nyelvhasználat ügye volt. Ennek kapcsán több megyében is heves vitákra került sor, így Kolozs, Torda, Alsó-Fehér megyében és Fogaras vidékén. Ez utóbbi helyen 1861. április 16-án zajlottak a választások, méghozzá valóságos kis népgyűlés formájában: mintegy 6 ezer értelmiségi és paraszt gyűlt össze a szabad ég alatt. Ioan Pușcariu főkapitány javaslatára a vidék hivatalos nyelvét a románt tették. Erre a magyarok panaszt tettek a Guberniumnál és a határozatokat megsemmisítették. Május 13-án új

⁴⁶ Idézi Deák: „*Nemzeti egyenjogúsítás*”, i. m. 207.

⁴⁷ *George Bariț magyar levelezése*. Sajtó alá rendezte Ioan Chindriș és Kovács Ferenc. Kriterion: Bukarest, 1974. 44–45.

gyűlést hívtak össze Ioan Alduleanu guberniumi tanácsos elnöklete alatt, ahol a fő vitapont a hivatalos nyelv kérdése volt. A románok abszolút többségben voltak – 341 román 59 magyarral és szásszal szemben –, a gyűlésre nemzeti zászlókkal és kokárdákkal érkeztek, amelyekre rá volt hímezve: „Román nyelv”. A gyűlés ismét a románt nyilvánította hivatalos nyelvvé. Mivel a Gubernium most sem hagyta jóvá a döntést, a románok küldöttséget menesztettek a császárhoz.⁴⁸

A gyökeres fordulatot jelzi, hogy a megyei bizottmányokban megjelentek a román képviselők, akik anyanyelvüket mind a gyűléseken, mint az írásos beadványokban használták. „A román nyelv nemcsak belépett a közéletbe – értékeli Szász Zoltán –, hanem egyes testületekben uralkodó pozíciókat szerzett, hiszen Naszódban még a törvényhatóság alakuló ülésén elnöklő kormánybiztos, Bethlen Gábor gróf is románul tartotta megnyitó beszédét, s itt és Fogarasban a túlnyomó többségű román megyebizottság és hivatalnoki kar egyértelműen a románt tette meg hivatalos nyelvnék.”⁴⁹ A provizórium idején pedig még kedvezőbbé vált a helyzet a románok számára. A magyar megyei tisztikarok lemondásával megnyílt az út számukra, a román főispánok, illetve adminisztrátorok száma hatra emelkedett.

A román nyelv egyenjogúsításának folyamatát koronázta meg az 1863–64. évi nagyszebeni tartománygyűlés. A gyűlés – amelyre a magyar képviselők bojkottja vetette rá árnyékát – a románok szempontjából hozott néhány olyan fontos törvényt, amelyekre később hivatkozási alapként tekintettek: a román nemzet, illetve a román egyházak egyenjogúsításáról, valamint a három „hazai nyelv” – magyar, román, német – egyenjogú hivatali használatáról. Ennek jelentőségét az sem homályosította el a románok számára, hogy a törvények, a felsőbb hatóságok, illetve a velük való kapcsolattartás nyelvét rendszerben szabályozták volna. A törvényhatóságok és a községek nyelvét illetően a románok szerették volna, ha ezt a testületek helyett a választók határozzák meg, de ezt végül is leszavazták.⁵⁰

Az események alakulását azonban megint csak a külső történések szabták meg. Erdély autonómiája ugyanis már rég csupán illúzió volt. A kiegyezés és ezzel együtt Erdély uniója az erdélyiek aktív részvétele nélkül jött létre. A különböző nemzetiségek nagyon eltérő módon viszonyultak az újabb fordulathoz: a magyarok kitörő lelkesedéssel, a szászok és különösen a románok csalódottsággal és bizalmatlansággal fogadták. A magyar és a nemzetiségi politikusok ál-

⁴⁸ Netea, Vasile: *Lupta românilor din Transilvania pentru libertatea națională (1848–1881)* Editura Științifică: București, 1974. 177.

⁴⁹ Szász Zoltán: Az abszolútizmus kora Erdélyben. In: *ET*, III. 1485–1486.

⁵⁰ Uo. 1499.

lásponjtja mereven eltért egymástól az egységes politikai nemzet kérdésében, amit később majd a nemzetiségi törvény fejez ki. Ebben a mérvadó politikusok liberális meggyőződése éppúgy szerepet kapott, mint esetleges nemzetiségi elfogultságaik. Schlett István értékelése szerint: „Pontosan az tette tragikussá e konfliktusokat, hogy az adott helyzetben, az adott szereplők számára, az adott paradigmán belül nem volt kölcsönösen elfogadható, reális politikai alternatíva feloldásukra.”⁵¹

A nyelvhasználat ügyében a későbbi konfliktusokat részben már előrevetítette egy, rögtön a felelős magyar kormány kinevezése után, a magyar parlamentben lejátszódott jelenet. 1867. március 7-én Ilie Măcelariu képviselő, fő-kormányiszéki tanácsos románul kívánt felszólalni. A képviselőházi napló a következőképp adja vissza az eseményeket: „oláh nyelven kezd szólni. Zaj. Fölkiáltások: Micsoda törvény értelmében?” Măcelariu az 1863–64-es nagyszabani országgyűlés törvényeire hivatkozott, majd így folytatta: „Midőn anyanyelvemen kezdtem szólni, megvallom, nem hittem, hogy ingerültséget és visszatetszést fogok okozni; ez azonban fájdalom, megtörtént.” Üdvözölte, hogy a magyar nemzet függetlenségét és alkotmányát visszanyerte, de kifejtette: „haza nélkül szabadság nem létezhet; de az anyai nyelv használása nélkül a haza és nemzetiség is csak illusio.”⁵² Erre maga Deák kért szót, és a törvényeségre figyelmeztetett: „Minden hazafi, legyen az magyar, román, szerb vagy szláv, a szabadságnak azon első szabályát okvetlenül tudja, hogy tiszteletben kell tartani azon állam törvényét, amelyhez tartozunk és amelyben élünk.”⁵³ Hozzátette: „Szomorú volna, ha az indulatosság, a keserűség és az ingerültség e teremben is lábra kapna.” Végezetül türelemre és méltányosságra intette a képviselőket, amíg a törvényhozás nem rendezi a kérdést. Erre azonban még majdnem két évig kellett várni. A nyelv kérdése egy másik erdélyi képviselő kapcsán is felmerült a parlamentben 1867 tavaszán. Grigore Moisil, naszódvidéki képviselő igazolása körül bontakozott ki egy elvi vita, ugyanis Moisil nemcsak kötelezte magát – a törvény ellenére –, hogy választói utasításától nem tér el, hanem azt is kijelentette: nem tud magyarul. Moisil ezzel mintegy „provokálta” a magyar politikusokat, akik más esetekben hallgatólagosan eltértek a törvény alkalmazásától, hogy ne rontsák tovább az amúgy is feszült viszonyt a nemzetiségekkel. Most azonban állást kellett foglalni. A ház túlnyomó több-

⁵¹ Schlett István: *A magyar politikai gondolkodás története*. II. *A liberalizmus Magyarországon*. I. rész. Korona: Budapest, 1999. 326.

⁵² *Az 1865. dec. 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. III. Szerk. Greguss Ágost. Hiteles kiadás. Pest, 1867. C. ülés, 1867. márc. 7. 262.

⁵³ Uo.

sége Moisiil igazolása ellen foglalt állást, ahogy ezt az állandó igazoló bizottság is javasolta. Tették ezt a törvényre hivatkozva, ahogy Tisza László is kifejtette: ő a méltányosság híve a nemzetiségekkel szemben „ott, hol az a fennálló törvényekkel nem ellenkezik, s hol a méltányosság s a fennálló törvények egymás mellett megférhetnek”. Jól jellemzi a dilemmát a szélsőbal padsoraiban helyet foglaló Ivánka Imre állásfoglalása: miután Moisiil maga nyilvánosan kijelentette, hogy nem tud magyarul, „amit eddig tapasztalás szerint a ház ignorálni kívánt”, a választás megsemmisítése mellett szavazott.⁵⁴

Mivel Erdélyben a provizórium idején a törvényhatóságokban és részben a központi hatóságoknál is mindhárom „hazai nyelvet” – a magyart, németet és román – is használták, a kiegyezés után a nyelvhasználat egyike volt a legkényesebb kérdéseknek. Az első időben a „kesztyűs kéz” politikája mutatkozott meg a nyelvhasználat kérdésében is, azaz érvényben hagyták az 1867 előtti állapotokat: a Főkormányzók a szász törvényhatóságokkal németül leveleztek és ezek belső igazgatási nyelve továbbra is a német maradt. A román nyelvhasználat azonban, amely még nem gyökeresedett meg, már ekkor visszaszorulóban volt. Naszód és Fogaras vidéke ugyan még a román használatát belső igazgatási nyelvként és a két törvényhatóságnak megküldték a törvények román szövegeit, de a főkapitányokkal a Gubernium magyarul levelezett, egyedül a hátszegi polgármester használta következetesen a román nyelvet a központi hatóságokkal szemben is. Az átmeneti időszakban a kormány nagyon óvatos volt. 1867 júliusában Alexandru Bohățel, Naszód vidéki főkapitány jelezte, hogy megkapta ugyan a főispáni esküminta magyar szövegét, de a vidéken „annak keletkezése óta a hivatalos nyelv a román”, ráadásul a „benszüllött mintegy 240 bizottmányi tagok közül alig van négy-öt, ki a magyar nyelvet s épp az eskü foglalatját értene”.⁵⁵ Ezért kérte, küldjenek egy hiteles román fordítást, és azt minden kommentár nélkül meg is kapta.

A román nyelv tehát hátrányosabb helyzetben volt, de a németet a kezdeti időkből még a Főkormányzók is fenntartások nélkül használta a szász hatóságokkal szemben. 1867-ben a gyakorlat az volt, hogy a szász törvényhatóságok és a szász ispán, valamint a Főhadparancsnokság, pénzügyi hivatalok, csendőrség stb. németül leveleztek a Főkormányzókkel és a választ is ugyanazon a nyelven kapták, Fogaras és Naszód vidéke, valamint Hátszeg városa pedig románul. Az egyházak úgyszintén magyar, német, illetve román nyelven tették meg felterjesztéseiket a Guberniumhoz, mely ugyanazon a nyelven vá-

⁵⁴ Uo. CXIII. ülés, 1867. márc. 29. 137.

⁵⁵ MOL F 270, 1867/226.

laszolt.⁵⁶ Később már egyre inkább az vált gyakorlattá, hogy a körleveleket magyarul és németül küldték szét, a szász törvényhatóságoktól elfogadták a német nyelvű beadványokat, jelentéseket stb., de ezekre már magyarul válaszoltak. A törvénytárat igény szerint három nyelven küldték meg az erdélyi törvényhatóságoknak.⁵⁷ Sőt, az újonnan szervezett úrbéri törvényszékeknél az irodatisztek esetében az ajánlásban kérték a pályázók nyelvismeretét is feltüntetni, mivel a kinevezéseknél a szakképzettségen kívül arra is tekintettel akartak lenni, hogy a jelöltek „az illető úrbéri törvényszékek hatósági kerületében divatozó nyelvek ismeretével” bírnak-e.⁵⁸

A magyar nyelv lassú térhódítása azonban már ebben az időszakban megfigyelhető. Mint minden szimbolikus térfoglalásnak, ennek is apró, de fájdalmas következményei voltak. Így például a pecsétek magyar köriratáért valóságos kis harc folyt a magyar hatóságok és Naszód, illetve Fogaras vidéke között. A pecsétnyomókat a felszólítás ellenére nem látták el magyar felirattal, ezért a belügyminisztérium végül 1869-ben elrendelte, hogy „minden egyéb hivatali körpecsétnek úgy a kormányzati egység, valamint a törvényes gyakorlat szempontból is magyar körirattal kell ellátva lennie”.⁵⁹

Szintén a belügyminisztérium kérte Péchy Manó erdélyi kormánybiztost, amikor Naszód vidéke az 1868. évi költségvetését román nyelven küldte fel, hogy intézkedjék, ezután „minden ide jövőben előterjesztendő hivatalos beadványok magyar nyelven küldessenek fel”.⁶⁰ A kormányzék azonban változta a sajtóságos erdélyi helyzetet, és javasolta, hogy a törvénybeli rendezésig politikai szempontból helyesebb lenne az eddigi gyakorlatot fenntartani, mivel Erdélyben a különböző nemzetiségek és vallásfelekezetek nyelvükre és nemzetiségükre igen „féltékenyek”.⁶¹ Válaszul a minisztérium is jóváhagyta „hogy az erdélyi törvényhatóságok és a kir. főkormányzék közötti hivatalos érintkezésben fennálló azon gyakorlat (...) a *nyelv és nemzetiség ügyének* a törvényhozás illetékes útján leendő végrendeléséig *hallgatólag* ezentúl is fenntartsák”, és Naszód költségvetését a minisztérium fordíttatta le.⁶²

Néha a „nemzeti büszkeség” is szerepet játszott a konfliktusok kiéleződésében. A magyarok féltékenyen örködtek a magyar nyelv egyenjogúsága fölért, főleg a közös ügyeket és hivatalokat illetően. Csíkszék törvényszéke pél-

⁵⁶ Lásd erről MOL F 270, 1867/659.

⁵⁷ MOL K 148, 1868-III-1053.

⁵⁸ MOL F 270, 1868/221.

⁵⁹ Belügyminisztériumi rendelet, 1869. jún. 1. MOL F 270, 1869/298.

⁶⁰ MOL F 270, 1867/601.

⁶¹ Uo. 1867/601.

⁶² Uo. 1867/659.

dául 1868-ban kérvényezte az igazságügyminisztériumtól, hogy a cs. k. ügynökségeket kötelezzék a magyar nyelvű iratok elfogadására és azok magyar nyelven való megválaszolására. Még az egyébként olyan óvatos Groisz Gusztáv kormányzékai alelnök is támogatta a kérést, vázolvva azon „nehézségeket és hátrányokat, melyek a municipalis hatóságok és a Moldva-Oláhországi ügynökségek közt előforduló hivatalos levelezéseknek általa [ti. a Főkormányzék által] való közvetítéséből” származnak. Kérték tehát, hogy az illető konzulátuson alkalmazzanak a magyar nyelvben jártas egyéneket is. Groisz még azzal is érvel, hogy „a kérdéses ügynökségek a birodalom mindkét részének közös költségére tartatnak fenn, s a kérdésben forgók kiválóan a magyar államot érdeklik”.⁶³ Az ügyben levelezés indult a közös külügyminisztériummal, amely kezdetben az „általános érdekre” hivatkozva védte a német nyelv használatát, és arra hivatkozott, hogy a magyar kormánnyal is németül leveleznek. Végül beleegyezett, hogy a romániai ügynökségeknél alkalmazni fognak magyarul tudókat is, de kérte, hogy egyelőre tartsák fenn az eddigi érintkezési módot. Bár ekkor állítólag már megtették az „előintézkedéseket”, a Főkormányzék, illetve a Királyi Biztosság fennállásáig németül levelezett az ügynökségekkel.

Hasonló volt Marosszék tisztségének felirata is a Főkormányzék elnökségéhez, amelyben az ellen tiltakoztak, hogy bár egy miniszteri rendelet alapján mindenki jogosult az Erdélyben „divatozó három nyelven beadványt tethetni”, de a magyar nyelvű peres felek nevében is német nyelvű beadványokat intéznek a bíróságokhoz. A vizsgálat aztán kiderítette, hogy mindössze egyetlen ügyvédről volt szó, akit a Királyi Tábla elnöke ennek nyomán felszólított, és ő megígérte, hogy ezentúl magyarul fogja a beadványait szerkeszteni vagy legalább egy fordítást mellékel.⁶⁴

Különösen a székelyföldi hatóságok jártak elől a német nyelv visszaszorításában. 1867 decemberében a Nagyszébenben székelő országos építészeti hivatal panasszal fordult a Főkormányzék elnökségéhez, hogy német nyelvű hivatalos iratait az udvarhelyi kerületi hivatal visszaküldi. Mivel a német a hivatali nyelv (Amtssprache), kérték, hogy utasítsák az udvarhelyi hivatalt, hogy a szolgálat érdekében vegyék át a német nyelvű leveleket. Ígéretet tettek, hogy felsőbb döntésig az iratokat kéthasábosan és két nyelven szerkesztik. Groisz a Főkormányzék nevében azonban felhívta az országos építészeti hivatalt, hogy kötelessége „a törvényhatóságokkal való hivatalos levelezésben

⁶³ MOL K 148, 1867-III-1640.

⁶⁴ MOL F 270, 1867/102, 188.

a magyar nyelvet használni, annyival is inkább, mivel az Erdélyben székelő államhatóságok hivatalos nyelve⁶⁵ a magyar, s a német nyelvnek is az átmeneti időszak viszonyai s a szolgálat fenn nem akadása miatt használtathatik még ideiglenesen. Udvarhelyszék hatóságával szembe a lehetőségig magyarul fogalmazott átiratok készítéséről kell gondoskodni.”⁶⁶

A pénzügyi hatóságoknál egy ideig még gyakorlati szempontból sem lehetett a magyar nyelvű levelezést elvárni, alig volt ugyanis magyarul tudó hivatalnok. Amikor a pénzügyminisztérium az erdélyi kincstári ügyészség élére új vezetőt nevezett ki, az elnézést kért, hogy továbbra is németül terjeszti fel a hivatalos jelentéseket a Főkormányzósékhöz, de kényszerhelyzetben van, „miután az ügyészségnek személyzete többnyire német ajkú, s egyelőre még annyi magyar munkaerőm nincsen, s nem egyhamar leend, hogy német nyelven fogalmazott jelentéseket magyarra lefordíthassanak”.⁶⁷ Szintén a pénzügyi hatóságok nyelvhasználatára nézve a pénzügyminisztérium meghagyta, „hogy a szász, továbbá a Fogaras és Naszód vidéki, valamint a Hátszeg városi hatóságokkal való hivatalos levelezéseknél a *német nyelvet* használják, *anélkül azonban, hogy ezt közhírré tésessék*”.⁶⁸ A hivatalos irányvonal az volt tehát, hogy hallgatólagosan továbbra is hagyják meg az eddigi gyakorlatot, de ezt lehetőleg ne öntsék hivatalos formába, amire később esetleg hivatkozni lehetne. A kormányzat igyekezett tehát szabad kezet hagyni magának a soron következő törvényi szabályozásra.

Sokkal hatékonyabban tudott a királyi biztos fellépni a neki alárendelt hivatalokkal szemben. Az átállás főképp ott okozott komoly gondokat, ahol az előző rendszer nagyrészt idegeneket alkalmazott, mint a pénzügyi és a vámhivatalokban. Az ósánci vámhivatal elnöke kérelemmel fordult 1869 nyarán a királyi biztoshoz, hogy a hivatalos nyelv maradjon továbbra is a német, de a válasz az volt, hogy a „törvény alkalmazásba vételétől eltekinteni nem áll hatalmunkban”.⁶⁹

A nyelvhasználat terén a dualizmus idején a nemzetiségi törvény elfogadása jelentette az első fordulatot. A törvény vitáján nagy hangsúlyt kapott a nyelvkérdés. Ahogy a nemzetiségi javaslat védelmében Miletics Szvetozár megfogalmazta: „A történet azonban azt mutatja, hogy a kultúra a nemzetiség és a nemzeti nyelv jelentősége nélkül fenn nem állhat és soká nem tarthat. Ha valamely nemzet nyelve nem bír politikai jelentőséggel; ha nem hathat be minden, tehát a politikai nyilvános élet köreibe is; ha azon emberek, kik vivői

⁶⁵ Kihúzza: „csakis”.

⁶⁶ MOL F 263 Visszaállított Főkormányzósék. Elnöki iratok. 1867/3388.

⁶⁷ MOL F 270, 1867/566.

⁶⁸ MOL F 270, 1867/700.

⁶⁹ MOL F 270, 1869/256a.

a nemzeti öntudatnak és műveltségnek, mint ilyenek, a politikai életben nem működhetnek; ha valamely nemzet magasabb és szakirodalma a művelődési konkurencia teréről azért van tényleg leszorítva, mivel e magasabb és szakigények más nemzetiségek és nyelvek irodalmából nemcsak kielégíthetők, hanem a praktikus politikai élet miatt abból szükségképp ki is elégtendőek (...), akkor a nemzetiség, melynek nincs politikai jelentősége, minden másféle szabadság mellett növény fog maradni, melyet minden dér csapkodni fog, és nem lesz fasudárrá, mely a magasba nő és ágait büszkén terjeszti szét.”⁷⁰ A szászok részéről Friedrich Bömches egy hosszú történelmi kitérő után hangsúlyozta, hogy a nyelv szabad használatát tekintették 1848-ban is az unió egyik feltételének, mert „a szabadság legfőbb fokozatának tartja a szász nemzet a nyelv szabad használatát, és ennek megszorítása az, mi tartós elégtelenséget szülhet nálunk”.⁷¹ Egy másik szász képviselő, Jakob Rannicher hasonlóképpen érvelt és azt róttá fel: „nem hittük volna, hogy a magyar országgyűlésnek valaha szándéka lehetne oly fontos, életbe vágó ügyet már most Erdélyre nézve is eldönteni, és pedig csak úgy melleleg, anélkül, hogy ezen országnak még nevééről is említés történnék a törvényjavaslatban”. Majd azt fejtegette, hogy Erdélyben „ez óráig tetteleg mind a három nyelv, a magyar, a román és német egymás közt és az állam irányában is jogegyenlőségnek örvend”, anélkül, hogy emiatt a törvénykezés vagy a közigazgatás szenvedett volna. Kérte tehát, hogy Erdélyt hagyják ki a törvényből.⁷² Rannicher javaslatát támogatta Ilie Măcelariu, volt kormányiszte tanácsos is, hangsúlyozva, hogy Erdély saját országgyűlésének kell döntenie a kérdésben; különben pedig a kisebbségi javaslatot fogadta el. Măcelariu többek között azt kifogásolta, hogy a törvény által „a magyar nyelv határozatilag kizárólagos hivatalos nyelvvé, midőn a többi nyelvnek csak mintegy kegyelemből ad némi lealázó engedményeket, s tökéletesen kizárja, honnan lehetetlen kizárni, a központi hivatalokból, mely kizárás által a vagyon- és személybiztosságot a legnagyobb mértékben veszélyezteti”. Sőt, a törvény elzárja a többi nyelv fejlődésének útját, „a nemzetek pedig nyelvüket többre becsülik, mint magát az életet. A nemzetek azon önismeretre jöttek, hogy nyelv nélkül nincsen nemzetiség, s nemzetiesség nélkül nincs szabadság, hanem mindenütt csak rabság és sötétség.”⁷³ Ezzel szemben Thúry Gergely székelyföldi képviselő az erdélyi magyarok

⁷⁰ *A nemzetiségi törvényjavaslat országgyűlési vitája 1868.* Válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Schlett István. Kortárs: Budapest, 2002. 101–102.

⁷¹ Uo. 63.

⁷² Uo. 133.

⁷³ Uo. 182.

túlnyomó többségének álláspontját hangoztatta: „Mert valamint nem ismerek államot meghatározott politikai nyelv nélkül, éppúgy nem képzelhetem Magyarországot magyar közigazgatási nyelv nélkül.”⁷⁴ A közigazgatás, a gyors ügyintézés gyakorlati szempontjait már korábban vázolta Wenckheim belügyminiszter, amikor Sztratimirovics szerb képviselő interpellációjára kifejtette: „A közigazgatás lehetősége tehát azt kívánja, hogy habár otthon, egyes municipiumokban más nyelven szerkesztetnek is a jegyzőkönyvek, de a közigazgatás érdekében azok magyar szövegben terjesztessenek fel a kormányhoz; ellenkező esetben a kormány kebelében olyan fordító osztályt kellene alakítani, melynek száma a belügyminisztériumi tisztikar létszámának talán felét képezné, de amely a legjobb akarattal és legnagyobb szorgalommal sem volna képes a beérkező ügydarabokat és okiratokat annak idején oly pontosan és oly szabatosan lefordítani, hogy ezáltal akár a magán, akár a közérdek ne szenvedne.”⁷⁵ A „Bábel-tornya” érv különben még nagyon sokszor előkeült a vitában, mint súlyos érv a központi igazgatás egynyelvűsége mellett.

Az álláspontok valójában összeegyeztethetetlenek voltak: a magyar képviselők ragaszkodtak az egységes nemzetállam ideájához, amelynek a magyar államnyelvben is kifejezésre kell jutnia, a nemzetiségek pedig saját nemzetiségük és nyelvük egyenjogúságához, azaz végső soron egyfajta föderatív megoldáshoz. Nem célunk most azt boncolgatni, hogy ez utóbbi mennyire volt az adott időpontban reális célkitűzés, mennyire lett volna megvalósítható, azonban kétségtelen, hogy Erdély esetében a modell jól-rosszul már a gyakorlatban is működött. A nemzetiségi törvény – a korszakban igencsak liberálisnak mondható – rendelkezései Erdély esetében a románok és szászok számára egyértelműen visszalépést jelentettek. A háromnyelvűséget ugyan nem számolta fel teljesen a törvény, de a német, és különösen a román nyelv használatát visszaszorította. Ezt súlyosbította az erdélyi központi kormányzatek felszámolása, hiszen így, Măcelariu fentebb idézett beszédének megfelelően, a központi hivatalokból ténylegesen eltűnt az addigi többnyelvűség.

A Főkormányzatek feloszlatásával (1869 április vége) a törvényhatóságoknak a legtöbb ügyben közvetlenül a minisztériumokhoz kellett fordulniuk, de a királyi biztossal való levelezésben még részben fennmaradt az erdélyi szokásjog. A belügyminisztériumnak szóló feliratban 1869 nyarán a következőképpen vázolták a helyzetet: „A kir. biztosi kiadványokban a hazai hatóságokhoz a hivatali nyelv a magyar, azonban a cs. k. katonai hatóságokkal, az osztrák kor-

⁷⁴ Uo. 76.

⁷⁵ *Az 1865. dec. 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. III. CXXIV. ülés, 1867. máj. 17. 179–180.

mány-közegekkel, a cs. k. ügynökségekkel és a csendőrséggel német nyelven történik az érintkezés; némely erdélyi hatóságoktól német és román nyelven érkező jelentések még eddig – további rendelkezésig – nem nehezítettek.”⁷⁶

A belügyminiszter azonban figyelmeztette a királyi biztos útján a nagyszebeni polgármestert, aki az 1869. évi képviseléválasztások alkalmával a központi választmány jegyzőkönyvét csak németül küldte fel, hogy most eltekint a jegyzőkönyv kiegészítésétől, de a továbbiakra nézve „alkalmas módot találjanak arra nézve, hogy az államnyelvnek a kormányhoz felterjesztendő ügyiratoknál hasábosan leendő használata iránt fennálló törvény jövőre nézve minden kifogás és fennakadás nélkül foganatosíttassék”.⁷⁷

A székelyföldi törvényhatóságok is árgus szemekkel figyelték a szász szomszédokat. Háromszék tisztsége többször is figyelmeztette a királyi biztost, hogy Brassó és Nagyszeben tanácsai, illetve Kőhalomszék tisztsége az 1868:XLIV. tc. ellenére a hivatalos levelezésben még mindig a német nyelvet használják. Mint írták, „hivatalos barátsággal” ismételten felkérték már a brasói tanácsot, hogy nekik magyarul írjanak, de mivel továbbra is német átiratokat kaptak, egyet felbontatlanul visszaküldtek.⁷⁸ Miután a továbbiakban sem szűnt meg a panasz, 1869 május végén a királyi biztos „komolyan utasította” az érintett szász törvényhatóságokat, hogy az 1868:XLIV. tc. 4. §-nak rendelkezéseit tartsák be.⁷⁹

Pedig a szász törvényhatóságoknak valós nehézségeket okozott a törvény előírásainak betartása, hiszen ott évszázadok óta a német volt a „hivatalos nyelv”, a tisztviselők jelentős része pedig nem vagy gyengén beszélt magyarul. A királyi biztos 1869 áprilisában továbbította Nagyszeben város és szék kérését a belügyminisztériumhoz, miszerint „*az állam nyelvének a tisztviselők általi elsajátíthatása idejéig az eddigi nyelvnek a hivatalos közlekedésben lehető használata* vagy ennek meg nem engedhetése esetére bár egy fordító felvételére megkívántató költség engedélyeztetnék”.⁸⁰ A minisztérium válaszában kifejtette, hogy a törvény határozatai alól nem engedhetők meg kivételek, a kormányhoz intézett felterjesztéseket hasábosan magyar és német nyelven kell szerkeszteni, az olyan törvényhatóságoknak pedig, akiknek jegyzőkönyvi nyelve kizárólag a magyar, magyarul kell írni. A nehézségekre való tekintettel fordító alkalmazását engedélyezték, de nem az állami költségvetés, hanem

⁷⁶ MOL F 271, 1869/22.

⁷⁷ A belügyminiszter leirata a királyi biztoshoz, 1869. jún. 6. MOL F 270, 1869/306a.

⁷⁸ Háromszék tisztségének felirata a királyi biztoshoz, 1869. ápr. 30. MOL F 270, 1869/41a.

⁷⁹ Királyi biztos leirata Háromszék tisztségéhez, 1869. máj. 25. MOL F 270, 1869/208a.

⁸⁰ MOL F 270, 1869/90a. A minisztérium döntése nincs az iratok között.

csak saját megtakarításai terhére.⁸¹ A magyar nyelv nem tudása máshol is hasonló gondokat okozott. A vízaknai királybíró közölte 1870 januárjában, hogy az országggyűlésre utazna, de nincs kit megbízni a helyettesítéssel, mert a törvényszék elnöke perben áll a várossal, az ülnök pedig „a magyar nyelvnek nincs oly birtokában, hogy reá a dolgok vezetését bízni lehessen”.⁸²

Más esetekben viszont a törvény vagy az addigi szokások megengedték a román, illetve német nyelv használatát is. A volt első román határőrezred iskolai alapját kezelő bizottnmány folyamodványára, hogy hivatalos levelezésekben ezentúl is a német nyelvet használhassák, a belügyminiszter jelzi, hogy éppen a nemzetiségi törvény rendelkezéseinél fogva a kérést „megtagadni alig lehet”, hozzáfűzi azonban: „Legfőlebb azon reménynek lehetne kifejezést adni, hogy a nevezett bizottnmány igyekezni fog a hivatalos államnyelvnek használatát saját körében is lehetőségessé tenni”.⁸³

A törvényhatóságok szintjén a helyzet nagyon változatos volt: a szász törvényhatóságok továbbra is a németet használták, Fogaras és Naszód vidéke a román. Hunyad és Belső-Szolnok megyében a román jegyzőkönyvi nyelv volt. A helyzet aprólékos feltárása azonban még kutatásra váró feladat. A egyes lakosságú vidékeken gyakori volt a vita. A románok panaszai nyomán Apor Károly, a marosvásárhelyi Királyi Tábla elnöke 1872-ben ténymegállapító körutat tett a Királyföldön és más olyan helyeken, ahonnan panasz érkezett. Ő és később az igazságügyminiszter is figyelmeztetett a törvény betartásának szükségességére, hogy a felek használhassák saját nyelvüket a bírósági tárgyalásokon.⁸⁴ A későbbi történések fényében a megszépítő emlékezet néha a románok számára is idillivé varázsolta ezeket az éveket. Ioan Slavici így emlékezett vissza: „A provizórium idején bevezetett gyakorlat, és a nemzetiségek egyenjogúsításáról szóló törvény alapján a románok jogosan használhatták nyelvüket a közigazgatásban és az igazságügyi hatóságok előtt. 1872-ben ezt a jogot tiszteletben tartották, és mi román ügyfeleink pereit románul folytattuk le egészen a legfelsőbb fórumig, amely határozatait és végzéseit nekünk ugyancsak románul hozta. A románok jogait még inkább elismerték a közigazgatásban.”⁸⁵

⁸² MOL F 270, 1869/307a.

⁸² MOL F 270, 1870/150. A királyi biztos utasította, hogy oldja meg a kérdést saját hatáskörében.

⁸³ MOL F 270, 1869/750.

⁸⁴ Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940*. Pro-Print: Csík-szereda, 2002. 79.

⁸⁵ Idézi Bíró: *Kisebbségben és többségben*, i. m. 78.

Összefoglalva: a kiegyezés után tehát hallgatólagosan ugyan érvényben maradt az 1867 előtti – a magyarországinál liberálisabb – nyelvhasználat, de a magyar nyelv fokozatos térhódítása figyelhető meg, amely aztán a nemzetiségi törvény nyomán még inkább teret nyer. „A politikai nemzet eredendő etatizmusa nyomán a magyar értelmezések a fogalomban benne rejlő többféle jelentés közül egyre erőteljesebben az államnemzet értelmet domborították ki” – ahogy erre Szarka László is rámutatott.⁸⁶ A királyi biztosi rendszer fennállásáig (1872-ig) azonban Erdélyben még fennmaradtak a háromnyelvű hivatali nyelvhasználat bizonyos elemei. A nyelvhasználat alakulása a dualizmus idején az egyes törvényhatóságok, illetve községek szintjén még kutatásra váró feladat.

⁸⁶ Szarka László: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918*. Kalligram: Pozsony, 1999. 17.

HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN

Útlevélpolitika a rendi korszak végén *Moson vármegyei tapasztalatok*

Tanulmányunk az útlevél mibenlétét, szerepét és jelentőségét vizsgálja Moson megyei tapasztalataink alapján a késői, felbomló rendiségben. Ez az elsöre kimondottan közigazgatás-történeti probléma társadalomtörténeti érdeklődésünktől csak látszólag áll távol. Disszertációnkban a paraszti piacosodást Moson megyében meghatározó, befolyásoló kereteket elemeztük.¹ E vármegye egyik alapvető sajátossága, hogy szoros gazdasági-kulturális kapcsolatban állt Ausztriával, ezen belül főleg Béccsel, mely kapcsolatok különösképp az adózó népesség gazdasági aktivitása révén voltak intenzívek. A levéltári anyagokból ugyanakkor kitűnt, hogy legyenek bármily izgalmas társadalomtörténeti forrásaink, azok megfelelő közigazgatás-történeti ismeretek hiányában alig értelmezhetők. A jobbágyparaszatok által folytatott kereskedelem jellegének számbavételekor megkerülhetetlenek tűnt a jogszabályi háttér tisztázása, melynek keretei között a piacosodással kapcsolatos jelenségek tanulmányozhatók. Így került előtérbe a paraszti mobilitás hátterében meghúzódó szabályrendszer is.

A szakirodalmi tájékozódás során meglepve tapasztaltuk, hogy e probléma magyarországi vonatkozásairól semmiféle munka nem született.² Mivel

¹ Horváth Gergely Krisztián: *A paraszti piacosodás keretei Moson vármegyében a 19. század első felében*. (Ph.D. kézírata, 2004); vö. Ugyanő: „Béts tárháza”. Moson vármegyei paraszti gazdasága az alsó-ausztriai piacon a rendi korszak végén. *Korall*, 2003, 14. 29–54.

² A paraszti népességet közvetlenül ugyan nem érintik, leghasznosabbnak mégis azok a korabeli útleírások bizonyultak, melyek szerzői a látottak mellett részletesen taglalták mindazon – utazással, pénzügyekkel, vámokkal stb. kapcsolatos – rendszabályokat, melyek a Habsburg Birodalom egyes területein érvényben voltak. Így Raffelsperger kimerítően ismerteti az európai postakocsi-menetrendeket és a vonatkozó jogszabályokat (Raffelsperger, Franz: *Der Reise-Secretär. Ein geographisches Posthandbuch für Reisende, Kaufleute, Geschäftsmänner und Postbeamte. I–II*. In Commission bey J. G. Heubner, Buchhändler, und im Kunstverlage des J. Bermann: Wien, 1829–1830). Jól hasznosítottuk az érdekes megjegyzéseket tevő Kohl és Schmidl alapos jogi útmutatóval kiegészített műveit is. (Kohl, J. G.: *Hundert Tage auf Reisen in den österreichischen Staaten. II.: Reise von*

az e kérdéskört országos szinten szabályozó helytartótanács rendeleteiről nem áll rendelkezésre mutató, a vonatkozó szabályokat Moson vármegye nemzeti közgyűlésének fennmaradt iratanyagából igyekeztük rekonstruálni.

A mosonmagyaróvári levéltárban az 1838–1847 közötti időszakból ugyan rendelkezésre állnak az útlevel-nyilvántartások,³ ezek érdemben mégsem lendítették előre kutatásunkat. Már felületes szemlénk közben is kiderült, hogy a paraszti népességnek a forrásokban oly sokat emlegetett⁴ csoportjai csaknem teljes egészében hiányoznak. A belföldi utazáshoz kiállított passzusokhoz képest alig találtunk Ausztriába szóló útlevelet, ellenben nagy számban bukkanunk zsidó házalókra és kereskedőkre, de nemesekre is. Összbenyomásainkat pontosítandó, a kezdő évet a kérvényezőkhöz szempontjából tételesen is megvizsgáltuk. A jegyzék szerint 1838-ban csak 139-en váltottak útlevelet,⁵ de közülük is csak 4 személy jobbágy: két újfalu gazda Pestre ment tanúskodni egy perben, a fennmaradó másik két személy közül pedig csak 1 hegyeshalmi jobbágy az, aki fuvarozás céljából folyamodott útlevelért.

Így még inkább kíváncsiak voltunk arra, hogy ez esetben csak forráshiánnyal (a jobbágyok kérvényeit máshol vezették?), vagy eltérő szabályozással állunk-e szemben. A kutatás következő fázisában a közgyűlési jegyzőkönyvekből igyekeztünk kigyűjteni minden, a témában releváns információt hozó részt. A kisszámú szakirodalomból csak arra derült fény, hogy az országos belüli utazáshoz a főszolgabíró volt jogosult az útlevel kiállítására, míg az örökös tartományokba szólókat az alispánnak kellett kézjegyével ellátni.⁶ Egy 1813-as megyei rendelkezés ezt kissé pontosítva úgy fogalmazta meg, hogy

Linz nach Wien; III.: Reise in Ungarn; IV.: Das Banat, die Pusten und der Plattensee. In der Arnoldischen Buchhandlung: Dresden und Leipzig, 1842.; Schmidl, Adolf: *Reisehandbuch durch das Erzherzogthum Oesterreich mit Salzburg, Obersteiermark und Tirol.* Auf Kosten des Herausgebers. In Commission bei Reichard in Güns, und Volckmar in Leipzig, 1834.)

³ Győr–Moson–Sopron Megyei Levéltár Győri Levéltárának Mosonmagyaróvári Részlege (MmL); Moson megye levéltára, Moson vármegye alispánjának iratai. Útlevel és vándorkönyv-nyilvántartások 1838–1847. (IV A 504b)

⁴ Legkidolgozottabban lásd Grailich, Andreas: Versuch einer Beschreibung des Marktfleckens Zorndorf. *Hesperus. Encyclopädische Zeitschrift für gebildete Leser* 1820 (26) Aug. 26., 201–204., 27., 213–216.; Grailich, Andreas: Wieselburger Gespanschaft. In: Csaplovics, Johann (Hrsg.): *Topographisch-Statistisches Archiv des Königreichs Ungern I–II.* Verlag Anton Doll: Wien, 1821. II. 187–236.

⁵ MmL IVA 504b: „Tétkéntes Mosony Vármegyei Első-Alispányi Hivatal által kiadott Úti Levelek Naplója 1838”.

⁶ Felhő Ibolya–Vörös Antal: *A helytartótanácsi levéltár.* Akadémiai Kiadó: Budapest, 1961. 169.; Zsoldos Ignác részletesen tárgyalja az útlevel-kiállítás mikéntjét, de mivel a szolgabírók csak belföldi utazásra jogosító útleveleket állíthattak ki, munkáját kevésbé használhattuk. (Zsoldos Ignác *A' szolgabírói hivatal. Közrendtartási rész. A' reform. főiskola'* betűivel, Pápán, 1842. 92–97.)

a megyén belüli utazáshoz útlevéll „akármelyik tisztviselő”-től (pl. uradalmi tisztt), míg megyén kívüli utazáshoz „egyedül a Járásbéli Fő Szolga Bírótól” igényelhető, az örökös tartományokba szóló útlevelet viszont „csak az Első vagy 2-dik Vice Ispány” adhat, a külfországba szólót pedig a bécsi magyar kancellárián vagy a helytartótanácsnál kell igényelni.⁷ Az alispán távollétében a főjegyző adhatott ki útlevelet.⁸ Az örökös tartományokba szóló útlevelet a jegyző a vármegye pecsétjével hitelesítette, majd havonta beadott jegyzékben tájékoztatta erről a vármegyét,⁹ a vármegye pedig a helytartótanácsot (névsor, hová és „minémű sorsú személy”).¹⁰ Mint látni fogjuk, e formális elvárások korántsem érvényesültek ilyen szigorúan.

Az eddigiekből azonban még mindig nem derül ki, hogy mi húzódnat a kereskedéssel és szekerezéssel is foglalkozó jobbágyi népességnek az útlevélnyilvántartásokban való hiánya mögött. A látszólag aprólékosan kimunkált jogszabályok és a – a jegyzőkönyvekből kitűnően – mindig pedánsan eljáró vármegye miatt e hiánnyal sokáig nem tudtunk mit kezdeni. Közvetett forrásaink ugyanakkor azt a sejtésünket erősítették, hogy a határövezetben, a „kishatárforgalomban” a hivatalos előírásoktól eltérő jogszokásokon alapult a határ átlépése. Bár a forrásokból egyértelműen kiolvasható a teljes körű, tehát az Ausztriába kereskedés céljából átszekerező jobbágyokra is érvényes útlevéll-kötelezettség,¹¹ adataink alapján úgy tűnik, hogy a határ mellett élő adózó népesség alapvetően vagy mentességet élvezett az útlevéll-kötelezettség alól, vagy kibújt a szabályok alól. A fő kérdés utóbbi esetben is az, hogy a tudomásunkra jutott esetek mennyire jellemzik az

⁷ Moson vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei (MmL IV A 502a); MmL IVA 502a/59 318/1813 (1813.04.06.), lásd még a helytartótanács 32.517/1826 sz. rendeletét, vö. MmL IVA 502a/73 271/1827 (1827.03.05.)

⁸ MmL IVA 502a/60 1303/1814 (1814.10.18.) Az alispán távolléte esetén a főjegyző az „Absente” vagy „impeditio Vice-Comite” megjegyzéssel igazolta annak hitelességét. Uo. 352/1814 (1814.04.04.)

⁹ A helytartótanács 2301/1809 sz. rendelete. Vö. MmL IVA 502a/55 368/1809 (1809.04.17.)

¹⁰ A helytartótanács 2301/1809 sz. rendelete. Vö. MmL IVA 502a/55 368/1809 (1809.04.17.)

¹¹ Vö. MmL IVA 502a/53 1077/1807 (1807.11.12.), valamint: „Vice Ispány Urhoz utasétott Intézet által meg hagyatik, hogy mivel ezen hivatalnak meg van engedve az Országbul Eö Felsége más Tartományaiaba való Utazásra szolgáló Leveleknek ki adása [...], mészároskodásra vagy ugy nevezett markatancoskodásra, vagy akarminemű kereskedésre tsak olyan személyeknek adgyon Utazó Levelet, mellyeknek kiségértil, és jó lelküiségértil meg van gyözödvé, a' zsidókra nézve az ilyen Környülállásokban kettöztetett vigyázattal légyen.” (MmL IVA 502a/59 1378/1813 /1813.11.16./); továbbá: „Ezen Vármegyének már régtül fogva olyan szokása lévén, hogy a' kik ezen Vármegyébül Eö Felsége más Tartományaiaba hosszabb utazásra, vagy Mesterségbéli vándorlásra mennek, nagyobb hitelességre nézve a' Vármegye Petsettye alatt adatik Utazó Levél, azoknak pedig kik tsak rövidebb Utazást akarnak végbe vinni Első, vagy 2-ik Vice Ispány Úr szokot adni.” MmL IVA 502a/60 352/1814 (1814.04.04.)

egykori valóságot. A vármegye és a szomszéd osztrák törvényhatóságok által megvizsgált esetek a pontos hatósági ügyintézés következtében és a rendszabályok közismert volta miatt csupán mint kirívó példák értelmezendők, vagy épp ellenkezőleg: a szolgabírói vagy uradalmi szinten általánosan hanyag ügyvitel (illetve ez esetben: jogszokás) miatt a visszaélések csak néha jutottak a vármegyei hatóság tudomására, s lett így belőlük jegyzőkönyvi tétel?¹² Bár az örökös tartományokba csak az alispán által kiállított útlevéllal lehetett utazni, az ezzel ellentétes gyakorlatra is számos példát hozhatunk.

Az első figyelemreméltó adalék az a napóleoni háborúk idején kiadott, a vármegyének szóló helytartótanácsi értesítés, miszerint az örökös tartományokban tartózkodó,

„Magyar Országbeli Jobbágyokat 1795. és 1805-ik esztendőben ki adott Kegyelmes Parancsolat szerént, azon Tartományok számára a' Németh Ezredkekhez Hadi Szolgálatra adni ne merészelyék, hanem azokat utazó Levélnek ki vétele véget, az illető Hatalmakhoz, és Uraságokhoz utasítsák.”¹³

A szövegből kiolvasható, hogy léteztek olyan útlevél nélküli jobbágyok, akik valamilyen céllal Ausztriában tartózkodtak. Az „illető Hatalmak” kifejezés nyilvánvalóan arra a vármegyére utal, ahonnan az illető jött, míg az „Uraság” az adott jobbágy földesurát jelenti; az ő joghatósága ellenben csak a megyén belülrre terjedt. A helytartótanács egy másik, 1841-ben kiadott rendeletében az a mondat található, hogy „Az *áusziába utazó olyan Személyeknek, ki csak falusi Előjáróktul nyertt úti Levelekkel utaznak*”¹⁴ (kiemelés tőlem – H.G.K.), míg 1847-ből egy egészen részletes szabályozást találtunk, melyet rövidítve közlünk:

„Legfelsőbb helyről érkezett útasítási jegyzékek következtében tudomására jutott ezen kir. Helytartó Tanács annak, hogy a' császári királyi örökös tartományokban

¹² Az Örökös Tartományokba szóló útlevéلكiadással kapcsolatban a vármegye úgy nyilatkozott, hogy máshol tényleg előfordultak ezzel kapcsolatos szabálytalanságok, de „nem tapasztaltattott, hogy ezen Vármegyebéli Földes Uraságok külső Országba való Utazásra, Utazó Leveleket adtak volna, mert azoknak is, kik Eö Felsőge Örökös Tartományba menni szándékoznak maga e' Vármegye szokott olyan leveleket adni, mindazon által hogy ezen Tílalom meg ne sértessen annak Mását a' Járásbeli Feö Szolga Bíró Urak e Vármegyebéli Uradalmakkal, és azoknak Tisztjeivel közölni fogják.” MmL IVA 502a/59 230/1813 (1813.02.15.) vö. a helytartótanács 250/1813 sz. rendelete.

¹³ A helytartótanács 10.234/1808 (1808.07.04.) sz. rendelete, vö. MmL IVA 502a/54 668/1808 (1808.07.04.)

¹⁴ Az eredeti leiratban szó szerint a következő megfogalmazás található: „sok személyek, helybeli Bíró, vagy Notarius által kiadott úti levél mellett Ausziaba, főkép pedig Bécs Városába utaznak”. A helytartótanács 2225/1841 sz. rendelete (1841.01.19.), vö. MmL IVA 502a/92 226/1841 (1841.03.22.).

téhat Bécsbeni útzáthásra is útleveleket nem csupán az illető vármegyék alispányai, a' királyi városok birái [stb.] adnak ki, hanem olyanokat több ízben a' szolgabírák és esküdtek, továbbá a' mezővárosok és helységek birái, 's előljárói, valamint az uradalmak íródtái, és tisztviselői is szoktak kiszolgáltatni, még pedig minden szabályszerű fordítás nélkül – az útzások nem csekély kellemetlenségére."¹⁵ (kiemelések tőlem – H.G.K.)

Megjegyezzük: a fordítás pontatlanságából eredő kellemetlenségek, lévén, hogy a vármegyében a német nyelv volt az uralkodó, nem nagyon érhetőek a Moson vármegyéből érkezőket.

Ha tömegesen nem is, de Moson Vármegyében is találkozhatunk falusi előljárók által elkövetett szabálytalanságokkal, miként olyanokkal is, amelyek az uradalmakhoz köthetők. A magyaróvári uradalom 1814-ben például két ízben is kiadott az örökös tartományokba szóló útlevelet: egyszer Wurm Andrásnak, aki 211 spanyol juhot hajtott Galíciába, egyszer pedig a Grácba tartó Klein Ábrahámnak.¹⁶ Hosszabb szünet után 1846-ból találtunk hasonló eseteket. Mindannyiszor a helytartótanács kezdeményezésére indult meg a vizsgálat. Egyszer a nezsideri és párnadorfi jegyzőket marasztalták el, „hathatós” intézkedésre utasítva a vármegyét,¹⁷ majd a nyulasi, köpcsényi, védenyi jegyzők és a brucki tiszttartó által kiállított, Bécsbe szóló „bizonyítványok”-at küldte meg vizsgálat céljából a vármegyének.¹⁸ Az ilyen jellegű szabálytalanságok azonban mindennaposak lehettek, nem véletlenül hívja fel Zsoldos Ignác a szolgabírók figyelmét, hogy tartózkodjanak az úrlapok osztogatásától.¹⁹

A helytartótanácsnak a hatályos rendeletek betartását sürgető leirataiból kiolvasható, hogy a hivatalos eljárás mellett az útlevelekiadásnak létezett egy jogszokásokon alapuló, a helyi, határmenti társadalom által informálisan működtetett változata, amely alapvetően a bizalomra és az ismeretségre épült. E hipotézisünket erősíti, hogy utazási kézikönyvében Adolf Schmid a látottak mellett részletesen tárgyalta és kommentálta az utazóra vonatkozó felada-

¹⁵ Folytatása: „mivel az illy szabálytalan útlevelell ellátott egyének az illető rendőrség által vissza szoktak útasitani: ennek folytán Czimzett Uraságotok az 1812-dik évi 2599, – 1814-diki 4852, – 1818-diki 26824. – és 1826-dik évi 32517 sz. alatt kiadott, 's több fenálló körintézkvények nyomán oda útasitnak, hogy keblökben olyan rendeléseket tegyenek, miszerint a' császári királyi örökös tartományokba útleveleket az illetőkön kívül senki ne adjon ki.” A rendelet sorszáma 32.834/1847 (1847.08.10.), vö. Moson vármegye nemesi közgyűlésének iratai (MmL IV A 502b) IVA 502b 2380/1847.

¹⁶ MmL IVA 502a/60 1303/1814 (1814.10.18.) és 1411/1814 (1814.12.01.).

¹⁷ A helytartótanács 43.975/1846 számú leirata, vö. MmL IVA 502a/98 176/1847 (1847.01.20.).

¹⁸ A helytartótanács 47.672/1846 számú leirata, vö. MmL IVA 502a/98 789/1847 (1847.03.08.).

¹⁹ „Soha másoknak, például ugynevezett jó ismerős helységekbeli előljáróknak, vagy jegyzőknek ne adjon ilyeneket, a' végett hogy a' helybeliek' nagyobb kényelméhez képest az utasok' neveit, és egyéb beirandókat ók írjanak be.” Zsoldos: *A' szolgabírói hivatal*, i. m. 95.

tokat, jogszabályokat, sok praktikus tanáccsal is ellátva az útrakelőt. Bár az alábbi idézet osztrák területre vonatkozik, a két ország polgáira vonatkozó kölcsönös jogegyenlőség miatt ugyanezen kitételek vonatkozhattak a magyar alattvalókra is. Schmidl azt írja ugyanis, hogy Magyarországra útlevél nélkül a következők mehetnek:

„Nur bekannte, in Ungarn begüterte, ansehnliche Familien und bekannte inländische Handelsleute, welche die Preßburger oder Pesther Märkte besuchen, *endlich bekannte Grenzwohner werden ohne Paß über die Grenze gelassen. Diese beiden letztern müssen sich aber dessenungeachtet mit einem Passe versehen, wenn sie weitere Reisen in Ungarn machen wollen.*”²⁰ (kiemelések tőlem – H.G.K.)

Schmidl nem definiálja, hogy kiket tekint „bekannte Grenzwohner”-nek, egyes szerzők azonban a mosoni, határmenti lakosságra használják e szót.²¹ Az 1835-ben kiadott *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* által is részben igazolva látjuk hipotézisünket. A jogszabály-gyűjtemény úgy rendelkezik, hogy azon személyek minősültek utazónak, akik útlevél-kötelezettség alá estek. Ellenben „*Fuhrleute, Schiffer, Lasträger, und überhaupt Leute, deren Beschäftigung in dem Transporte von Waaren besteht, werden, sobald sie in der Ausübung dieser Beschäftigung begriffen sind, nicht nach den für Reisende bestehenden Bestimmungen behandelt.*”²² (Kiemelések az eredetiben.) Ez azt jelenti, hogy ők függetlenül attól, hogy milyen fajta árut szállítottak (de csak a hivatás üzése közben!), automatikusan kívül kerültek az utazók kategóriáján.

Az eddigieket összefoglalva elmondható, hogy az útlevél semmiképpen sem a mai értelemben vett okmányként volt jelen a határmente hétköznapjában. Az ország valamennyi vármegyéjének szóló helytartótanácsi leiratokban ugyan hangsúlyosan megjelenik, adataink a határ mentén azonban *nem igazolják* általános elterjedtségét. Az útlevélmentességtől a helyi hatóságok által kiadott, a határ túloldalán pedig elfogadott útlevelekig az ismertett példák jelzik, hogy a határhozvetben létezett egy regionális, kölcsönösen elfogadott szokásrendszer, mellyel szemben az államhatalom nem volt képes saját, egységesítő szabályozását érvényre juttatni. Az egyre részletesebbé váló hatósági rendelkezéseket magával az útlevéllel, mint okmánnyal lehet legjobban szemléltetni.

²⁰ Schmidl, Adolf: *Reisehandbuch durch das Königreich Ungarn mit den Nebenländern und Dalmatien, nach Serbien, Bukarest und Constantinopel.* Verlag von Carl Gerold: Wien, 1835. 2.

²¹ Christelbauer, Josef: *Geschichte der Stadt Bruck a.d. Leitha. Ein Beitrag zur Förderung der Heimatkunde.* Buchhandlung O. Deyßig in Bruck a.d. Leitha, 1920. 26.

²² *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung.* Aus der kaiserl. königl. Hof- und Staats-Aerarial-Druckerei, Wien, 1835.

Az útlevél

Az útlevél érvényessége szinte soha nem terjedt túl 1 éven,²³ az országon kívülre törvényileg 4 éves időtartamra volt maximum adható.²⁴ Kiváltása az országon belülre ingyenes volt, külföldi igénylés esetén ellenben havi 4 frt taxát kellett fizetni, váltócédulában 30 kr-t.²⁵ A magas taxa viszont nem feltétlenül sújtotta a szegényebb rétegeket („más alsóbb rendbeli szemlélek”-et), elsősorban a mesterlegényeket, amennyiben ugyanis otthonról az útlevélbe beírt igazolást hoztak arról, hogy a kivetett adó megfizetésére nem képesek, úgy ingyen utazhattak.²⁶ Igaz, a jegyzékbefoglalás kötelezettsége miatt a helytartótanács lehetővé tette a vármegyéknek, bár „az utazó Levelek kiadásáért felsőbb rendelkezések szerint semmi díj nem járandó, úgy mindazonáltal ezen kegyes rendelés által megengedtetik, hogy a’ kiadandó Úti Leveleknek ekképpen történt Jegyzetben való vételéért 10 pengő KK követeltethessenek”.²⁷ Az útlevél kölcsönadását értelemszerűen tiltották.²⁸ Annak lejártakor (az új igénylésekor) azt nemcsak le kellett adni, hanem a kedvezményezettek meglehetősen homályos módon, „idő közti tartózkodásukról, és maguk viseletéről is kielégítő Bizonyítványokat tartoznak előmutatni”, szövelt az alispán javaslata.²⁹

Nem érdektelen annak áttekintése sem, miként igyekezett a hatalom, az útlevél rovatainak számát megnövelve, a mobil népesség feletti nagyobb kontrollra. A hatalom részéről az útlevéلكiadásban is folyamatos a kiszámíthatóságra és az egyensúlyra törekvés, mellyel összekapcsolódik a nagyvárosok, elsősorban Bécs növekvő munkásnépességétől való félelem. A munkát keresők mozgása a hétköznapiakban alapvetően mint szükséges rossz volt jelen, amit így szabályozni kellett. Jellemző az a királyi parancs, amely szerint csak azok és csak akkor kaphatnak külföldi, illetve más tartományba szóló útlevelet, „ha bizonyos az hogy itthagytott Értékekre nézve vagy más okok miatt vissza fognak térni.”³⁰

²³ Vö. MmL IVA 504b.

²⁴ A helytartótanács 14.476/1820 rendelete, vö. MmL IVA 502a/72 844/1826 (1826.06.22.).

²⁵ A helytartótanács 27.512/1816 (1816.09.17.) sz. rendelete, vö. MmL IVA 502a/62 1430/1816 (1816.10.25.).

²⁶ A helytartótanács 11.644/1818 (1818.04.21.) sz. rendelete, vö. MmL IVA 502a/64 763/1818 (1818.07.08.).

²⁷ A helytartótanács 24.278/1833 számú rendelete, vö. MmL IVA 502a/82 652/1834 (1834.04.14.).

²⁸ A helytartótanács 1923/1834 számú rendelete, vö. MmL IVA 502a/82 474/1834 (1834.03.03.).

²⁹ MmL IVA 502a/91 2021/1840 (1840.11.11.).

³⁰ A helytartótanács 22.646/1808 számú rendelete, vö. MmL IVA 502a/55 172/1809 (1809.03.08.).

Nemes személyek esetében érdekes kitétel volt annak jelentése, hogy – amennyiben diákról van szó – hol és mit tanul az illető, továbbá, hogy „lehet e reményleni, hogy azon utazást maga hasznára fogja fordítani”, mindezt kiegészítve a „gondolkodásmódra” és „engedelmességre” utaló megjegyzésekkel.³¹ A 1820-as évektől – amennyiben az örökös tartományokba igyekeztek, a nemesség egészére is kiterjedt az útlevél kiváltásának kötelezettsége: „a Földes Uraságoknak Külső Országokban szolgáló Országbélieknek is köteleességek legyen passusokat ki venni, mellyek ereje addig tartt, még ugyan abban a szolgálatban lesznek”, változás esetén az illető törvényhatóságtól új passzust kellett igényelniük.³² A kitöltésre vonatkozó, idővel egyre szigorodó szabályozás nem kellő figyelembe vétele miatt, sokan akár el is eshettek a nemesi útlevél birtokosait megillető kedvezményektől, míg az ezen kedvezményekre nem jogosultak hamisították azt, mint az Zala vármegye leveléből kiderül.³³ Jó lenne tudni, hogy a nemesek esetében a kitöltés korábbi hiányosságai, azaz a pontos személyleírás elmaradása a hanyag ügykezelésnek volt-e köszönhető, vagy pedig a nemesi szabadság védelmében egyesek nem voltak hajlandók elfogadni, hogy velük is úgy járjanak el, mint jobbágyaikkal.

1836-tól – mindenkire vonatkozóan – az útlevél-igénylőlapra az állandó lakhelyet is rá kellett vezetni, különben a kérelem érvénytelen volt.³⁴ A lista 1837-ben az életmóddal és az érintendő országok felsorolásával bővült.³⁵ Öt év-

³¹ A helytartótanács 35.533/1816 számú rendelete, vö. MmL IVA 502a/63 99/1817 (1817.02.08.).

³² A helytartótanács 9744/1826 sz. rendelete, hivatkozással a 14.476/1820 sz. rendeletre, vö. MmL IVA 502a/72 844/1826 (1826.06.22.).

³³ Vö. „Azon számos visszaélések, és hozzánk bepanaszolt külömbféle károsítások, mellyek a' nemesi utazó leveleknek, az illető egyének személyes leírása nélküli kiadása miatt eredni tapasztaltattak, annak elhatározására bírának bennünket: hogy jövendőre a' hasonló nemesi utazó levelekbe az utazók szokott személyes leírásai is bevezettetvén, a' vámoknál, és egyébb illető helyeken csak az illyeneknek érvényessége vetessék figyelembe.” MmL IVA 502b 1577/1845 (Zala vármegye levele).

³⁴ „[...] mivel többször megtörtént azoknak a' feleknek, kik külső Országokba utazó levelekért folyamodván, midőn ezek nékik kiadattak, tartzkodásaik helye ki nem nyomoztathatott, tehát midőn jövendőben illyes utazó leveleknek kieszközlésére valakinek a' helybeli Törvényhatóságok által Bizonyítványok fognak kiadni, – ezekben mindenkor illyen Személyeknek állandó lakhelyeik kitéssenek; különben utazó oklevelet nem fognak nyerhetni.” A helytartótanács 17.882/1836 sz. rendelete, vö. MmL IVA 502a/86 1260/1836 (1836.07.14.).

³⁵ Az indoklás sem érdektelen: „Mivel hivatalos Jelentésekből tudatik, hogy a' lappangó Külföldiek hamis nevek alatt nyertt Úti-levelek mellett Galliciába és egyébb Tartományokba szoktak utazni; tehát rendeltetik: hogy ezek' Kiadására szolgáló rendszállók szorosabban követtessenek, meghagyatván egyszer'smind, hogy azokban az utazóknak életmódja feljegyeztesse, azon esetre pedig hogy ha valaki a' Külföldre utazni szándékozna, nem csak az utazásnak célja, hanem azon vég helyek, és külső országok is, mellyeken keresztül veendi utazását, úgy úti társának neve és életmódja is pontosan ki téssenek.” A helytartótanács 15.739/1837 sz. rendelete, vö. MmL IVA 502a/88 1123/1837 (1837.07.05.).

vel később elrendelték, hogy az útlevéltre az utazó kíséretében levők neve mellett „személyük leírása is kiteendő lészen”.³⁶ Miután az eddig bevezetett rendelkezések nem hoztak kielégítő eredményt és az útlevéltkiadás a rendi partikularitás miatt továbbra is rendszertelen maradt, 1843 után a helytartótanács újra és újra kísérletet tett valamiféle egységes szabályozás bevezetésére.³⁷ Elrendelték, „hogy jövendőben az úti levelek rovataiban az utazó vezeték és kereszt neve, életmódja, alapota, vallása, születés és lakhelye, életkora, termete, arcza, haja, szeme, orra, különböztető jelei, utazási célja, a' beutazandó tartomány neve, az útlevéll érvényességi ideje, és kelte világosan beiktatassék.”³⁸ Ugyanezt tették 1847-ben, gyakorlatilag az előzőeket megismételve, a lépést megint csak azal indokolva, hogy a törvényhatóságok által kiadott útlevelekbe gyakran nem kerül bele a személyleírás, az úticél és a hivatás.³⁹

Az 1830-as évektől a rovatok és a kitöltés nyelve fokozatosan a magyar lett, ami ugyan megfelelt az emancipálódás szellemének, de a külföldre utazóknak sok nehézséget okozott, így náluk újra visszaálltak a latinra, illetve kétnyelvű útleveleket használtak. 1840-ben a helytartótanács kibocsátott e tárgyban egy rendeletet, amit feltehetően nem minden esetben tartottak be. 1843 februárjában egy vitás eset miatt.⁴⁰ Moson vármegye e kérdést saját hatáskörben is szabályozta, a latin kizárólagossága mellett foglalva állást, amit a helytartótanács – szabad teret hagyva a kétnyelvűségnek – ugyanez év novemberében szintén megtett.⁴¹ A fentebb tárgyalt, a helyi hatóságok által szabályellenesen kiállított útlevelek nyelve véleményünk szerint német lehetett. Ezt azért

³⁶ A helytartótanács 35.151/1842 rendelete, vö. MmL IVA 502a/93 2839/1842 (1842.11.05.).

³⁷ A helytartótanács 41.533/1843 számú rendeletére hivatkozik a két évvel későbbi, 10.886. számú (1845.03.26.) vö. MmL IVA 502b 1468/1845.

³⁸ MmL IVA 502a/96 1468/1845 (1845.06.09.).

³⁹ A helytartótanács 39.029/1847 rendelete, vö. MmL IVA 502b 3340/1840.

⁴⁰ Kochvalter Mátyás esete, akitől Ausztriában elvettek magyar nyelvű útlevelét, igaz, azzal nem is lett volna jogosult oda utazni. MmL IVA 502a/94 374/1843 (1843.02.06.) Szekfű részletesen bemutatja az útlevéll nyelve körüli vitákat, a nagypolitika szemszögéből. Tanúságos az a megjegyzése, miszerint az osztrák határőr és finans személyzet latinul még annyira sem tudott, mint magyarul, így a latin nyelv lingua francaként történő erőltetésének osztrák részről semmi alapja nem volt. Szekfű Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848*. Magyar Történelmi Társulat: Budapest, 1926. (Magyarország újabbkori történetének forrásai) 185–188.

⁴¹ 41.553 szám alatt 1843. november 14-i keltezéssel érkezett a Vármegyéhez, hogy „a' Magyar Honi kereskedőknek külföldre teendő Kereskedelmi utjokban gyakran előforduló akadályok és idővesztéssel egybekötött tetemes' költségek elkerülése tekintetéből” az Örökös Tartományokba szóló útleveleket az 1840. március 14-én kelt 3499/159 szám alatti „Királyi válasz értelmében” latinul is adják ki. Vö. MmL IVA 502a/95 53/1844 (1844.01.09.) Következő évben Pest vármegye értesítette Mosont, hogy náluk a szolgabírók ezentúl csak sorszámozott útlevelet adnak ki. Vö. MmL IVA 502a/95 2143/1844 (1844.09.05.).

gondoljuk így, mert a jegyzői funkciót is betöltő német falusi tanítók latinsága meglehetősen csekély fokú volt, illetve, mert az útlevelek a szintén német nyelvű Ausztriába szóltak.

Egy sajátos csoport: a mesterlegények

A korszakban a mesterlegények képezték azt a csoportot, melynek tagjait leginkább érintették a vándorlást szabályozó rendelkezések. Különös érintettségükben a mesterségtanulás és a mesterré válás belső, céhes szabályai mellett egyéb szempontok is közrejátszottak. Egyrészt a korosztály egészét érintette a katonaaállítás kötelezettsége, így a hatóságok hajlamosak voltak valamennyiükben potenciális katonaszökevényt látni, másrészt a velük kapcsolatos esetleges duhajkodástól és rendbontástól való félelem szintén fokozott óvatosságra intett. A napóleoni háborúk időszaka, feltehetően az előbbi okból, nyilvánvaló vízvonalzó a mesterlegények vándorlásának szabályozásában.

A 19. század első éveiiig utazásukhoz elegendő volt csupán a céh által kiadott „tanulo” vagy „Kundschaft” levél, míg 1808-ban elrendelték, hogy a tanuló levél a vármegyei „illető hivatalok” és vármegyei tisztségviselők aláírásával „megerősíttessék”.⁴² A szabályozás következő lépcsőfoka, hogy a helytartótanáctól vagy a kir. m. kancelláriától „Szolgáló Utazó Levelet” kellett igényelniük,⁴³ melyben 1816-tól a céhek, büntetés terhe mellett, a náluk szolgáló legényeket kötelesek voltak igazolni. A könyvbe felveendő volt, hogy az illető „hol? miképpen? és mennyi ideig dolgozott?”, csakúgy a magaviselete.⁴⁴ 1823-tól mindez kiegészült a rájuk is kiterjedő útlevelváltási kötelezettséggel, „különbben mint Engedelem nélkül tsavargó meg fog fogattatni, és a Hadi Tisztségnek által adattatni”.⁴⁵ Az útlevel meglétének fontosságát jelzi, hogy a vármegye 1836-ban külön is foglalkozott az ügygel, igaz már nem katonasággal, csak hazatonloncolással riogatva az érintetteket. Ha a birodalmon kívülre mentek, akkor a bécsi kir. helytartótanáctól kellett ehhez útlevelet ígé-

⁴² A helytartótanács 21.847/1808 sz. rendelete, hivatkozással a 13916/1808 sz. rendeletre, vö. MmL IVA 502a/54 1002/1808 (1808.08.17.).

⁴³ A helytartótanács 23.208/1812 sz. rendelete, vö. MmL IVA 502a/58 1337/1812 (1812.11.04.).

⁴⁴ A helytartótanács 21.080/1816 sz. rendelete, vö. MmL IVA 502a/62 1150/1816 (1816.09.04.).

⁴⁵ A helytartótanács 1823. április 22-én kelt 10.000/1823 számú, illetve az 1825. augusztus 2-án kelt 20.577/1825 rendeletei alapján. Vö. MmL IVA 502a/72 1540/1826 (1826.11.06.).

nyelniük.⁴⁶ A kiadott útlevelek érvényességét számon tartották, az időben vissza nem térő mesterlegényekről a vármegye jelentést kéretett.⁴⁷

Vándorkönyvükről mint „ez után utazó Levelekre szolgáló, vándorló Könyvetskének kiadásokra nézve” az első említést 1829-ből találtuk.⁴⁸ A bevezetett új rendelkezések szerint, mivel „Eő Felségének Németh Birodalmiban” megszűnt a tanuló- vagy céhlevél (Kundschaft) intézménye, az onnan bejövő („a bé jövetelnél lévő első törvényhatóság által”), vagy oda kiutazó mesterlegényeknek – miután addigi vagy tervezett útjukról magukat igazolták – vándorkönyvet kell kiadni, amiért a legények illetékekkel tartoztak (kitöltés, ellenjegyzés, pecsét). Ez utóbbi Moson vármegyében a könyv ára, valamint 20 ezüst kr. illeték volt. A vándorkönyvbe az addigi igazolások tartalmát is át kellett vezetni. A mesterek ettől kezdve csak vándorkönyvvel rendelkező legényeket fogadhattak be. A tanonckodás idejére maguknál tartották a legények könyveit, de továbbállásukkor, saját bejegyzéseikkel, kötelesek voltak azt visszaszolgáltatni. Ha a legényt „rosz tettek miatt” letartóztatták, büntetése letöltése után vándorkönyvét vissza kellett kapnia. Annak elvesztése esetén a mesterlegény „azt a leg közelebb lévő Tisztviselőnél” jelentette, aki miután ennek valódiságáról meggyőződött, igazolást adott erről, mellyel a legény az elvesztés helyén újat igényelhetett.⁴⁹ A vármegye alispáni hivatala – az új okmány kiállítása az ő illetékességi körébe tartozott – 200 darab vándorkönyv beszerzésére adott utasítást, úgy, „hogy egy lapon Magyarul, másikon pedig Némethül légyenek a belé való Rendszabások ki nyomtatva”.⁵⁰ Azaz már nem latinul.

A katonaság és vándorlás közötti összefüggésre már utaltunk a kényszersorozás intézménye kapcsán. A sorshúzáson alapuló, az egész életre kiható katonaság elől minden érintett igyekezett kibújni. Útikönyvében Kohl meg is jegyzi, hogy Ausztriából főleg a katonaszökevények jönnek Magyarországra.⁵¹ A határ mindkét oldalán érvényes rendszabály értelmében, azok, akik

⁴⁶ A helytartótanács 27.601/1836 sz. rendelete, vö. MmL IVA 502a/87 1943/1836 (1836.11.05.).

⁴⁷ Így például a „Rajka mező Városbul származó Poltz Mihály névű asztalos Legény az első Ausztriai Kormány Székütl nyertt utazó Levéll mellett Külső Tartományokba utazván, mivel az utazó Levélnek ideje már el telt, meg hagyatik, hogy azon Legénynek visza téréséről vagy mostani tartzkodásáról Jelentés téttesen.” MmL IVA 502a/74 1467/1828 (1828.08.08.), továbbá pl. Bechtold György császárkőbányai lakos esete uo. 2247/1828 (1828.12.30.).

⁴⁸ A helytartótanács 10.492/1829 rendelete, vö. MmL IVA 502a/75 819/1829 (1829.06.16.) a rendelet kiegészíti, illetve megismétli a 8369/1826 szám alatti rendeletben foglaltakat. Uo.

⁴⁹ A helytartótanács 10.492/1829 rendelete, vö. MmL IVA 502a/75 819/1829 (1829.06.16.).

⁵⁰ A helytartótanács 10.492/1829 rendelete, vö. MmL IVA 502a/75 819/1829 (1829.06.16.).

⁵¹ Sőt, mint kocsisától – utalva az ebből fakadó kellemetlenségekre is – meg tudhatjuk, „sonst gehen wir Oesterreicher nicht gern nach Ungarn, denn der gemeine Mann muß hier gar zu viel einstecken” Kohl: *Hundert Tage auf Reisen in den österreichischen Staaten* i. m. III. 4.

„utazó levelek nélkül fognak ugyan azon németh Tartományokban találtatni, mind tsavargók az országba vissza utasittassanak [...] vagy ha az ezekben engedtetet idejek már el multt volna, azonnal fogattassanak meg, és a' közelebb lévő hadi Tisztségnek a' Német Regementek részére leendő bé iktatás végett adattassanak által.”⁵²

E rendeletet két évvel később megerősítették, kiegészítve azzal, hogy az ilyenformán befogott személyek „ha bár Katonaságra alkalmatlanok volnának is, meg akkor se véttettessenek többé vissza”.⁵³ Ezt 1845-ben csaknem szóról-szóra megismételték.⁵⁴

A kutatás során nem foglalkoztunk a katonaállítás mögött meghúzódó egyéni tragédiákkal, pontosabban nem nagyon találkoztunk erre utaló szöveg-helyekkel. Amennyiben a szökés kiderült, és az illetőt a szomszéd országban megtalálták, úgy a hatóságok a törvények szigorával jártak el, nem véve tudomást az időközben megváltozott körülményekről. Magyar oldalról egy esetet mégis említünk, hogy életszerűbb képet nyerjünk az eljárás mechanizmusáról. A boldogasszonyi Ladics György 1841-ben a katonaállítás elől szökött át Ausztriába, és elérte, hogy 1843-ra a közeli pottendorfi „urodalom által a' kiköltözésre házasságra való engedelem adatott”. A besorozás érvénye azonban nem szűnt meg, arról a vármegye nem adhatott felmentést, így Ladics kérte, amennyiben „biztos őrizet alatt” visszaküldik Magyarországra – ezt a vármegye a „Bécsi erdő allyai Kapitányság”-nál (Viertel unter dem Wiener Wald) kérvényezte –, úgy családja eltartásáról intézkedjenek.⁵⁵

Az 1840-es évekre a katonaállításból fakadó konfliktusok, illetve az emögött meghúzódó okirathamisítások megnövekedésére utal, hogy a helytartótanács külön rendeletet bocsátott ki, amelyben közlik az érintettekkel, hogy az örökös tartományokból „számtalan vándor legények, nem vándorlás, hanem a' katonaság kikerülhetése végett, az ottani hatóságok engedélyezése nélkül jönnek át, itt pedig néhány éveket töltvén, az itteni hatóságok által mint magyarhoni lakosok láttatnak el vándorkönyvekkel”, kérvén a vármegyéket, hogy ezen gyanús esetekben ne adjanak ki vándorkönyveket.⁵⁶

⁵² A helytartótanács 10.000/1823 sz. rendelete, hivatkozással 30989/1821 sz. rendeletre, vö. MmL IVA 502a/69 971/1823 (1823.07.01.).

⁵³ A helytartótanács 1823. április 22-én kelt 10.000/1823 számú rendelete, vö. MmL IVA 502a/72 1449/1825 (1825.10.05.).

⁵⁴ A helytartótanács 30.022/1845 számú rendelete, vö. MmL IVA 502b 2365/1845 (1848.08.12.).

⁵⁵ MmL IVA 502a/95 1718/1844 (1844.07.16.).

⁵⁶ A helytartótanács 27.127/1847 számú rendelete, vö. MmL IVA 502a/98 2379/1847 (1847.09.15.).

Bizonytalan egzisztenciájú személyek vándorlása

A hatóságok a vándorlás szabályozásakor az állandó lakhely kérdését mindenkor döntő súllyal szerepeltették. Útlevele a fenti szövegrészeket szellemében csak azoknak lehetett, akik jó magaviseletűek voltak és honosságuk kétség kívül való. Ezekkel az önmagukban teljesen logikus, a rendi társadalom gondolkodásmódját tükröző rendelkezésekkel a továbbiakban nem is lenne érdemes foglalkoznunk, ha nem lenne még jó néhány sajátosságuk.

A szociálpolitikai funkciók kiépületlensége és a nagyszámú természeti és egyéb csapás közötti, csakúgy, mint a felbomló rendiségben a közösségekből kiszakadó nincstelen egyének spontán vándorlása és a helyváltoztatás ellenőrzöttsége közötti feszültséget a helytartótanács és a vármegyék egyebek mellett a migráció visszaszorításával kívánták ellensúlyozni. A közigazgatás szintjén is jelentkező rendi széttagoltság miatt a vármegyék, állami beavatkozást kívánó problémák esetén, megfelelő felső szintű szerepvállalás hiányában, illetve az ebben való minimális együttműködési hajlandóság miatt, a felmerülő problémákat a maguk joghatósága körében kezelték. Ez egyben azt is jelenti, hogy csak a saját ügyekben jártak el teljes odaadással. A vándorlás hátterében meghúzódó motivációk eltérő megítélése jól példázza mindezt. Bármiféle, a szegénységgel összefüggő helyváltoztatást a legnagyobb szigorral igyekeztek megakadályozni. A helytartótanács egy 1836-os rendelete egyértelműen rendelkezett erről: „koldulásra utelvelek ne adassanak, hanem minden község a’ maga szegényei’ tartására köteleztessék”.⁵⁷ Moson vármegye hatóságai is rendeletek sorában próbálták megakadályozni a nyomor indukálta vándorlást, mindig kihangsúlyozva, hogy azok, akiket természeti csapás ért, nem kaphatnak útlevelet, nehogy így az országban kóborolva koldulásra adják a fejüket.⁵⁸ Az effajta kóborlásan rajtakapott személyeket a vármegye hazakísértette (a szomszéd vármegye határára, átadva őket az ottani hatóságoknak, és így tovább).⁵⁹

A koldusok számának megnövekedése, akik közül sokan Bécsbe igyekeztek, Moson vármegyét is súlyosan érintette. A vármegyén ennek kapcsán egy

⁵⁷ Zsoldos: *A’ szolgabírói hivatal*, i. m. 96.

⁵⁸ Vö. pl.: MmL IVA 502a/60 95/1814 (1814.01.13.) és uo. 1129/1814 (1814.09.28.).

⁵⁹ Lásd pl. Pest város levelét: „Pest Városának Tanácsa [...] az ottan henyélő idegeneket, kik a’ következő Tél lefolyta alatt a’ köz igazgatásnak terhére váltak volna, hazájokba őrizet alatt utasította”. Egyben Moson Vármegyének is meghagyták, hogy „az ide érkező vissza-utasítottaknak biztos őrizet alatt tovább kísérését elrendelje, – és azoknak Pest Városába való visszatérését kitelhetőképp gátolja.” MmL IVA 502a/89 1913/1838 (1838.11.15.).

nagy tetszéssel fogadott dologház létesítésének ötlete is felmerült.⁶⁰ A bizonytalan egzisztenciák mozgását korlátozni szándékozó rendeletek számának az 1830-as évek folyamán végbement növekedéséből arra következtetünk, hogy az alsóbb, nincstelen rétegek vándorlása erre az időszakra országos problémává terebélyesedett.

A vármegye, mint az „A’ Megyebéli Koldusok’ és egyéb bitanglok Csavargásainak Zabolása éránt kineveztetett Választottság” jelentéséből kitűnik, már 1833-ban részletes tervezet formájában tárgyalta e problémát, a megoldásokat nagyrészt a *szociálpolitika területén* keresve.⁶¹ A javaslattevő bizottság figyelemmel kísérte Sopron vármegye hasonló intézkedéseit, azokat azonban Moson vármegye esetében nem találta kielégítőnek, többek között a végrehajtásukhoz szükséges pandúrok hiánya miatt. A bizottság ezért a problémákat saját elgondolás szerint, a célszemélyeket négy csoportra osztva kívánta orvosolni. Megoldást szerettek volna találni a megye saját szegényei ellátására, úgy, hogy „a’ Megyebéli helységek’, helybéli nyomorultjainak, és akármi módon Élelmük’ keresésére képtelen Lakosainak, tartására, az ez éránt hozandó végzés által köteleztessenek”. Másrészt a vándor szegények számára is biztosítani akartak valami minimális létbiztonságot, akik a létrehozandó alap terhére juthatnának élelemhez, így „a’ külvidekrül véletlenül, vagy utazás közben valamely helységbe jött, és kétségtelen utilevelekkel bíró szegény vándorlók [...] szempillantati tápláltatásukra az illyes inségbeliektül, az Emberiség szerint meg nem tagadható Alamizsnát” kaptak volna. Harmadsorban gondoltak a mesterlegényekre is, akik ellátása a „nagyobb mezővárosokban” az adott céh felelősségére történt volna, míg a negyedik pontban tárgyalt külországi szegényeket – feltéve, hogy irataik rendben voltak – „Alamizsnájokat vévén, minden esetre 24 Óra alatti további menetelre és e Vármegye határainak által

⁶⁰ Nagy István másodalispán jelzi, hogy a legközelebbi törvényszéki üléskor a vármegyét „Böhm József Boldogasszonyi Tisztartó Úr egy csavargónak átküldése mellett, az e’ megyében naponta szaporodott kóborlóknak számüzetésére annyira szükséges dolgozó háznak létesülésére felszólítja, a’ czélba 100. f pp azon hozzáadással ajánl: hogy ezek ezen közhasznu Intézetnek életbeni léptetésig kamatokra, melyek a’ tőkéhez ragasztandók, kiadatassanak. [...] – Köz tetszéssel, és meleg részvétellel fogadván a’ Megye Rendei ezen a’ közbátorság, mint a’ közzállodalom egyik fő czéljának előmozdítására tett nemes lelkü indítványát, ’s ajánlatát, Böhm József Tisztartó Urnak.” A dologház melletti érvelésben további figyelemreméltó elem, hogy a közbiztonság szempontjával összekapcsolódik a megye élet-színvonalának védelme is: „az annyira szaporodott nem csak a’ közbátorságot veszélyeztető, de az adózó népet mint egy egy második adóval terhelő kóborlóknak e’ Megyétől szármuzetésére”, a vármegye további 12 pandúr felfogadásának engedélyéért folyamodott. MmL IVA 502a/93 2535/1842 (1842.10.05.).

⁶¹ MmL IVA 502a/81 1825/1833 (1833.11.11.).

lépésére” utasították. Az irattal nem rendelkezőket viszont továbbra is a legrövidebb úton kitoloncolták a vármegyéből. A segélyezés ezen rendszere szigorúan egyéni jótékonykodáson alapult, a vármegye saját forrásból nem hozott létre semmiféle alapot. Ellenben felszólította a megyei földesurakat és szolgabírókat az „ügyefogyottak Pénztárának gyökeresítése végett”, miként a vármegye jobb módú jobbágyait is, hogy jeles alkalmakkor (házasság, inasság alóli felszabadulás, ház és telek adásvétele) „nyomorult Embertársait megszánva, azok’ számára, kisebb adományokat adva – elmékedését eszközöljék”. Ezenkívül a helyi előljárók egyikét és a plébános által javasolt egyik egyházfit kérték meg arra, hogy a hét egy bizonyos napján a települést körbejárva, „nem csak pénzbeni, de minden könnyebben egynehány napokig eltartható táplálékokbéli alamizsnákat” gyűjtsenek, majd az így összegyűjtött segély egyik részét – kiegészítve a vármegye kezelésében levő, jótékony alapítványok arányos részletével⁶² – a helyi plébános jelenlétében a rászorulóknak között hetente szétosztják, a másik részt pedig a plébános „bölc megítélésére” bízva, a „vidéki vándorló szűkölködők” megsegítésére fordítsák.⁶³ A vármegye a bizottság előterjesztését nemcsak azonnal elfogadta („helyesnek, és igen czeleányosnak elősmérttettvén”), hanem német és magyar nyelvű plakátokon tüstént ki is hirdette.

Egy 1846-os helytartótanácsi rendeletből azonban az derül ki, hogy a kormány a szegényvándorlás okát még ekkor is kizárólag az elégtelen hatósági fellépésben látta, annak társadalmi-szociális gyökereiről nem vett tudomást.⁶⁴ Egyedüli megoldási javaslatként továbbra is az illető személyek hazakísérése szerepelt, illetve az, „hogyan elparancsolt egyének ismét ne kóborolhasanak, azok lakhelyökön is szoros felügyelet alatt tartassanak.”⁶⁵ A vándorlást korlátozó központi rendszabályok legszélesebb körére az 1847-es éhínség kapcsán bukkantunk. A helytartótanács leirataiban (az első már április 2-án!) nyomtatékosan felhívta a vármegyék figyelmét a vonatkozó rendszabályok betartására (13159/1843, 5502/1844, 29647/1845) és az útlevélnyomtatás szigorú fel-

⁶² Így a Nunkovich Alapítvány, a beteg vándorlókat segítő alap maradványa, a Karolina Társaságba befolyt éves adományok nem részletezett arányos része. MmL IVA 502a/81 1825/1833 (1833.11.11.).

⁶³ MmL IVA 502a/81 1825/1833 (1833.11.11.).

⁶⁴ Az „idegen csavargók szaporodását főképpen annak lehet tulajdonítani, hogy azoknak szülei vagy eredeti lakhelyükre való visszautasítása eránt 1843-dik évi 42910 – 1844-diki 5502. és 1845 dik évi 29647. számok alatt kiadott szabály rendelkezések némelly hatóságok által vagy igen hanyagul, vagy épen meg nem tartatnak”. A helytartótanács 22.670/1846 sz. rendelete, lásd MmL IVA 502b 2399/1846.

⁶⁵ A helytartótanács 22.670/1846 sz. rendelete, lásd MmL IVA 502b 2399/1846.

ügyeletére.⁶⁶ A leiratokból itt is a fenti preventív logika olvasható ki, azaz a rossz termés elől más vidékekre vándorlók terhére lennének azoknak, kik amúgy szintén nélkülöznek, így nem kaphatnak útlevelet, azaz „az igaz ok nélkül, egyedül kóborlás, vagy koldulás végett utazni kívánok részére e’ jelen körülményekben; – utileveleknek kiadása tiltatik” – amit a vármegye tudomásul vett és kihirdetett.⁶⁷ Országos szinten a bevezetett rendszabályok nem vezettek sikerre, mert 1847. október 27-i keltezéssel újra megismételték a fél évvel korábbi rendelkezést, ti.

„Ujabban tapasztaltatván, hogy a’ kivált a’ népesebb városok idegen kolduló olly szegényekkel, kiknek legnagyobb része dologkerülő, annyira elárasztatnak, miszerint a’ saját kebelbeli szükölködőit ellátni is alig képes hatóság legnagyobb terhére válnak, sőt számos e’ féle betegeskedők által a kórházak elárasztatván, ez által a’ népre viselhetlen teher háramlik”,

így a korábbi rendeleteket megismételve kérték, hogy a vármegyei hatóságok csak a legnagyobb óvatosság mellett állítsanak ki útlevelet.⁶⁸

Csavargók

A rendszabályok mindig csak általánosságban szólnak a „kóborló” és „tsavargó” személyekről, a levéltári kutatás során azonban ráakadtunk egy 1834-ben keletkezett csavargó-összeírásra. Az 1834. augusztus 31-én és szeptember 1-én tartott, az egész megyére kiterjedő razzia során, mint azt a főjegyző írja jelentésében, „34 mindenféle gyanus személyeket becsukattunk”, közöttük kettő, „ágyasnak” mondott, vármegyei illetőségű nőt. A 34 személyből 25-öt „biztos örizet mellett haza is kísértettünk, [...] így csak 9 Személy, kiknek részént hamis, részént semmi okleveleik nem voltak, vagynak e N. Vármegye Fogházába le tartoztatva”.⁶⁹ A két ágyast leszámítva tehát 32 idegen személyt állítottak elő. Kik is ők? A táblázatos formában ránk maradt listából⁷⁰ megtudhatjuk az előállítottak mesterségét, születési helyét, elfogásuk helyét, okmányaik állapotát, illetve, hogy miként rendelkeztek további sorsukról.

⁶⁶ A helytartótanács rendeletének sorszáma 9776/1847, lelőhelye: MmL IVA 502b 1233/1847.

⁶⁷ A helytartótanács rendeletének sorszáma 9776/1847 – vö. MmL IVA 502a/98 1233/1847 (1847.04.19.).

⁶⁸ Vö. a helytartótanács 45.245/1847 sz. rendelete, vö. MmL IVA 502b 3394/1847, tárgyalását lásd uo. 502a/98 3393/1847 (1847.12.06.).

⁶⁹ Gr. Zichy Henrik főjegyző jelentéséből. MmL IVA 502b 1647/1834 (1834.09.05.).

⁷⁰ MmL IVA 502b 1647/1834.

Egy süketnémát és két ismeretlen foglalkozását leszámítva mindenki-nek ismerjük a mesterségét. Az általunk mezőgazdasági segédmunkásoknak nevezett csoport a legnagyobb, amit a 8 napszámos mellett 1 „kapás” és 1, kenyérét szintén napszámos munkával kereső obsitos alkot. A fennmaradó 21 személy a kézműipar vagy a kereskedelem valamely ágában jeleskedett. A tákácsok („posztó tsináló”) 5 fős csoportja mellett 2 szabót, 1 vargát, 1 kovácsot, 1 kádárt, 1 nem részletezett szaktudású munkást („fabricában dolgozik”) találunk, míg a nem termelő jellegű iparokat 1 mézszáros, 1 molnár, 2 pék, 2 kereskedő, 1–1 bor és pálinkafőző, valamint 2 kocsis képviselik.

Amennyire az az irataikra történő utalásokból kivehető, 13-an semmiféle irattal nem bírtak, 11-en bizonyosan vándorlásukat töltő mesterlegények voltak, akiknek vándorkönyve hiányosan volt kitöltve, vagy éppen lejárt. Négyőjüknek volt útlevele, de feltehetően szintén hiányos vagy lejárt. Szintén négyen próbálkoztak saját kitöltésű vagy hamisított útlevéllal. Egy személynél Pest városának visszautasító levelét találták, egynél pedig a helyi mesterek tanúsítványait, ti. hogy az illető régóta náluk szolgál. Pillantást vetve a születési helyekre és a nevekre, feltűnik, hogy alig van közöttük magyarországi település, sőt magyar nevű személy is csak kettő található: Kis Gáspár Kartzáról és Szigethy Miklós Szentgyörgyről, mindkettő falu Pozsony megyében található.⁷¹ Őket leszámítva valamennyi név német, illetve legalább ketten zsidó származásúak.⁷² A születési hely 3 esetben nem ismert (a helyi illetőségű két ágast nem számolva). A 29 ismert helység közül a megyebéli Zurány mellett csupán a Vas megyei Pinkafő, a Nyitra megyei Sassin, és Sopron városa magyarországi település; 25-en tehát az örökös tartományokból, illetve a birodalmon kívülről érkeztek.

Különösen érdekes, hogy a csavargásért előállított személyek további sorsáról miként határozott a vármegye, ami összemérhetővé teszi a fennálló rendelkezéseket a gyakorlattal. Sikertült azonosítanunk azt a 9 személyt, akiket a vármegye tömlöcbe csukattott: valamennyiük olyan külföldi, akinek vagy hamisított útlevele volt, vagy nem rendelkezett iratokkal. A letartóztatottak közül egyedül Gebbmán Magdolna, Fuchs Antal Josef ágyasa magyarországi, pontosabban megyei honosságú (levéli). Társát, a tétényi Brunner Erzsébetet ellenben szabadon bocsáthatták, mert neve mellett semmilyen bejegyzést nem találunk (valamint csak így kapunk 9 letartóztatott személyt). Mindazon személye-

⁷¹ Fényes Elek Karcsa néven 12 Pozsony vármegyei települést említ. Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leiratik.* I–IV. Nyomatott Kozma Vázulnál, Pesten, 1851.

⁷² Utóbbiak Kohn Löbl kereskedő és Sommer Izsac pálinkafőző.

ket azonban, akik vándorkönyve vagy útlevele amúgy szabályosan volt kitöltve, csak érvényessége járt le (erről nem készült feljegyzés, így ezt inkább csak sejtjük), csakúgy azokat, akik személyét a befogadó közösség igazolta, az útlevél/vándorkönyv kiállításának helyére utasították („szoros örizet mellett”), vagy az eredeti lakhelyükön kérvényezendő elbocsátó levélért hazaküldték. Utóbbiak esete rávilágít arra, hogy a korszakban, ha valakinek sikerült beilleszkednie választott új közösségébe, akár évtizedekig is élélhetett ott anélkül, hogy jelenléte a hatóságoknak szemet szúrt volna. A Szentpéteren élő napszámos, Kirschbauer György „Minthogy a’ Szent Péteri Tanács bizonyítványa szerint mult 20 Esztendők olta nálok dolgozna [...] – eleresztetett”, hasonlóan a stájerországi születésű, szintén szentpéteri Kohlrecker Mátyáshoz, aki „már 20 Esztendők olta ő nálok szorgalmatosan dolgozna”. A kremisi kerületből származó és Mosonban tevékenykedő Litschauer Mátyást kocsmáros kollégái ugyan igazolták, ti. hogy „10 Eszt. e’ Megyében hiven szolgált”, a meglepő mégis az, hogy egy frekvenciált helyen, kocsmában dolgozó egyén miért csak egy megyei razzia alkalmával került a hatóságok látókörébe. A további kutatásnak fontos kérdése lenne annak megválaszolása, hogy az ilyen státusú személyek miként adóztak, miként regisztrálták őket.

A rendiségben egykoron élő szabályozás tehát egyszerre tűnik hiányosnak és elégtelennek, illetve kérlelhetetlen szigorúságúnak és merevnek. Bizonyos jelenségekkel vagy esetekkel szemben látszólag elnéző volt, pedig csupán figyelme nem terjedt ki rá. A vármegye eljárásának merevsége a befogott néma férfi esetében a legszembetűnőbb, akiről semmilyen adatot nem sikerült kideríteniük, miként az befogásakor iratokkal sem rendelkezett. Némasága nem adott felmentést számára a kóborlás vétké alól. A mindenkire kiterjedő honosság követelménye esetében is erősebbnek bizonyult, ezért „a’ megye határábúl kikisértetett”. Hogy a szomszéd vármegye aztán mit tett vele, továbbkísértette-e valamerre, vagy visszatoloncolta, nem tudni. Tény, hogy még ilyen szélsőséges esetben is első körben az adott probléma eltávolítása volt az első reakció, az eltávolítást fizikai valóságában és az eljárás eszmeiségében egyaránt érve.

Összegezve a 34 személyt érintő razzia vizsgálatából levont következtetéseinket, elsőként azt emelnénk ki, hogy a 19. század első felében – a maival szemben – a csavargó fogalmának egy teljesen más jelentése (is) volt. A csavargó első sorban a honosság nélküliség, az idegen, nem pedig a lumpen elem szinonimja. Ekként számtalan mesterséggel és tegyük hozzá: „nyugati” származással bíró egyén sorolódott közéjük, pusztán azért, mert papírjai nem voltak rendben. A listán egyetlen „kóborló cigánnyal” vagy koldussal sem találkozunk.

A vándorcigányok, amennyiben a vármegyében felbukkantak, feltehetőleg már a szokványostól elütő kocsijukkal, ruházatukkal stb. felhívták magukra a helyi hatóságok és közösségek figyelmét, akik minden ilyen esetben azonnal riadóztatták a vármegyét. Ennélfogva ők külön kategóriát képeznek, szemben a mesterséggel bírókkal, legyenek azok akár idegenek is. Utóbbiak mind nyelvi-
leg, mind kulturálisan könnyen belesimulhattak a helyi közösségekbe.

A csavargó és honosság nélküli népesség nagy tömegüként való érzékelése és a valóságban megjelenő 34-es szám (és közülük is 3 bizonyíthatóan helyi, így: immobil) közötti aránytalanság rávilágít arra, hogy csavargók nagy számától való állandó félelem nem mint valóság, hanem inkább csak mint az állandóságot preferáló rendiségre jellemző szubjektív érzés értékelhető.

A rendeken kívül: cigányok és zsidók vándorlása

A cigányokra némileg eltérő jogszabályok vonatkoztak, amennyiben esetükben még nagyobb szigorúságot írtak elő. Hangsúlyoznánk, hogy a rendi helyzet esetükben is elsőrangú tényező: cigányok alatt valamennyi esetben az ún. „kóborló” vagy „sátoros” cigányok értendők, a letelepedett, egy-egy falu úrbéres társadalmába betagozódott cigányság nem tartozott e rendelkezések hatálya alá.⁷³ A csoportos utazásukat tiltó rendelkezések háttérben egyrészt a bűnözéstől való félelem húzódik meg, másrészt a kóborlást összegegyeztetetlenné tartották éppen megindult polgárosodásukkal, azaz letelepedésükkel. Ez utóbbi elgondolás logikáját jól tükrözi a helytartótanács egy 1843-ból való leirata:

„Miatán legfelsőbb helyről tudósítás szerint, a’ Morva országba, és Austriai Sléziába tartózkodó cigányok, 1784 évtől kezdve, az illető hatóságok nem tsekély igyekezete, és fáradsága által valahára mégis a’ nevezett tartományokban állandó lakásra, és a’ polgári társaság céljaival megegyező rendes életre vezéreltettek, ’s annál fogva gondos óvakodás szükséges lévén, nehogy más országok, és tartományokban bizonyos, és állandó élet mód nélkül kóborló, és ott gyakran megjeleneni tapasztalt cigányok által polgárosodások zsengejében elcsábítatván, előbbi vándorságukba ismét ne rohannyanak; ugyan azért az állandó ’s becsületes élelem keresés nélkül kóborló cigányok, – az ezek osztályán kívüli ugyan, de utilevet nyerhető képességgel nem bíró egyedek eránti felsőbb rendeletek épségben tartása mellett, – a’ fönnevezett tartományokban meneteltillyességgel tilalmazandók lennének, Tisztelt Uraságtoknak legfelsőbb parancsolat következté-

⁷³ Vö. a megyei cigányösszeírás tabellái: MmL IVA 502b 618/1838.

ben meghagyatik: hogy a' cigányoknak adandó útlevelek ovatossága eránt, legközelebb f. é. Augustus 9 ról 29394 számú, 's az abban hivatkozott előbbi rendeletekhez általános alkalmazásuk mellett, a' Morva és Austriai Sléziába útlevelet kérő cigányok eránt mindenkor szemük előtt szigoruan megtartsák; hogy a' több éveken át szelid, jámbor, és betsületes élet módot nem követő, annál fogva a' kóborlók tsapatjába sorolandó egyedeknek sem egyenként, annál kevésbé többed maguknak, vagy csoportoknak útlevél tellyességgel nem adatható."⁷⁴

A közigazgatás, a helytartótanáctól a szolgabírókig bezárólag, ide véve az oszt-rák oldalon levőket is,⁷⁵ nemcsak nagyfokú bizalmatlansággal tekintett a cigányokra, hanem jelenlétüket, hasonlóan más állandó letelepedéssel nem bíró személyekhez, nemkívánatosnak tartotta. A rendelkezések ellenére a honossággal nem rendelkező cigányok folyamatos problémát jelentettek a hatóságoknak. Ez abból is kitűnik, hogy a vándorlásukat akadályozó rendelkezéseket, a részükre történő útlevel-kiadás tilalmát csaknem minden évben megismételték. A helytartótanács egy 1835-ös, a korábbi évtizedekre is visszatekintő leirata szépen példázza mindezt:

„Azon tapasztalásnál fogva, hogy ez' ország' környékében nagyobb számmal és pedig Kocsikon utazó Czigányok által külömbnemű lopások és nevezetesebb rablások követtettek el” [– így, emlékeztetve az 1794. március 21-én 4052. szám alatt kelt rendeletre –] az ollyas Czigányoknak kik csoportossan járnak, – semmi esetben, – eggyes Czigány Személyeknek pedig szükséges vigyázattal, és csak akkoron, ha ezeknek születésük helye, és utazásuk okvetlensége, bebizonyittattnak adathatnak Utazó-levelek [...]. [Illetve még egyértelműbben:] tsak az állandó és több évi fedhetetlen erköltsi viselete által magát megkülönböztő, 's tisztességes kézi munkája által élelmét kereső cigánynak adathatik útlevél [...].”⁷⁶

E rendelkezést azután az 22356/1812 (09.09.), a 7303/1813 (03.23.), a 33467/1814 (12.27.), a 22165/1832 (08.28.) és a 12652/1833 (05.14.) alatti rendeletek újólag helybenhagyták.⁷⁷ Esetleges megjelenésükkor a fentebbi

⁷⁴ MmL IVA 502b 520/1843. A helytartótanácsi leirat sorszáma 41454/1843.

⁷⁵ Például a Bécsi Erdő Aljai Kerület azzal kereste meg a vármegyét, „miserint Czigányokat semmi esetre Austriában való utazásra úti levelekkel el ne lássák”, hozzáfűzve, hogy az elmúlt időszakban megszorodott rablások felderítésében segítők 50 pft jutalmat kapnak. A leiratra történő utalás hiányzik, vö. MmL IVA 502a/94 1468/1843 (1843.05.05.).

⁷⁶ A helytartótanács 41454/1843. sz. rendelete, vö. MmL IVA 502b 520/1843.

⁷⁷ MmL IVA 502a/84 897/1835 (1835.05.05.) Hasonló tartalmú rendeletet bocsátott ki 1846-ban a helytartótanács, melynek főbb pontjai a következők: 1. „Czigányoknak útlevek csak az esetben adathatók, ha bizonyos mesterség illetőleg kézmű általi becsületes kereset módukat tellyes hitelességgel bebizonyítják, és többeknek útlevéllel egyszerre leendő ellátása, vagy csoportozva utazása szigoruan tiltatik.” – kivéve az aranymosókat, de csak

módon jártak el: az elfogott személyeket egyszerűen kivezettették a vármegyéből.⁷⁸ Mivel a kóborlást valamennyi vármegyében tiltották, az ily módon továbblékött probléma természetesen nem oldódott meg. De nem is oldódhatott, hiszen ezen késői, de még mindig masszívan közösségekben gondolkodó rendiségben a „honosság”, a valahova (pl. uradalom, mezőváros) való tartozás alapvető feltétele volt annak, hogy az egyén bármiféle, a közösségből eredeztethető joggal, így a szabad helyváltoztatás jogával is bírjon.⁷⁹ A szomszéd vármegyék szintén a kiutasítás eszközével éltek, a bizonytalan egzisztenciájú cigányok, csavargók így egyenesen predesztinálva voltak korábbi életmódjukra.

A zsidókra vonatkozóan nem voltak érvényben külön rendszabások, hanem a cigányokhoz hasonlóan, őket is rendeken kívüliségük és az ebből fakadó bizalmatlanság miatt ítélték meg szigorúbban, mozgásukat azonban nem korlátozták. Sőt az ún. zsidó bíró intézménye jelzi, hogy az általuk népesebben lakott helyeken, a földesúr és a megyei hatóságok engedélyével, közigazgatási autonómiával bírtak; útlevelet 1838-ig például saját hatókörben állíthattak ki maguknak. Az alispán ekkor azért javasolta ezen jog megszüntetését, „mivel a’ tapasztalás [...], hogy a’ Zsidók az illető község pecsétjét, és a’ Birónak alá írását utánozván, tetemes csempességekkel élnek”, ezért kötelesek az „illető község Keresztény Birójától Bizonyítványt szerezni”.⁸⁰ Az alispáni javaslatot Moson vármegye elfogadta. Lehetséges, hogy a zsidó bíró jogkörének megnyirbálása azzal is összefüggésben van, hogy a vármegye 1838-ban vezette be az egységes útlevelajstromot, így e döntés a vármegyei közigazgatás központosítása, hatékonyabbá és átláthatóbbá tétele mentén is értelmezhető.

meghatározott területeken. 4. Amennyiben az útlevel lejártáig az adott személy nem tért vissza lakhelyére, úgy kóborlóknak minősült. 7. „Azon vagyonuk, mellynek igaz birtokát hitelen be bizonyítandják, természetben nálok hagyandó, ellenkező esetben az késpénzre fordítván illető hatóságának átküldendő.” 8. „A melly községben a’ lakossággal együtt összeiratnak, ott állandó lakásuk megengedendő, ’s hatósági felügyelet alatt tartandók, hogy kóbor vágyuk újra fel ne élesztessék.” A helytartótanács 19.304/1846 számú, augusztus 4-én kelt rendelete, vö. MmL IVA 502b 2877/1846. Lásd még Zsoldos: *A’ szolgabírói hivatal*, i. m. 1842: 97.

⁷⁸ Pl. a vármegye végzése 1836-ból: „[...] ha csapatokban a’ Vármegyében Czigányokat megjeleni tapasztalnak, tehát azokat a’ megyébül, de elégséges őrizet mellett kiutasítani el ne mulasszák”. MmL IVA 502a/87 1735/1836 (1836.10.05.).

⁷⁹ A rendi logika megértéséhez megkerülhetetlen Tóth Zoltán alapvetése: *A rendi norma és a „keresztény polgárisodás” Századvég*, 1991, 2–3. 75–130.

⁸⁰ MmL IVA 502a/89 848/1838 (1838.05.10.).

Osztrák részről a zsidókra, rendszeren kívüliségük miatt, alapvetően ugyanazon rendszabályok vonatkoztak, mint a cigányokra: jelenlétüket csak szigorú feltételek mellett engedélyezték, de kívánatosnak semmiképp sem tartották.⁸¹

Illegális bevándorlás és kitoloncolás

Az eddigiekből kitűnt, hogy az útlevélügy meglehetősen bürokratikus eljárásrendje eleve csak a biztos honossággal rendelkezőknek, azaz a rendi hierarchiában meghatározott társadalmi rang- és lakhellyel bírónak kedvezett. Nemkívánatosnak tekintették az adott helyen honossággal és biztos egzisztenciával nem rendelkezőket, a csavargók meglehetősen tágan értelmezett csoportját. Moson a többi vármegyéhez képest annyiban kivétel, hogy az országhatár, a belső vámhatár, Bécs közelsége és a főútvonalak miatt a vándorlásból fakadó nehézségek nemcsak mint vármegyei problémák, hanem mint a két ország közötti konfliktusok is jelentkeztek. Az egy uralkodó kormányozta két ország eltérő jogrendje, a két ország érdekérvényesítő erejének különbsége, benne az önálló hatalmi tényezőként politizáló vármegyével, jól szemléltethető a migránsügy kezelésén. Ausztriában a kiépültebb közigazgatás és belügy miatt eredményesebben küzdöttek meg a nemkívánatos vándorlással, mint Magyarországon. Az osztrák jogszabályok alapján

„In jedem Passe muß die genaue Personbeschreibung das *Reisenden* sowohl als seiner Begleitung enthalten sein. Durchaus ist jeder Fremde gehalten, bei der Grenzstation den Paß vidiren zu lassen, so wie bey allen unterwegs anzutreffenden Polizeibehörden und Kreisämtern; Militärs noch insbesondere bei dem General-, Ober- oder Platzcommando. Bei der Ankunft ist der Paß bei dem Magistrate, in den Hauptstädten bei den Polizeidirectionen abzugeben, in Wien gleich an der Linie; man erhält dafür von der Polizeioberdirection eine Aufenthaltskarte, gegen deren Abgabe der Paß zur Rückreise wieder ausgefolgt wird.“⁸²

Amennyiben ez a gyakorlatban is ennyire szabályozottan működött, nem csodálkozhatunk, ha sok kétes egzisztenciájú és hiányos okmányú személyt gyűjtöttek be az osztrák hatóságok. A vármegye közgyűlési jegyzőköny-

⁸¹ Vö. pl. még 1843-ból is a 15.221 sz. alatti helytartótanácsi leirat: „Stájerhonban a' zsidók időzését korlátozó, és a' cigányokk kereset mód nélküli megjelenésüket tiltó felsőbb rendelés; az útlevelek kiadásánál; szigoru megtartása, intéztetik.” MmL IVA 502a/94 1571/1843 (1843.06.06.).

⁸² Schmidl: *Reisehardbuch*, i. m. 5.

veiben számtalan példát találtunk az ilyesfajta kitoloncolásra, de ezeket eseti szinten terjedelmi okokból nem vizsgáljuk.

Bár Moson vármegye és Alsó-Ausztria viszonya formálisan a jogegyenlőség mentén szerveződött, a gyakorlatban a vármegye kiszolgáltatott helyzetben volt Alsó-Ausztriával szemben. Az illegálisnak minősített vándorlás terén ez azt jelentette, hogy a területén befogott, honosságukról igazolással is ellátott személyeket csak nagy nehézségek árán tudta Ausztria felé kitoloncolni. Ezzel szemben az osztrák hatóságok, kizárólagos bizonyítékként elfogadva a befogott állítását, miszerint ő eredetileg magyarországi illetőségű, nyomban a határra kísértették az ilyen személyeket, nem győződve meg az állítás valóságáról. E konfliktusok – de általában valamennyi, a határ körüli szimbolikus/valódi összetűzés – az 1820-as évek vége felé jelentkeztek először élesebb formában, majd fokozódtak egészen 1848-ig.

Moson vármegye ezen esetek megszorodásával 1827-ben önálló lépésre szánta el magát: miután éveken át hiába kérte többször a helytartótanács és a főherceg közbenjárását,⁸³ saját hatáskörben kívánta visszaállítani a kölcsönösség elvét, amihez a helytartótanács jóváhagyását is meg akarta szerezni⁸⁴ A kiváltó ok az volt, hogy birodalom és a Bajor Királyság között már 1823-óta érvényben volt egy toloncegyezmény,⁸⁵ melyet a két kormány 1827-ben megújított. Moson vármegye úgy érezte, amennyiben e téren a birodalmon belül nem sikerül a kölcsönösség és az azonos elbírálás elvét érvényesíteni, úgy a magyar érdekek csorbát szenvednek.⁸⁶

„Mivel gyakrabban tapasztaltott, hogy ha innéend idegeny Országokbul való tsavargók Austria felé el utasittatnak, azokat tovább késértetés végett az Austriai Törvényhatóságok nem vették által, ha tsak meg nem volt bizonyitva, hogy valóban onnéend

⁸³ „Ezt mi már több ízben a Cs. 's Kir. Fő Hertzegségednek és a N. M. Kir. Helyt. Tanátsnak bejelentvén azon rendszabásnak, mely tsak azt gátolja meg, hogy ezen Ország az illeténn gyülevész és sokszor veszedelmes kóborlóktul ki tisztittathasson – meg váltóztatása esz közléséirt esedeztünk, de ekkoráig mindég foganat nélkül könyörögtünk” MmL IVA 502b 1588/1827 (B) (1827.09.05.).

⁸⁴ Vö. „Hogy pedig az Austriai Törvényhatóságok ennek a rendszabásnak nem ismírésivel magokat ne menthessék, ha hozzájuk az el utasittatandó tsavargók vissza küldetnek, tehát alázatossan könyörgünk, méltóztassék Cs.'s Kir. Fő Hertzegséged és a N. M. K. Helyt. Tanáts ezekről az Austriai Kormányščeket tudósíttani”. MmL IVA 502b 1588/1827 (B) (1827.09.05.).

⁸⁵ Erről az azévi, 28.039-es leirat tudósított. Vö. MmL IVA 502a/73 1588/1827 (1827.09.06.).

⁸⁶ Vö. „most pedig a f. c. [1827] Sz. Iván hava 26 16907^h szám alatt költ Intézetbül azt kellett látunk, hogy azon rendszabás a Bavariai Ország részéről tetetett nyilatkozatásnak következésében meg is újíttatott. Hogy tehát ebbéli igazságos kérésünk foganatlan volt méltán fájlaljuk, de hogy Austria részéről Magyar Országba utasított tsavargokra nézve költsönösen ugyan hasonló mód nem követtetik, azt még sokkal jobban kell fájlalunk”. MmL IVA 502b 1588/1827 (B) (1827.09.05.).

eredendők a honnénd valóknak vallották magokat lenni, – ellenben pedig az is bizonyos, hogy Auszriából tovább kísértetés végett számtalan csavargók küldetnek részszerént Ns. Soprony Vármegyén által, részszerént Prukbul ezen Megyébe a nélkül, hogy eredeti helyek az illető Törvény hatóságok Tanú Leveleikkel meg vólnának bizonyítva, 's illyenek közt olyan is találtatott, aki megyebélinek vallotta magát, holott innénd valónak lenni nem találtatott, tehát itt is az határoztatik meg, hogy ha illetén Csavargók küldetnek jövendőben mint Magyar Országiai a Vármegyébe, de vélek az illető Törvényhatóságoknak arrul szólló Bizonyittások, hogy valóban Tölkök valók és hozzájuk való viszaküldetéseket kívánnyák, nem küldhetnek, tehát által ne vétesenek, hanem oda a honnénd küldettek ugyan azon kísérő által, kik őket ide vezeték, tüstént, visza küldessenek. Ennek a meg határozásnak következésében tehát Fő és All Szolga Bíró Uraknak az az utasítás adatik, hogy ezen Végzésrül a Vármegye szélén lévő Községek előjáróit tudósíthassák, meg parantsolván nékik, hogy magokat szorossan hozzá alkalmazzassák. Hogy azonban nemes Soprony Vármegye is a hová Auszriából a Csavargók küldetni szoktak, hasonló rendet szabhasson vagy ha nem szabna, és Tisztviselőihez efféle Bizonyittások nélkül való Csavargók innénd vissza küldetnek, azoknak vissza leendő késértetéseket meg rendelhesse, ezen Rendszabásrul Levél által azon Ns. Vármegye tudósíttatni rendeltetik.

Úgy szinte a Nagy Méltóságú Királyi Helytartó Tanács is Felírás által alázatosan meg fog kérettetni, hogy ezen az Austriai Törvény hatóságoknál is gyakorlásban lévővel kölcsönös Rendszabásnak hozásáru az Austriai Kormány Széket tudósíttatni, és egyszersmind eszközölni méltóztassék, hogy azon Tartománybul olyanok, kikrül az illető Magyar Országai Törvényhatóságoknak nyilatkoztatásai is meg nem küldetnek, ezentúl ennek a Vármegyének ne utasíttassanak, mert nem fognak általvitetni, hanem mindenkor vissza utasíttatni.”⁸⁷

Moson vármegye beadványának további sorsa nem ismeretes előttünk. Valamiféle közvetett hatása azonban lehetett, mert a helytartótanács már egy év múlva a földesuraknak kihirdetendő leiratában azt írta: mivel az örökös tartományok felől egyre több jobbágy jön útlevel nélkül (!) Magyarországra, felszólítja az illető törvényhatóságokat, hogy e jobbágyokat küldjék vissza születési helyükre, illetve, hogy részükre ne adjanak jobbágyi vagy házassági engedélyt.⁸⁸ Két további eset kapcsán azonban még-

⁸⁷ MmL IVA 502a/73 1588/1827 (1827.09.06.) A vármegye indoklásul azt is hozzáfűzte, hogy 1823-tól a Bajor Királyság már hasonló intézkedéseket léptetett életbe (erről az azévi 28.039 sz. leirat tudósított).

⁸⁸ A helytartótanács 27.768/1828-as rendelete (1828.10.14.), vö. MmL IVA 502a/74 2029/1828 (1828.12.05.) Egy 1839-es rendelet alapján ez annyiban módosult, hogy a kiutasított személyeket „nem a’ szomszéd ausztriai falusi Bíróságához, hanem mindenkor az illető Uradalomhoz kérszentes-

is úgy tűnik, hogy nemhogy e rendeletben foglaltak nem teljesültek, az alsó-ausztriai kormány egy további – a vármegye által megalázónak vélt – rendszabályt is fogantatosított. Bár a bevezetett újítás – elméletileg – szintén kölcsönösségen alapult, azaz Moson vármegye azt saját hatókörében ugyanúgy érvényesíthette volna, ez mégsem történt meg, sőt a vármegye a gyakorlatból előbb szerzett tudomást annak érvényességéről, mintsem az hivatalos úton tudomására jutott volna. Alsó-Ausztria kormánya ugyanis „a’ Körében eső uradalmaknak meg hagyta, hogy ha tisztátalan, vagy öltözet nélküli személyek vezetnének hozzájuk, azokat el ne fogadják”. Egyben megkérte a magyar hatóságokat (itt: Moson vármegyét), hogy hasonlóan járjanak el, azaz „az illyes személyeket a’ késérőktül el ne fogadják, hanem azok által vissza késértessék”.⁸⁹ E novemberben tárgyalt rendelettel szemben a vármegye már nyáron szembesült az új tényállással: a Troppai Kerületből származó, kóborlásra ért Müller Józsefet 1840 májusában Bécsbe kísértették, aki ottani hatóságok által „tisztátalansága végett, – de egyszersmind azért is, hogy előbb itten ruháztassék, – ide vissza küldetett”. A rendek „méltn a’ leg nagyobb illetődéssel vevén” a bécsiek eljárását, „hogy még az idegen kóborlókat ruháztassa”, a helytartótanácshoz fordultak, „hogy hason vakmerő intézkedésektül a’ nevezett városi Tanács annak útján eltittassék”.⁹⁰ Az ügy további folyamányairól itt sincs tudomásunk. Feltűnő, hogy az ezt követő két évtizedből a két ország közötti útlevéltügy kapcsán nem nagyon bukkantunk újabb konfliktusokra utaló dokumentumra. Mindebből arra is következtethetnénk, hogy a panaszok orvoslást nyertek. Feltevésünk szerint azonban – miként erre a más jellegű, de a határmentiséggel szorosan összefüggő konfliktusokból (pl. csempészet) következtetünk – a napi gyakorlat nem ebbe az irányba mozdult el, inkább a beletörődés lehetett a valódi ok. Az illegális vándorlás problémakörének meglétére utal az is, hogy a témát még 1848-ban is tárgyalta vármegye, sőt, azt a követutasítások közé is felvetette. A vármegyén tett indítvány elsősorban az uradalmakat szólította fel óvatosságra a betelepédeni szándékozó külföldiekkel szemben, immár a nemzeti eszme jegyében: „A’ külföldieknek minden válogatás nélküli felvételek ’s honunkbani gyakori megtelepedéseik nemzetiségünknek ártalmas lévén”.⁹¹

sék”, amiről a kísérőknak tanúsványt is kellett kérniük. A VUWW „kerületi tisztség” közvetíti a wölfsthal uradalom panaszát, iktatószám nélkül. Vö. MmL IVA 502a/90 257/1839 (1839.02.05.).

⁸⁹ 32.590/1840 sz. alatt tudósítás az alsó-ausztriai kormány rendeletéről, vö. MmL IVA 502a/91 1870/1840 (1840.11.11.).

⁹⁰ MmL IVA 502a/91 1159/1840 (1840.07.03.).

⁹¹ MmL IVA 502a/99 328/1848 (1848.01.27.).

KOROK ÉS OPERETTEK

MORITZ CSÁKY

Az operett az 1900-as évek tájékán *Egy kultúrtörténeti értelmezés kísérlete*

„Ne tessék elütni a dolgot avval, hogy itt operett szól hozzánk, édes, naiv és bolondos. Az operett voltaképpen a legkomolyabb színpadi műfaj, a legszebb és legszabadabb, mellyel királyokat üthetünk veszedelem nélkül nyakon, s mely tartalmas, ötletes, újtáni vágyó lelkekben születve, többet rombolhat e korhadt világból s jobban készítheti a jövődjöbbat – öt parlamenti obstrukciónál ...”

Ady Endre¹

Az operetről alkotott vélemények mindig is rendkívül ambivalensek és ellentmondásosak voltak, s így maradt ez mind a mai napig. Egyrészt, a statisztikai vizsgálatok világos képet mutatnak: az operett-előadások Németországban és Ausztriában még mindig a leggyakrabban látogatott színpadi produkciók közé tartoznak. Másrészt, az operett haláláról beszélnek, s halottnak is nyilvánítják: színházi emberek, zenetudósok, kritikusok, s nem utolsósorban értelmiségiek, akik egy Karl Kraus², Hermann Broch³ vagy Theo-

¹ Ady Endre: *Péntek esti levelek*. Válogatta: Varga József. Zeneműkiadó: Budapest, 1975, 28. (A hétről. In: Nagyváradi Napló, 1903. 10. 5.), Ady, a magyar modernitás egyik legjelentősebb képviselője, az operettet egyáltalán nem kritikátlanul nézte, ugyanakkor rejtett társadalmi funkcióját felismerte.

² A bécsi modernitás szigorú kritikusa, Karl Kraus (1874–1936) a kortárs bécsi operettet „a színpadon komolyan vett értelmetlenség”-nek nevezte: „A kényszer, hogy a zenei börlaszok létét igazolják, megteremtette a szalonoperett borzadályát, amely *A denevér* jelentette csúcstól – minden rossz ősforrásától – *Az operabál* középszerűségén át vezetett a *Víg özvegy* szellemi elhalásához.” Kraus, Karl: Grimassen über Kultur und Bühne. [Grimaszok kultúráról, színpadról] *Die Fackel* [A fáklya], 10. évf. 270–271. szám, 1919. január 19.

³ A második világháború után Hermann Broch (1886–1952) a kötelező érvényű értékrendszer elvesztésében vélte fölfedezni Európa politikai-morális összeomlásának, a fasizmusok és a nemzetiszocializmus katasztrófájának magyarázatát, amely már fiatal korában, az 1900-as évek „értékvákuumában” érzékelhető volt Bécsben. A művészet és irodalom mellett Broch számára épp az operett volt erre az egyik példa: „Egy akut értékvákuumban lévő, muzeálissá

dor W. Adorno⁴ nyilvánvalóan nem indokolatlan ítéletét tették – részben a fent említettek 68-as epigonjaiként – magukévá, s nem hajlandóak azt a konkrét, korszaktól függő tudásszociológiai kontextust figyelembe venni, amelyben az efféle ítéletek születtek, arról nem is beszélve, hogy azokat új kérdés- és problémafelvetésekkel módosítanák. A következő megfontolások tehát olyan aspektusokra koncentrálnak, amelyek lehetővé teszik, hogy az operettet egy mindeddig szokatlan perspektívából vizsgáljuk meg.

A művészet egyetlen műfaja sem határozható meg csupán immanens kritériumok alapján, hanem mindenekelőtt átfogó szociális-gazdasági, politikai és társadalmi-kulturális összefüggések produktumának kell tekinteni. Az újabb kultúrtörténeti, illetve kultúratudományos vizsgálatok az efféle szemléletmód olyan elméleti és módszertani eszköztárát alakították ki, amely az operett elemzésére is használható, s ezzel hozzájárulhat, hogy ezt a műfajt is kicsit másképpen, a megszokottól eltérően közelíthessük meg. Valóban kiindulhatunk abból, hogy a városi kulturális élet századfordulós térhódítása miatt az operett bizonyos meghatározott urbánus társadalmi rétegek kulturális önértelmezése lehetett. Ezt a feltételezést támasztja alá, hogy az 1918 utáni társadalmi átalakulással, azaz a városi lakosság kollektív tudatának fokozatos módosulásával az operett relevanciája is csökkenni kezdett. Az operett éppen azt a társadalmi réteget veszítette el, amelynek terméke volt és amelyhez mondanivalóját intézte. A századforduló táján azonban a városi miliő reprezentatív kultúrájának – zene, színház, irodalom – szerves része volt. Az operett mint szórakoztató zenés színház a városi lakosság színvonalas szórakoztatásának egyik legkedveltebb formája volt. Az operett iránti nagy keresletet statisztikailag is lehet igazolni keletkezése, a 19. század ötvenes éveitől. Bécsben 1858 és 1938 között nem kevesebb mint 1073 eredeti operettbemutató volt. A csúcspont 1910 körül érke-

vált városnak semmi lényegi köze nincs többé egy olyanhoz, amely viharos érték-mozgást él meg (Párizs). Egy provinciális nép pedig más jellemzőkkel bír, mint egy világvárosi, tehát másfajta művészetet is produkál. Ez éppen a népies művészet esetében tűnik fel. Ha összehasonlítjuk azt a három operett-típust, amelyeket Offenbach, Sullivan és Johann Strauss testesítenek meg, akkor ez utóbbiból a másik kettőhöz képest hiányzik mindenféle szatirikus tendencia: az ironikus jelleg ... maradéktalanul eltűnt, semmi nem maradt meg, csupán a vígopera és annak részben szeretetreméltó, részben ócska romantikájának merő idiotizmussá silányult másolata ... így vált az operett Strauss által létrehozott formája specifikus vákuum-termékké ... későbbi világsikerét egyenesen a világ föltartóztathatatlanul növekedő értékvákuumba süllyedésének menetel-jeként értelmezhetjük.” Broch, Hermann: *Hoffmanstahl und seine Zeit*. [Hoffmanstahl és kora.] (1947–48). In: Ugyanó: *Schriften zur Literatur 1: Kritik*. [Irodalmi írások, 1. Kritika.] Suhrkamp: Frankfurt am Main, 1975. 152–153.

⁴ Vö. Adorno, Theodor W.: *Leichte Musik*. [Könnyűzene.] In.: Ugyanó: *Einleitung in die Musiksoziologie. Zwölf theoretische Vorlesungen*. [Bevezetés a zeneszociológiába. Tizenkét elméleti előadás.] Suhrkamp: Frankfurt am Main, 1980. 35–54. Adorno többek között az „operett Johann Straussból levezetett könnyűzenéjének idiotizmusáról” beszél. (48.)

zett el, a legtöbb operett, 51, 1911-ben került színre. Az első világháború után erősen csökkenő tendencia következett (1927-ben még 16, 1928-ban 8, 1936-ban 6, 1938-ban pedig már csak 4 ősbemutatót tartottak).⁵ Az operett iránti nagy lelkesedést gyakran azzal magyarázzák, hogy olyan korszakban nyújtott fontos szórakozási lehetőséget a városi lakosságnak, amikor a mai mindennapok zenei tömegszórakoztatása (hanglemez, rádió, mozi) még nem, vagy épp csak kezdetlegesen létezett. De ez még nem elegendő az operett széleskörű elterjedésének magyarázatára. Minden szórakozási lehetőség elterjedése elsősorban attól függ, hogy akik szeretik, azok vele, illetve tartalmával mennyire azonosulnak. Az operett befogadását tekintve joggal indulhatunk ki abból, hogy széles publikum azonosult vele, ami ugyanakkor előfeltételezte, hogy olyan tartalmakat tematizált, amelyek a befogadók számára jelentéssel bírtak. E tézist más is alátámasztja. Később érinteni próbálom, hogy éppen azok az operettek arattak nagy sikert, amelyek tartalma megfelelt a közérdeklődésnek. Mások, amelyek nem feleltek meg e várakozásnak, kevésbé voltak sikeresek. Ebből a szempontból az operett tisztán szórakoztató funkciója mellé társadalmi szerep is társult. Ezt tisztázandó, segítségünkre lehet, ha a kultúra fogalmát nem szigorúan, nevezetesen a reprezentatív kultúrára értjük, hanem tágabb értelemben. Elemek, kódok, szókészletek olyan együttesét értem ezen, amelyekkel egy társadalom individuumai egymással verbálisan és nonverbálisan érintkeznek. A kultúra tehát magában foglalja a teljes kommunikációs rendszert, amelyben számtalan szó, szimbólum, jel található, melyek egymásra vonatkoztatva „modellt” képeznek, amelynek segítségével az emberek egy adott társadalmi kontextusban, egészen a mindennapokig, orientálódni képesek. Ezen elemek egymásra, illetve egymáshoz vonatkoztatása, valamint a kódok specifikus konfigurációjává való összekapcsolódása sokszínű és rendkívül bonyolult lehet, ami megmagyarázza egy efféle rendszeren belüli kommunikációs szintek sokféleségét. Az emberek ugyanis nem csupán egy konkrét, beszélt nyelven értetik meg magukat egymással, hanem a nyelven túl bizonyos gesztuskészlettel, ismert szimbólumokkal, amelyek a szokásokból erednek, konkrét mindennapi tradíciókkal, mint például az ételek meghatározott egymásutánisága, vagy jelekkel, amelyeket gyermekként tanultak legszűkebb családjukban, és egész életükben használnak. Ha egy ilyesfajta kommunikációs rendszerben bizonyos elemeket különösen gyakran használnak, tehát nagyon erős gyökerekkel bírnak az individuumok és társadalmi csoportok tudatában, például ha szólásmondások vagy metaforák gyakorta előbukkannak a szóhasználatban, ha bizonyos stíluselemek dominánsan fordulnak elő, hogy konkrétak

⁵ Hadamowsky, Franz – Otte, Heinz: *Die Wiener Operette. Ihre Theater- und Wirkungsgeschichte.* [A bécsi operett. Színház- és hatástörténet.] Bellaria: Wien, 1947. 372–427.

legyünk, zenei vagy színházi formák vagy műfajok egy bizonyos korban társadalmilag különösképp elterjedtek, akkor kiindulhatunk abból, hogy olyan szimbólumokról van szó, amelyek az individuumok és társadalmi csoportok számára különös identifikációs relevanciával bírnak. Egy olyan kulturális jelenség elfogadottsága, amilyen az operett, tehát bizonyosan összefügg azzal is, hogy olyan elemeket, szókészletet használt, amelyet a társadalmon belüli megértést elősegítették és ezzel a „kultúra szövegének” részét képezték. Ebből a szempontból tehát az operett is a kommunikációs diskurzus egy platformja volt, amelyen vidám-pihentető, ugyanakkor tréfás és kritikus-perszifláló módon tárgyalták azoknak az embereknek az örömeit és vágyait, gondjait és mindennapi bánatait, akik legszorgalmasabb látogatói voltak.⁶ A következőkben igyekszem ezt közelebbről is megvilágítani.

A 19. század gazdasági és technikai változásai (iparosodás, modernizálódás) a városok gyors kiépüléséhez vezettek. E városokban az életkörülmények nagyon hasonlóak voltak, vagyis létrejött egy életvilág, amely minden városban azonos vagy legalábbis összevethető volt. A városi milió kialakulása, az új közlekedési eszközök és technikai kommunikációs formák, mint a városi közlekedés, a távíró, a telefon vagy a sajtó, az egységesülő kereskedelmi- és bankélet, a bevásárlóközpontok (passzázsok), irodaházak és a mindennapi élet szokásai (lakáskultúra, ruházat, étkezési szokások, zene) minden európai városban analóg módon fejlődtek és a városiaknak analóg életfeltételeket is teremtettek, amelyek garantálták összetartozásukat, következőképp a mentalitást is alakították. Ezek szerint tehát a városlakók az ugyanazon vagy hasonló modellek olyan arzenáljával, a kulturális kódok olyan sokaságával, egy olyan nonverbális „nyelvvél” rendelkeztek, amelyeket nem csupán egy adott város, például Bécs, hanem a legkülönbözőbb városok lakói is értettek. Ezen analóg mentalitáshorizontnak nem csupán analóg, összehasonlítható recepció módok feleltek meg (hasonló olvasási szokások, hasonló művészeti vagy zenei ízlés, azonos vagy hasonló étkezési szokások), hanem a kulturális produkció megegyező vagy hasonló módozatai is. A városok tehát egy föléjük rendelt kommunikációs rendszerben voltak, regionális és összeurópai hálózatot képeztek, amelyen belül a gazdasági és kulturális termékek körforgása zajlott.⁷ Meglepő, hogy az efféle csere milyen gyorsan történt: a korai Offenbach-operetteket már 14 nappal a Bouffes Parisiens-ben tartott párizsi bemutató után bemutatták a bécsi Carl-Theaterben.

⁶ Szabolcsi Miklós: *A clown, mint a művész önarcképe. Esszék.* Corvina: Budapest, 1974.

⁷ Vö. Kokorz, Georg – Mitterbauer, Helga: *Im Netzwerk der Kulturen. Die Zentraleuropäische Moderne als Schnittpunkt kultureller Transferprozesse* [A kultúrák hálózatában. A közép-európai modernitás mint a kulturális transzferfolyamatok metszéspontja.] In: Csáky, Moritz – Kury, Astrid – Tragatschnig, Ulrich (szerk.): *Kultur, Identität, Differenz. Wien und Zentraleuropa in der Moderne.* [Kultúra, identitás, differencia. Bécs és Közép-Európa a modernitás-ban.] Studien-Verlag: Innsbruck – Wien – München – Bozen, 2004. 397–421.

Mindazonáltal a modernizáció egyenlősítő tendenciája mellett jelentkezett egy belső társadalmi differenciálódás is („vertikális differenciálódás”), ami a gazdasági termelési módok szaporodásának és különválásának, valamint az egyre nagyobb áruválasztéknak volt az eredménye. Azokban a városokban, ahol az új áru-termelés nagy része zajlott, ez a fajta új társadalmi differenciálódás különösképp egyértelműen volt látható és érzékelhető. A lakosság társadalmilag differenciált környezetben mozgott, változások, „idegenségek” közepette találta magát, az egymásra rakódó és egymással konkuráló kommunikációs rendszerek terében élt, ami az azonos urbánus kódolás („nyelv”) ellenére megnehezítette a megértést, és a helyzetet a városi centrumokban válságokkal és konfliktusokkal terheltnek tüntette fel. Számos kísérlet született az ebből a helyzetből való kimenekülésre vagy annak meghaladására. Társadalmi programok és utópiák ígértek egységes, harmonikus társadalmat, a nemzeti ideológia pedig azzal kecsegtetett, hogy a társadalmi differenciálódást egy új, nemzeti kollektív identitás konstrukciója révén haladja majd meg. De éppúgy léteztek a válságos és konfliktusokkal terhelt állapotból való kimenekülés mozgalmai is, valamint az új realitás előli elzárkózás tendenciái is. A bohém, a korzózó vagy a dandy figurája, akit Charles Baudelaire írt le, az irodalmiságba beleidegenedett reakciós módokat reprezentálja, amelyek révén az egyes ember e situációt megtagadta.⁸ A kusza városi mindennapokból való menekülés másik útját a szórakozás kínálta, amely egyre inkább kommerszé vált és több szórakoztatóipari üzletág produkálta, irányította. A nagy fogyasztói igény kielégítésére nem csupán a szórakoztatás legkülönfélébb új formái alakultak ki, hanem az egyre erőteljesebb kereslet hatására valóságos szórakoztatóipari műhelyek jöttek létre, amelyek egyre gyorsabban állították elő és dobták piacra termékeiket. A szórakozásba történő menekvés csakugyan a városi lakosságnak a saját állapotára való másfajta reakcióját jelezte: kísérlet volt a mindennapok fragmentáltsága előli menekülésre, még ha csak néhány órára is, de eszköze volt a talán az életmódból következő „melankólia” leküzdésének is. Az együttesen konzumált szórakozásnak emellett identitást nyújtó funkciója is volt. A „modern” zenés szórakoztató színház, az operett, amely urbánus jelenség volt, ugyancsak ebbe a fejlődésbe illeszkedett. Létrejött a 19. század közepén ugyan egyrészt régi példák és előképek (opéra comique, vaudeville, vígjáték, vásári bohózat, népszínmű) adaptálásában és továbbfejlesztésében gyökerezik; gyors

⁸ Benjamin, Walter: *Charles Baudelaire. Ein Lyriker im Zeitalter des Hochkapitalismus*. [Charles Baudelaire. Egy lírikus a kapitalizmus fénykorában.] In: Ugyanó: *Gesammelte Werke*. I/2 [Összegyűjtött művei, I/2.] Szerk.: Tiedemann, Rolf – Schweppenhäuser, Hermann. Suhrkamp: Frankfurt am Main, 1990.³ 509–690.

elterjedése viszont azoknak a specifikus kondícióknak volt köszönhető, amelyeket a modernizáció társadalmi-gazdasági változásai idéztek elő.

Az operettet tehát összességében az összeurópai gazdasági és társadalmi változások produktumának tekinthetjük. A műfaj egységessége ellenére különbségek is kimutathatók, amelyeket további tényezők határoztak meg. Ezt az úgynevezett bécsi operett példáján mutathatjuk be. A közép-európai régióban, illetve a dunai monarchiában mindig is megtalálható volt az egymással konkuráló és egymásra épülő kulturális kommunikációs terek sokasága, ami a régió etnikai, nyelvi és (szorosabb értelemben vett) kulturális pluralitásának vagy heterogenitásának volt köszönhető. A társadalom már említett vertikális differenciálódása mellett, amit a modernizáció idézett elő, a térségben létezett a társadalom hagyományos etnikai-kulturális differenciálódása („horizontális differenciálódás”) is. A Monarchia városai, amelyek a közelebbi vagy távolabbi környékről történő bevándorlás révén igen gyorsan növekedtek, visszatükrözték a régióra jellemző heterogenitást. A kódok, elemek, amelyek révén e városokban a kommunikáció folyt, az etnikailag-kulturálisan heterogén környezetből származtak és a folyamatos bevándorlás miatt állandóan gazdagodtak. Ezek azok az idegenszerűségek, idegen elemek, amelyeket a városi tér sűrűjében élő emberek ugyan tudatosan észleltek és gyorsan be is fogadtak, s amelyek ugyanakkor kényszerítették őket, hogy naponta foglalkozzanak velük, továbbá megteremthették azt az érzetet, hogy olyan konfliktushelyzetben élnek, amelyből nincs kiút. Ezek az etnikai-kulturális heterogenitáson nyugvó kollektív bizonytalansági tényezők támogatták és erősítették azt a bizonyos fragmentáltságot, amely a modernizáció következménye volt. A kódok, elemek, a szókészletek, amelyek révén a kommunikáció zajlott, tehát nem csupán sokféle eredettel bírtak, hanem mintegy kettős komplexitással is; ezek okozták a kollektív és individuális identitás azon krízisét, amely Bécsben, Budapesten és a monarchia többi városában különösen egyértelműen jelentkezett.⁹

⁹ Vö.: Csáky, Moritz: *Multicultural Communities: Tensions and Qualities. The Example of Central Europe*. [Multikulturális közösségek: feszültségek és minőségek. Közép-Európa példája.] In: Blau, Eve – Platzer, Monika (szerk.): *Shaping the Great City. Modern Architecture in Central Europe 1890–1937*. [A nagyváros kialakulása. Modern építészet Közép-Európában, 1890–1937.] Prestel: München – London – New York, 1999. 43–45.; Csáky, Moritz: *Gedächtnis, Erinnerung und die Konstruktion von Identität. Das Beispiel Zentraleuropas*. [Emlékezet, emlékezés és az identitás konstrukciója. Közép-Európa példája.] In: Bosshart-Pfluger, Catherine – Jung, Joseph – Metzger, Franziska (szerk.): *Nation und Nationalismus in Europa. Kulturelle Konstruktion von Identitäten*. [Nemzet és nacionalizmus Európában. Az identitások kulturális konstrukciója.] Huber: Frauenfeld – Stuttgart – Wien, 2002. 25–49.; Csáky Móric: A közép-európai modernség kritériumai. *Aetas*, 2001, 3–4. 103–114.

Az ennyire komplex városi rendszerben a kommunikációs formák ezéért rendkívül instabilak voltak. Az új etnikai-kulturális elemekkel való folyamatos bővülést zavarónak és destabilizálónak lehetett érezni, amivel egészen a nemzeti ideológiáig terjedő holisztikus koncepciókat szegeztek szembe az összhangban lévő társadalom konfliktusai megoldásának ígéretével. Ettől eltekintve a pluralisztikus helyzet a társadalmi, politikai vagy művészeti kapcsolatok egy specifikus válfaját is létrehozta. Idetartoznak a speciális megértések hétköznapi jelenségei. Az összeurópai és összregionális eredetű ételkínálatok (kódok) sokaságának cirkulációja és esetleges összekapcsolódása hozta létre például a jellegzetes bécsi illetve budapesti konyhát. A sokféle tematikus és zenei elem cirkulációja a zenés szórakoztató színház szintjén is kifejtette hatását. A bécsi operett ennyire heterogén városi publikum általi nagy elfogadottságának illetve közkedveltségének bizonyára az volt az oka, hogy olyan zenei nyelvet használt, amelyet az etnikailag-kulturálisan heterogén városi közönségtől kölcsönzött, és olyan etnikai-kulturális kódok sokaságával argumentált, amelyeket a legkülönbözőbb etnikai-kulturális eredetű befogadók is képesek voltak dekódolni. A kultúratudományos elemzésnek pontosan a bécsi operett ezen komplexitását kell figyelembe vennie: egyes elemeinek eredeti társadalmi-kulturális összefüggéseikbe való „rekontextualizálása” és az operett által tartalmazott számos „idegen elem” analízise révén nem csupán abba a kulturális szövetbe („textus”) nyerünk mély bepillantást, amelyből összeáll, hanem betekinethetünk az efféle kulturális folyamatok dinamikájába is, továbbá egyértelművé válik, hogy alapjában véve minden kulturális konfigurációt számos (idegen-) elem határoz meg. Az egységes, homogén nemzeti kultúra képzetét, amely általában sokkal inkább egy vágykép, mint hogy a valóságnak felelne meg, nem utolsó sorban éppen a bécsi operett kérdőjelezi meg.

A bécsi és budapesti operett-produkció eleinte egy olyan tradícióhoz kapcsolódott, amely a népi és külvárosi színházakban alakult ki, ezzel magyarázható populáris, időnként durva vagy furcsa tematikája és népies kötődésű dalmvilága, allúziókkal a bécsi dalra (a daljátékokban) és a magyar népdalokra (a népszínművekben). Ebben az összefüggésben elsősorban Johann Nestroy (1801–1862) darabjaira kell utalnunk, amelyek nagyrészt francia vaudeville-ek német illetve bécsies fordítására alapultak. Az ötvenes évek második felében Nestroy által kezdeményezett Offenbach-előadások tehát a francia darabok recepciójának régi tradíciójába illeszkednek. Magyarországon hamar felismerték az offenbach-i operettek politikai aktualitását, a Második Birodalom kritikáját gond nélkül lehetett átértelmezni a neoabszolutizmus korának állapotaira. Ez lehetett az egyik oka annak, hogy nem csupán a metropolisz

színházai, hanem kicsiny vidéki magyar színpadok is, például Győrött vagy Miskolcon, igen hamar jelentkeztek saját Offenbach-produkciókkal. Az Offenbach-egyfelvonásosok ihletére Bécsben és Budapesten egyidejűleg fejlődött ki a saját, autochton operett-produkció. Bécsben először is a dalmát Franz von Suppé és a horvát Ivan (Giovanni) Zajic (Zayc, Zaytz)¹⁰ vezetésével, Magyarországon pedig Allaga Géza (1841–1913)¹¹, Jakobi Jakab (1827–1882)¹² és a lengyel születésű Konti József (1852–1905)¹³ irányításával. A tény, hogy idővel nem csupán a külvárosokban, hanem a városok központjaiban is igyekeztek operetteket színre vinni, egy fontos társadalmi-kulturális változásra utal: az operett közönsége egyre inkább abból a városi középrétegből rekrutálódott, amely nem azonos az elővárosok kevésbé képzett lakosságával. Az offenbachi nemzetközi, nagyvárosi kisugárzás lelkes befogadása lehet e fejlemény egyik magyarázata. Offenbach befogadói városiaknak érezték magukat és inkább a párizsi burzsoához szerettek volna hasonlítani, mintsem a „vidéki” külvárosi népességhez, amely – mint Magyarországon – mentalitásában zárkózottabb, népiesebb, vagyis a világra kevésbé nyitott volt. Az operett tehát egyre inkább a kozmopolita érzületű közönség, vagyis az új városi polgárság felé fordult. Ez az új polgárság azonosult Offenbach társadalmi és politikai kritikájával s képes volt az operettet a hervéi, „zenei-terápiás” értelemben felfogni. Némi rejtett politikai és társadalmi kritika, még Johann Strauss korai operettjeiben is – a politikai felsőbbség (rendőrség) vagy a haza kigúnyolása *A denevérben* (1874) – utal arra a társadalmi és politikai dimenzióra, amely az operettből 1918 után szinte teljesen kiveszett. A művelt, liberális, azaz kvázi-demokratikus érzületű, társadalomkritikus és politikailag érdeklődő középpolgári publikum ízlése tehát már a korai bécsi operettben nyomot hagyott. Természetesen olyan módon, ahogyan az megfelelt a befogadók intellektuális színvonalának. Az 1849-es iskolareform után a polgárság alapos műveltségre kezdett szert tenni, olvasta az aktuális, kortárs irodalmat és saját, polgári könyvtárakkal rendelkezett. Tehát bizonyára feltűnt nekik *A dene-*

¹⁰ A Fiumében született Zajic 1870-ben költözött Bécsből Zágrádba, ahol sokáig a színház vezetője volt. Milánóban is tanult, Verdi befolyása alatt állt. Szakrális zenét, 14 operát és 30 operettet írt (például: *Amélia, Pitzliputzli, Die Hexe von Boissy* [Boissy boszorkánya]).

¹¹ Allaga Géza Bécsben tanult, később a budapesti Opera csellistája és a Zeneakadémia cimbalomprofesszora lett (*A szerelmes kántor*, 1862.; *A zeneszerző*, 1862.).

¹² Jakobi (*Cancan a törvényszék előtt*, 1864) Berlinből érkezett Magyarországra, utoljára a kolozsvári Nemzeti Színház vezetője volt.

¹³ *Eleven ördög*, 1885.

vérből librettójában a rejtett idézet Baltasar Gracián *Oráculo manual*¹⁴ című művéből, amely nem sokkal korábban jelent meg Arthur Schopenhauer német fordításában – „Boldog, aki elfeledi, amin már nem változtathat” –, hiszen amint az európai modernitás egyik legfontosabb közvetítője, Hermann Bahr (1863–1934) megállapította, „a divat nyomására a bécsiek is olvastak Schopenhauert, de azért nem mulasztották el, hogy mellette egy keringőt is meghallgassanak”.¹⁵ *A denevérnek* a sztoicizmustól kölcsönzött mottója Bécsben már a 15. században közzéjón forgott.¹⁶ Nos, ezt most több okból is az 1873-as tőzsdekrach utáni hangulatra vonatkoztatták, amely számos polgárt döntött anyagilag romlásba.¹⁷ Persze emellett más szomorú emlékeket is felébresztett: a königgrätzi csata (1866) emlékezetét, vagy a politikai liberalizmus lassú elhalását Ciszlajtániában. Ha figyelünk az operett szöveg- és cselekménybeli összefüggéseire, akkor föltűnik, hogy központi vonatkoztatási pontjainak egyike az a fogházbüntetés, amelyet von Eisenstein úr a politikai felsőbbbség megsértéséért kapott. A mottó tehát tartalmaz egyfajta praktikus, ugyanakkor derűs-rezignatív tanácsot, miként is kell viszonyulni a politikának a privát szférába való, vélhetően igazolhatatlan beavatkozásához, tudniillik felejtéssel. Ez a felhívás, hogy az autoritárius felsőbbbség támadásai ellen nem tanácsos nyíltan lázadni, hanem úgy kell erőt venni rajta, hogy az ember egyszerűen elfeledi, olyan mentalitást tükröz, amely Közép-Európában már generációk óta a politikai kultúra szerves részévé vált. A 16. század végi rekatolizálással olyan autoritárius állami struktúrák jöttek létre, amelyek leszűkítették a politikai játékerteret és az egyes embernek csak igen kevés szabad teret engedélyeztek. Az ellenállás alig volt lehetséges, az ellenvetéseket és kritikákat csak annyiban engedélyezték, például II. József idején, amennyiben

¹⁴ Gracián, Baltasar: *Handorakel und Kunst der Weltklugheit*. Németre fordította Arthur Schopenhauer, Karl Voßler bevezetőjével. Kröner: Stuttgart, 1967. 110–111. (262.); Baltasar Gracián y Morales *Oráculo manual y Arte de prudencia* című műve magyarul: *Az életbölcesség kézikönyve*. Fordította Gáspár Endre. Helikon: Budapest, 1984., az említett hely: „A felejtés tudománya” (262.), 184.

¹⁵ Bahr, Hermann: *Studien zur Kritik der Moderne*. [Tanulmányok a modernitás kritikájához.] Rütten & Loening: Frankfurt, 1894. 107.

¹⁶ Sénèque: *Lettres à Lucilius*. [Seneca: Levelek Luciliusnak.] IV. Szerk.: Préchac, François, ford.: Noblot, Henri. Les Belles Lettres: Paris, 1962, 70. (A Luciliusnak írott levelek magyarul: Seneca: *Vizsgálatások. Erkölcsei levelek*. Fordította, az utószót és a jegyzeteket írta Révai József és Kurcz Ágnes. Európa: Budapest, 1980.); Lhotsky, Alphons: *AEIOU. Die „Devise” Kaisers Friedrichs III und sein Notizbuch*. [AEIOU. III. Frigyes császár „jelszava” és jegyzetfüzete.] In: Ugyanó: *Aufsätze und Vorträge II: Das Haus Habsburg*. [Tanulmányok és előadások II: A Habsburg-ház.] Szerk.: Wagner, Hans – Koller, Heinrich. Verlag für Geschichte und Politik: Wien, 1971. 215.

¹⁷ Vö. Kövér György: *1873. Egy krach anatómiája*. Kossuth: Budapest, 1986.

azok nem veszélyeztették a rendszert. Így tehát létrejött egyrészt a megváltozhatatlan politikai realitásba való beilleszkedés habitusa, másrészt, olyan módszereket alkalmaztak az elégedetlenség artikulálására, amelyek a kritikát jobbra támadhatatlanná tették. A realitás irodalmi-esztétikai szinten való elidegenítése és az irodalmi parodizálás, persziflálás és ironizálás révén vált lehetővé, hogy politikai állapotokat többértelműen nevezzenek meg és támadjanak. A közönség, a befogadók megértették, miről van szó, a politikai többség büntetése alól azonban a kijelentések többértelműsége révén kihúzták magukat. A politikai realitás legyűrése, annak parodizálása és persziflálása által, a valós állapotok elfojtása az irónia és a persziflázs illuzórikus, derűs világába a következőkben az irodalmi argumentáció gyakori eszköze lett. Olyan írók alkalmazták ezt a módszert, mint Alois Blumauer a 18., Johann Nestroy a 19., Robert Musil és Thomas Bernhard a 20. században. A rezignatív, szarkasztikus, ugyanakkor humoros „Boldog, aki elfeledi, amin már nem változathat” ezért irodalmi metaforája annak a barokk mentalitásnak, amely *A denevér* nézőinek is sajátja volt. A befogadók e refrénnel persze nem csupán a gyűlölt politikát gúnyolták és nevettek ki, hanem saját magukat és saját elfojtási művészetüket is. A Második Birodalom párizsi operettje is hasonló parodizáló elemekkel dolgozott, s a némelykor neki tulajdonított „forradalmi” attitűd inkább a későbbi interpretátorok, mintsem az alkotó (Carl Dahlhaus) találmánya. A bécsi, illetve közép-európai operett kritikái-ironikus argumentációs módja persze visszafogottabb, indirektebb volt a párizsiénál. Mindazt, ami a való életben keserű igazság volt, a színpadra át lehetett ültetni úgy, hogy könnyed, derűs, meseszerű, komikus, sőt szatirikus legyen, s a sötét, anonim nézőtér perspektívájából ki lehetett nevetni, ki lehetett gúnyolni és végül el lehetett feledni. A bécsi operett tehát az „osztrák” illetve közép-európai politika-kritika és önreflexió tipikus formáját képviselte, ahogyan az Hašek *Švejk*-ben és Krúdy *Szindbád*-jában is föllelhető.

A társadalmi különbségek és igazságtalanságok megjelenítése ugyan jellemző vonása a bécsi operettnek, ám mindez föloldódni látszik egyfajta meseszerű harmóniában. A valóságban keservesen kivívott társadalmi fölemelkedés, egészen a hőn áhított nemességig, itt egy átöltözési jelenetben vagy egy maszkabálon, ahol polgárok általában magasabb társadalmi réteg képviselőiként jelentek meg, problémamentesen elérhető volt. Amikor az operettben éppen a nemességet gúnyolták és rajta nevettek – noha címek megvásárlásával, maguk is igyekeztek nemessé válni –, ez egyrészt utalást jelent az anakronisztikus társadalmi viszonyokra, másrészt ironikus reflexió volt saját társadalmi magatartásukra; a polgári színházlátogató a sötét nézőtér anonimitásában azon nevetett, ami odakint keserű valóság volt. Tehát

nem csupán a magyar báró immár nem éppen korszerű önképét nevette ki, mint például Johan Strauss *A cigánybáróban* (1885), nem is csupán egy eltűnőben lévő társadalmi réteg eltűzött és nyárspolgári becsületkódexét, mint Lehár Ferenc a *Víg özvegyben* (1905) vagy Oscar Straus a *Varázskeringőben* (1907); valójában saját magán és saját felkapaszkodó mentalitásán nevetett. A politikai állapotok kritikája általában elkendőzve, kétértelműen, domesztikáltan jelenik meg, amint Hanna Glawary mondja a *Víg özvegyben*: „Gyűlölöm a politikát. Elrontja a férfiúi jellemet, elveszi tőlünk, nőktől a kellemet.” Az általános választójogról folyó vitát szkeptikusan parafrázálja, amint a nők választójogát a báli hölgyválaszhoz hasonlítja: „A hölgyek már rég küzdenek a férfiakkal azonos jogokért. Most, Madam’, itt a választás lehetősége, s Ön nem él vele.” A pontevedrói¹⁸ udvar, illetve a párizsi pontevedrói követség reménytelenül rendetlen állapotának kigúnyolása tulajdonképpen a bécsi udvarnak és politikájának szólt. A bürokrácia és a hazaszeretet kifigurázása („Ó hazám, te már nappal elegendő fáradságot és vesződséget okozol”) egyaránt szólt a monarchia bürokráciájának és az állam által az alattvalóktól megkövetelt lojalitásnak. Hogy az operett mennyire foglalkozott a napi politikai témákkal, mennyire képes volt az aktuálpolitika kulcsszavait parafrázálni és teljesen más összefüggésbe helyezni, ami rendkívül furcsa jelleget kölcsönözött neki, az szintén a *Víg özvegyből* olvasható ki: a házasság, „egy olyan állapot, amely már régen túlhaladt ... *kettős szövetség* [hivatott] lenni, csakhogy hamarost *hármass szövetséggé* lesz, mely gyakran már csak gyenge órák után számít! Az *európai egyensúlyból*, ... abból nemsokára semmit nem érezni. Ennek oka általában csupán ennyi: Madame túlságosan átadja magát a *nyitott ajtók politikájának*.”

Az 1900 körüli bécsi operett nem csupán társadalom- és politika-kritikus volt a fentebb vázolt értelemben. Jelentősége abban is rejlett, hogy időnként képes volt a modernség tartalmait is közvetíteni. Számos bécsi operett-librettista tartozott az „Ifjú Bécs” híres „Griensteidl-Kreis” nevezetű irodalmi köréhez: Felix Salten (pl.: *Reiche Mädchen* [Gazdag lány]; zene Oscar Straus, 1907) a két háború között az osztrák PEN-Club elnöke volt, Felix Dörmann, Baudelaire fordítója és a *Décadence* ünnepelt költője (pl.: *Varázskeringő*, Oscar Straus, 1907; *Der unsterbliche Lump* [A halhatatlan lump], Edmund Eysler, 1909), Theodor Herzl, a cionizmus megalkotója (*Des Teufels Weib* [Az ördög asszonya], zene Adolf Müller, 1890), Arthur Schnitzler (*Der tapfere Kassian* [A derék Kassian], daljáték, zene Oscar Straus, 1909), mindenekelőtt azonban Victor Léon, a bécsi Deutsches Volkstheater dramaturgia, novellista és

¹⁸ Pontevedro Montenegro gyakori eltorzítása volt. A Montenegro-motívumnak nem csupán az osztrák, hanem a magyar irodalomban is kitüntetett szerep jut, például Heltai Jenőnél (a *Family Hotelben* valamint más novellákban és elbeszélésekben).

színpadi szerző, aki szövegeivel számos Lehár-operett sikeréhez járult hozzá, például: *A drótosító*, 1902; *Der Göttergatte* (A férjecske), 1904; *Víg özvegy*, 1905. Léon írta a *Der Opernball* (Az operabál, Richard Heuberger, 1898) a *Bécsi vér* (Johann Strauss, 1899) és a *Der fidele Bauer* (A vidám paraszt, Leo Fall, 1907) librettóját is. Az „Ifjú Bécs” elvarázsoltjaként Léon jól ismerte e „lázadó ifjúság” (Arnold Schönberg) elképzeléseit és tudta, miként kell az intencióikat – darabjai és operettszövegei révén – a szélesebb közönség elé tárni. „Végre egy igazán ideges ember! – gúnyolódott Karl Kraus a *Die Demolirte Literatur* (A tönkretett irodalom) című írásában (1897) – Ez igazán jót tesz a pózoló morfinizmus eme környezetében. Nem művész, egy egyszerű librettista...”¹⁹ Az operett azonban nem csupán megismertette a modernitás tartalmait a szélesebb közönséggel, az efféle operettek sikere ugyanakkor indikátora is volt annak, hogy e közönség a modernitást befogadja, tartalmával azonosuljon. Léon nem csupán lelkesedésből írta librettóit, hanem elsősorban azért, hogy pénzt keressen, s hogy célját elérje, olyan tartalmat választott, amely sikeresnek ígérkezett, vagyis amelyről tudta, hogy megfelel közönsége ízlésének. A *Víg özvegyet* egyik magyar recenziója ekként aposztrofálta: „kortörténeti esemény”, „az idők szellemének megnyilatkozása”.²⁰ Sikerét tehát nem lehet csupán arra visszavezetni, hogy a szórakoztató zenés színház új lendületet és zenei eredetiséget nyert vele. Csak úgy lehetett előadások százait megtartani, hogy a közönség, a *Víg özvegy* befogadói, a színházi „üzenetet” megértették és azonosultak vele. Melyek tehát azok a tartalmak, amelyeket Victor Léon érintett? Valóban olyanok, amelyek jellemzőek a bécsi és közép-európai modernitásra: kötetlenség, antinormativitás, modernitás. A két pár, Hanna és Danilo, valamint Valencienne és Camille a modern kötetlenség és a polgári korlátoltság, a modernitás és a maradiság ellentéteit testesíti meg. A modern pár antikapitalista attitűdje megegyezik a modern ifjúságnak az atyák anyagilag tehetős burzsoá-generációjával szembeni beállítottságával: „Az urak nagyon kedvesek, vajh az én személyemnek szól ez? Attól tartok, inkább a sok millióm-nak... Csak ha mi, szegény özvegyek gazdagok vagyunk, igen, csak akkor van

¹⁹ Kraus, Karl: *Die Demolirte Literatur*. [A tönkretett irodalom.] In: Ugyanó: *Frühe Schriften 1892–1900*. [Korai írások 1892–1900.] 2. Szerk.: Johann J. Braakenburg. Kösel: München, 1979. 293.

²⁰ Lovik Károly: *A Víg özvegy*. In: Fábri Anna – Steinert Ágota (szerk.): *A Hét. Politikai és Irodalmi Szemle, II.: 1900–1907*. Válogatás. Magvető: Budapest, 1978.: „... a Lehár Ferenc darabja immár nem operett, hanem kortörténeti esemény, az idők szellemének megnyilatkozása, csaknem fogalom, ahogy Mac Adamból makadám, Captain Boycottból a bojkott lón. A *Víg özvegy* nemcsak legjelentősebb színdarabsiker, de egyáltalán a succés-k tetőpontja, amilyen kevés adatott írónak, színésznek, zenésznek a világon.”

kétszeres értékünk. A pénzben rejlik az értékünk, mindig így hallottam!” A modernitás normaszegése a polgári értékképzetek és társadalmi intézmények elvetésében rejlik. Danilo elveti a házasságot, Hanna pedig egyetért vele és elkötelezi magát a „párizsi módi [mellett] ... ahol mindenki a maga útját járja”. Hermann Bahr néhány évvel korábban jegyezte meg: „a modern házasság Párizson kívül nem lehetséges, elkerülhetetlen előfeltétele a párizsi élet ...”.²¹ Így válik összességében Párizs Pontevedróval (=Bécs) szemben ideálképpé, a szabadság, nyíltság, modernitás szinonimájává. A Hanna és Danilo által megtestesített modern házassági elképzelésekkel áll szemben a szerelmes polgár-pár, Valencienne és Camille. A férjzett Valencienne intim viszonyuk ellenére „tiszteséges nőnek” érzi magát. Camille, a szeretője, annál hevesebben udvarol neki s közös hazudozással magasztalják a nyugalmas, idilli, polgári párkapcsolatot: „Igen, ha jól figyelünk, hol található a boldogság? Ott ahol az élet lármásan zajlik? Vagy ott, ahol csendben, békében van? Igen, ha jól figyelünk, egyetlen menedékre lelünk: ez az otthon, az otthon ez, csakis ott van boldogság!”

Ha az operett műfaja azoknak a társadalmi-gazdasági és társadalmi-kulturális változásoknak köszönhető, amelyeket a modernizáció hozott létre, akkor a bécsi, illetve közép-európai operettet ráadásul még azok a specifikus kondíciók is meghatározták, amelyek e régióban voltak föllelhetők és a városok sűrűjében mutatkoztak meg. Pontosan ebből a szempontból vált az operett az „emlékezet helyévé”, amelyben a régió etnikai-kulturális heterogenitásának identifikációs tényezői megtalálhatók. A sokféle regionális kulturális kód itt olvad össze irodalmi és zenei szinten egy koherens, ugyanakkor ellentmondásos egészé. Az operett ugyanis e heterogenitás ambivalenciájára és problematikájára is felhívta a figyelmet, amennyiben újra és újra utalt az idegenszerűségekre, illetve kisebbségekre. Johann Strauss *A cigánybáró* című művének történelmi-irodalmi alapja az ünneplé író, Jókai Mór egyik elbeszélése, aki egész életében, többek között a magyar parlament képviselőjeként is, barátjához, József főherceghez hasonlóan, küzdött a cigányok jogaiért. Jókai elbeszélése és Ignaz Schnitzer eredeti feldolgozása is meglehetősen pozitív képet fest a cigányokról, a cselekmény és a szöveg kifejezetten szembefordul az e kisebbségekre vonatkozó szokványos negatív sztereotípiákkal: „Oly nyomorult és oly hű nincs e Földön mint a cigány ... Hű és igaz, hű és igaz, a barátja mindig rátalál” (Szaffi

²¹ Bahr, Hermann: *Marokkanischer Roman, Skizze*. [Marokkói regény. Vázlat.] (1889). In: Ugyanó: *Tagebücher, Skizzenbücher, Notizhefte I.: 1885–1890*. [Naplók, vázlatfüzetek, jegyzetfüzetek, I: 1885–1890.] Szerk.: Csáky, Moritz – Moser, Lottelis – Zand, Helene. Böhlau: Wien – Köln – Weimar, 1994. 374.

dala). Az emigrációból hazatérő Barinkayt nem saját népe fogadja be, nem ők nyújtanak neki védelmet, hanem egyes-egyedül a cigányok.²²

A bécsi klasszicizmus tudásszociológiai kontextusa már a 18. század végén Bécs urbánus közegének pluralista situációjában gyökerezett. Haydn, Mozart, Beethoven vagy Schubert nem csupán összeurópai zenei előképekhez nyúlt vissza, hanem alkalmasint tudatosan használták fel a közép-európai régió hagyományait is. A folklorisztikus („nemzeti”) kulturális tartalmak hangsúlyozása a 19. században zeneileg az osztrák, magyar, olasz vagy cseh melódiák és formai elemek bővülő recepciójában és összeolvadásában mutatkozott meg. A bécsi, illetve közép-európai operettek komponistái ugyancsak erre a pluralisztikus intellektuális-zenei háttérre reagáltak, még hozzá tudatosan. Hiszen a címzettek, akikhez fordultak, vagyis Bécs és a monarchia más városai lakosságának középső rétegei, eredetileg ebből az etnikailag, nyelvileg és kulturálisan heterogén régióból származnak. Ha tehát egy olyasféle művészeti ág, mint az operett, sikeres kívánt lenni, akkor olyan „nyelven” kellett megszólalnia, amelyet meg is értettek. Ezért próbált meg tehát olyan zenei és irodalmi „szókészletet” használni, amelyet befogadói nyelvéből kölcsönzött és olyan kódokat alkalmazni, amelyek dekódolhatók voltak. A színpadon olyan életvilágot teremtett meg, amelyből a nézők fölismerhették azt a bizonyosat, amelyből származtak. A valcer, csárdás, polka, mazurka, tarantella, vagy egy bécsi bordal, egy horvát népdal vagy egy magyar verbunkos tudatosan beépített jelzéseknek számítottak, amelyek a hallgatónak azokat a világokat, amelyekhez eredetileg tartoztak, képesek voltak zeneileg megjeleníteni. Ehhez jött még a nemzetközi táncok kisugárzása, amely a világra nyitottságot szimbolizálta. Mindezen elemek összekapcsolódása például Kálmán Imre *A csikágói hercegnő* (1928) című művében egyértelmű. Közben persze az operett nem csupán az idegen- és ellenségképek meghaladásához járult hozzá azáltal, hogy a másságot ismerőssé tette, hanem ugyanígy hozzájárult annak sztereotipizálásához is. Az operett ezzel összességében a kulturális diffúziók fontos platformjává vált s valóban benne rejlik mind a mai napig valami a „társadalmi energia körforgásából”²³. A zene és az irodalom szintjén olyan csere-

²² Vö. Csáky Mór: *Az operett ideológiája és a bécsi modernség. Kultúrtörténeti tanulmány az osztrák identitásról*. Európa: Budapest, 1999. 73–78. (Eredetiben: Csáky, Moritz: *Ideologie der Operette und Wiener Moderne. Ein kulturhistorischer Essay zur österreichischen Identität*. Böhlau: Wien – Köln – Weimar, 1998. 78 skk.)

²³ Greenblatt, Stephen: *Die Zirkulation sozialer Energie*. [A társadalmi energia körforgása.] In: Ugyan: *Verhandlungen mit Shakespeare. Innenansichten der englischen Renaissance*. [Tárgyalások Shakespeare-rel. Az angol reneszánsz belülről nézve; eredeti címe: *Shakespearean*

folyamatok és kölcsönhatások játszódtak le, amelyekről 1900 táján a közpolitikai szférában már hallani sem akartak. Éppen a 19. század végén, amikor a politikát a szélsőséges nacionalizmus jellemezte, más kulturális szférákban, például a zenében, problémamentesen zajlottak a cserefolyamatok: a csárdás, a polka vagy a mazurka ekkor vált bécsi zenévé, a bécsi keringő pedig ekkor vonult be Magyarország, Csehország vagy Olaszország mindennapi zenekultúrájába. Persze a zenei formanyelv specifikus helyi színezete mindig képes volt hozzájárulni a különböző, árnyalatokban gazdag kulturális konfigurációkhoz, bizonyítható módon például azon operettek esetében, amelyeket a bécsi vagy a budapesti publikumnak szántak, vagy amelyek bécsi vagy magyar komponistától származtak. Amíg az egyikben Bécs kisugárzása uralkodott, addig a másokban tipikus magyar elemek domináltak. Az elsőre Oscar Straus (1870–1954), a másodikra Kálmán Imre (1882–1953) lehet a jellemző példa.

A sokféle zenei kód összeolvadása a századforduló operettjében nem csupán a befogadók, hanem a szerzők etnikai-kulturális származásának is köszönhető. A bécsi operett számos szerzője egyáltalán nem volt bécsi: a Monarchia területének legkülönbözőbb régióiból jöttek, s munkáikban származási helyük megszokott zenéjét dolgozták fel. Mások, mint például Carl Michael Ziehrer (1843–1922), Karel Komzak (1850–1905)²⁴, Kéler Béla (1820–1882)²⁵, Emil Nikolaus von Reznicek (1860–1945) vagy Lehár Ferenc a régió zenei sokszínűségét a hadsereg karmestereiként is megtapasztalták. A katonazenész karmestereket egyik kaszárnyából a másikba helyezték, vagy regimentjeikkel bejárták az egész birodalmat. Így ismerték meg a Monarchia népeinek zenéjét és gazdagították repertoárjukat számos folklorisztikus elemmel. Operett-komponistaként azután felhasználták ezt a zenei arzenált, s ennek révén érték el azt a bizsergető-egzotikus hatást, amely a századforduló operettjét sokak számára oly vonzóvá tette. Már Johann Strauss alkalmazta ezt a módszert: a Strauss-művek alkotóelemeinek jegyzékébe (*Strauß-Elementar-Verzeichnis*) vetett pillantás megmutatja, hogy a mindenkori monarchiabeli, illetve európai tartózkodási helyén töltött időt arra használta, hogy földolgozza a helyi folklorisztikus zenei témákat és stílusokat, majd beépítse őket saját kompozícióiba.

Negotiations. The Circulation of Social Energy in Renaissance England. Oxford UP, 1988.] Frankfurt am Main, 1990. 9–33.

²⁴ A prágai születésű zeneszerző utoljára udvari karmester volt a Bécs melletti Badenben (*Bad'ner Mad'ln* [Badeni lányok] című keringő).

²⁵ A Bártfán, az akkori Felső-Magyarországon (ma Szlovákia) született Kéler hegedűs volt a Theater an der Wien zenekarában, majd Bécsben átvette a Lannersche Orchestert, katonazenész karmester lett, később általában külföldön tartózkodott, ahol egyre inkább saját (szórakoztatózenei) kompozíciói előadásának szentelte idejét. Johannes Brahms az *V. Magyar táncban Kéler Bártfai emlékére* című csárdását dolgozta fel.

A bécsi operett zenei idézetekben való gazdagsága ezenkívül annak is köszönhető, hogy sok komponista, mielőtt Bécsbe ment volna, a Monarchia, illetve a külföld több színházában tevékenykedett. Suppé, akinek anyanyelve olasz volt és németül állítólag csak akadozva beszélt, korábban Pozsonyban élt, Millöcker bécsi állása elnyerése előtt Grazban volt színházi karmester, Oscar Straus és Leo Fall berlini kabarékban ténykedett. Mások Brünnben, Teplitzben vagy éppen Mainzban karmesterkedtek, mielőtt letelepedtek volna Bécsben. Ez annyit jelent, hogy a szakmai mobilitás a zenei kreativitásnak is javára vált és szemmel láthatóan fokozta azt a képességet, hogy egy zeneszerző a legkülönbözőbb zenei elemekkel ismerkedjen és beépítse őket saját műveibe.

A bécsi operett volt talán az egyetlen, de mindenképpen az utolsó művészeti ág, amely a Habsburg birodalom összállami eszméjét, illetve hivatalos államnarratíváját megtestesítette. Az etnikai-kulturális pluralitás illetve heterogenitás produktumaként olyan műfaj volt, amelyben a régió népeinek és kultúráinak történelmi, valamint zenei-kulturális emlékezete tükröződött. A soknemzetiségű állam szét hullása után a bécsi operett elvesztette eredeti, azaz konkrét politikai, társadalmi és elsősorban kulturális jelentőségét. Noha továbbra is bemutatták, eredeti politikai kontextusának (a Monarchia, illetve a monarchikus államforma) tudatos elvetése vagy a társadalmi funkciójával kapcsolatos tudatlanság és érdektelenség okán az lett belőle, amiként gyakran mind a mai napig aposztrofálják: egy rég elmúlt korszak giccses, valóságidegen reminiscenciájává vált, banális szórakozássá, amely híján van minden társadalmi-politikai és kulturális vonatkozásnak.

Egy kultúrtörténeti elemzésnek nem feladata, hogy fölértékelje az operettet vagy alátámassza vélt esztétikai-zenei igényességét. Feladata elsősorban abban áll, hogy igyekezzék az operett jelenségét eredeti társadalmi-történelmi kontextusából kiindulva megmagyarázni és a „kultúra szövegének” részeként felfogni. Az operett, mint minden más szöveg, csak akkor válik érthetővé egy konkrét kulturális szöveg részeként, ha visszahelyezzük eredeti összefüggésrendszerébe. Nagy hatása és nagy sikere is csak ezután válik érthetővé és magyarázhatóvá. Az operett mint egész, valamint egyes produktumainak „rekontextualizálása” abba a társadalmi és kulturális összefüggésbe, amelyből származik, illetve, amelyhez tartozik, képes föltárni olyan individuális és kollektív mentalitásokat, amelyek példának okáért a társadalmi-politikai eseményekről szóló diskurzus elől rejtve maradnak. A tény, hogy az operett oly népszerű volt, arról árulkodik, hogy olyan nyelven szólt, amelyet a hallgatók megértettek, olyan kódokat használt, amelyek dekódolhatóak voltak. A beszélt és énekelt szöveg derűs, könnyen érthető és humoros formában mutatta be a közönségnek azokat a tartalmakat, problémákat és vágyakat, amelyek meghatá-

rozták a mindennapokat. Az operettek általában meseszerű *happy endje* segítette a hétköznapi gondjainak megoldásában. A zene nem csupán aláhúzta ezt az igényt, hanem megteremtette azokat a tereket és hangulatokat, amelyeket nem lehetett pusztán szavakba foglalni vagy csupán a színészek játékaival megjeleníteni. Zenei témákkal és motívumokkal, egy ritmus vagy egy tánc felcsendülésével a tájakat, társadalmi közegeket vagy érzelmeket hatásosabban lehetett megjeleníteni, mint a mégoly gazdag leírásokkal, vagy egy korlátozott térben, nevezetesen a színpadon történő előadásokkal.

A kultúrtörténeti elemzés ugyanakkor azt is egyértelművé teszi, hogy az operettnek, korszaktól függő témái és zenei kifejezőeszközei ellenére, olyan mondanivalója is van, amelynek korszakokon átívelő érvényessége is lehet. Ironikus-kritikus jellege ugyan egészen konkrét társadalmi és politikai állapotokra vonatkozott, de a kipellengérezett áldatlan állapotok, például a politikai hatalom (felsőbbtség) túlkapásai, a társadalmi egyenlőtlenségek (nemesség), elavult társadalmi intézmények (házasság) bírálata könnyedén átültethető más korszakokra is. A cselekmény derűs, meseszerű ductusa a többnyire elkerülhetetlen *happy enddel* pedig egy olyan igénynek felel meg, amely korszaktól függetlenül minden generációnak sajátja. Az operett színrevitele során, vagyis az előadás gyakorlatában a társadalmi és kulturális környezet mellett ezt is illene figyelembe venni. Ha nem értjük az operett „értelmét”, akkor valóban fennáll a veszély, hogy olyan változtatásokat eszközölünk rajta, amelyek a mű alapkoncepciójának már nem felelnek meg. A dialógusok megváltoztatását a cselekmény megváltoztatása követi, hogy elkerüljük vélt banalitását. Ennek végül az lesz a következménye, hogy megváltoztatjuk azt az alaptendenciát, amelyre az operett tartalmilag és zeneileg épül. Az efféle beavatkozások általában abból a jó szándékból fakadnak, amely az operettet aktualizálni akarja, s ezáltal érthetőbbé tenni. Olyan módszer ez, amely már az operett virágkorában is megszokott volt, de mégis inkább a pusztulását, mint a fennmaradását vonja maga után. Kortárs megfigyelők ezt hamar fölismerték, s e fölismerés adja Karl Kraus bécsi operettre vonatkozó kritikájának az élet is. Hasonlóan, ugyanakkor polémiától mentesen érveltek mások is, például a bécsi újságíró és író, Theodor Antropp, aki már 1911-ben óvott attól, hogy így bánjanak az operettel: „Minél nagyobb irodalmi ambícióval babráltak az operettel, annál mélyebben süllyedt az érzelgősségbe, annál fájdalmasabban rondítottak bele művészi hangsúlyaiba. Ezért nem lehet elég gyakran és hangsúlyosan elmondani, hogy a szentimentalizmus mindig is egy műfaj bukásának a legbiztosabb jele ...”²⁶

²⁶ Antropp, Theodor: Vom Verfall der Wiener Operette. [A bécsi operett hanyatlásáról.] *Der Strom*, 1 (1911), 70.

Antropp kritikai megjegyzése vezet el vizsgálódásom záró témájához, amelyet mindenképpen érintenem kell. Van-e vajon az operettnek esztétikai relevanciája is? A legtöbben határozott nemet mondanak erre. Ám a kérdésre mégsem olyan egyszerű a válasz, mint ahogy oly gyakran gondolják. Ha esztétikán a szorosabb, hagyományosabb értelemben egy művészeti termék megítélését értjük bizonyos tartalmi vagy formai kritériumok alapján, akkor az operett műfaja, ahogyan az Antropp megjegyzéséből is kiolvasható, a hasonló vagy összevethető műfajokkal (opera, komédia) szemben tartalmilag és zeneileg csak igen ritkán állja meg a helyét. Ám ha esztétikán az *aisthesis* átfogó dimenzióját, a „valóság” egyik észlelési és megismerési módját, az életvilágok vonatkozásainak értelmezését és konstrukcióját értjük,²⁷ akkor az operettnek, zenei, irodalmi és színházi szempontjaiból kiindulva, igenis van esztétikai relevanciája. Éppen az operett-jelenség kultúratudományos elemzésének felismerési képesek jelezni, hogy milyen előfeltételek közepette lehet kidolgozni az operett esztétikáját: az operett éppúgy tükörképe a gyorsan változó és differenciálódó társadalmi kulturális realitás észlelési módjának, mint ahogy egy olyan próbálkozás is, hogy e realitást állandóan újonnan értelmezze és a szélesebb nyilvánosság számára érthetővé tegye.

(Mesés Péter fordítása)

²⁷ Vö. Welsch, Wolfgang: *Ästhetisches Denken*. [Esztétikai gondolkodás.] Reclam: Stuttgart 1998.; Welsch, Wolfgang (szerk.): *Die Aktualität des Ästhetischen*. [Az esztétikum aktualitása.] Fink: München, 1993.; Welsch, Wolfgang: *Grenzgänge der Ästhetik*. [Az esztétika határvidékei.] Reclam: Stuttgart, 1996.; Vattimo, Gianni – Welsch, Wolfgang (szerk.): *Medien, Welten, Wirklichkeiten*. [Média, világok, valóságok.] Fink: München, 1997.

HELTAI GYÖNGYI

Operett-barátság *Az interetnikus reprezentáció elvei és gyakorlata a szocialista operettben*

A témaválasztás indokaként felhozható, hogy az operetről szólván, a 20. század kül- és belföldön legsikeresebb magyar tömegkultúra-műfaját kutatjuk. Az operett társadalomtörténeti szempontból is figyelemre méltó, például amiatt, ahogy rendszerváltozások sorához (Monarchia, Horthy-, Rákosi-, Kádár korszak) volt képes sikeresen alkalmazkodni, miközben máig megőrizte privilegizált helyét a kollektív emlékezetben. Ily módon: az operettek létrehozásának, előadásának, befogadásának, kritikai és hatalmi kontrolljának története sokat elmond a múlt századi „színházi viszonyról”, a szakma–hatalom–közönség kapcsolatáról, a kultúra működéséről és egy tömegkultúra-műfaj változatos kisajátítási formáiról. Fényes sikerű, egyes komponistáknak, sztároknak vagyonokat termelő operett-korszakok másutt is voltak, de a műfaj befogadói elvárás-horizontba kövültsége sehol sem tartott oly sokáig, mint nálunk. Magyarországon a zenés-, táncos-, nosztalgikus szórakoztatásnak eme erősen stilizált színpadi műfaja máig helyet követel magának a repertoárookban.

Kulturális antropológiai szempontból az is releváns témává teszi az operettet, hogy dallamai, sztárjai, poénjai a kollektív emlékezet részei, a tömegkultúrán túlnyúló intertextusok ihletői. Hogy eme, egész története során kötelezően lenézendőnek tartott „öncéli”, szórakoztató műfaj produktumainak, illetve előadásainak kultúrtörténeti, kontextuális szemléletű elemzésével lényeges dolgokat tudhatunk meg egy kultúra ön- és másik képéről, arra leghangúlyosabban Csáky Móric hívta fel a figyelmet, *Az operett ideológiája és a bécsi modernség* című könyvében. A cím másik szavát – a „barátságot” – indokolandó, ajánlatos mindjárt Csáky könyvének azon megállapításából kiindulni, hogy a Monarchia operettjei – librettóikban, zenéi- és tánc inspirációs forrásaikban – mennyire kihasználták a Monarchia etnikai és kulturális pluralitásából adódó „dramaturgiai” lehetőségeket. Óhatatlanul lefest-

ve, szinkrón módon ható jelrendszereik segítségével sokrétűen kommentálva és alakítva ezáltal az egy birodalomban élő népek ambivalens viszonyát.¹ Mi több, Csáky szerint – a Monarchia ellentmondásos politikai arculatának, valamint a modernitás jelenségeinek ironikus kommentálása mellett – épp az etnikai és kulturális pluralitás visszatérő tematizálása volt az osztrák–magyar operett harmadik meghatározó jellegzetessége. Népek és kultúrák együttélésének ábrázolása persze nem csupán a barátság, s ami ezzel együtt jár, a másság elfogadása, a közösségvállalás és a humoros megbocsátás kategóriáiban képzelhető el. Az operett azonban, mind a tömegkultúra-mezőben elfoglalt szórakoztató, mind eredendően kozmopolita jellege, mind pedig sablonos, prognosztizálható cselekmény-szerkezete miatt az emberi esendőséget játékos humorral szemlélő, a konfliktusokat tompító, végül pedig *happy end*-ben feloldó műfaj. Effajta hangoltságának nyilván az is oka volt, hogy szentélyei olyan nagyvárosokban voltak, ahol az etnikai- és társadalmi rétegezetséget tekintve is heterogén közönség érdeklődésének felkeltése és fenntartása volt az elsődleges üzleti, s ami itt ezzel lényegében egybeesett, művészi cél. Ennek érdekében az alkotóknak ki kellett munkálniuk egy olyan stílust, mely műfajukat elkülöníti egyfelől a „magas kultúra” műfajaitól, másfelől a színházi ipar egyéb komikus, nem zenés műfajaitól. A 19. század második felétől kialakuló operettek zenéjében így hát a dallamosság a legfontosabb, a muzsikának egyszerűnek, jó ritmusúnak, könnyen megjegyezhetőnek kell lennie. A nem kiművelt és nem türelmes közönségre való tekintettel az unalmat száműzni kellett a muzsikából és a librettóból egyaránt. Hogy a néző az eufória és az optimizmus érzésével hagyhassa el a nézőteret, kötelező volt a *happy end*. A második felvonás végén a bonviván és a primadonna között prognosztizálhatóan bekövetkező szerelmi konfliktusnak a harmadik felvonás végére fel kellett oldódnia, házasságba kellett torkollnia. A fentiekből következően az operett az egyének, a népek és a kultúrák közti konfliktusokat is sematikusán, a kölcsönös kompromisszumok és a megbocsátás, a boldog vég perspektívájából reprezentálja. Mind a konfliktusok pontos lélektani motiválása, mind az egyes szereplőcsoportok elidegenítő eltávolítása idegen eme, minden fizetőképes kultúrában piacképesnek szánt műfajtól.

¹ Csáky Móric: *Az operett ideológiája és a bécsi modernség. Kultúrtörténeti tanulmány az osztrák identitásról*. Európa: Budapest, 1999. 242.

Az interetnikus reprezentáció szabályai a „színházi iparban”

A Monarchia-operett

Témánkhoz a művelődés- és színháztörténet felől közeledve, mindjárt le kell tehát szögeznünk, hogy már a Monarchia-operettek esetében is jellemző, hatásos – humoros vagy emóciót keltő – téma volt a közelebbi vagy távolabbi „másik” kultúra szereplőként vagy színhelyként való ábrázolása. Jól funkcionált ez a nem privilegizált közelebbi, heterogén városi közönség nézőtéri, illetve távlatosan nemzeti közösséggé forrasztásának eszközeként is. A kulturális, nemzeti „mi” megkonstruálása gyakran a közelebbi vagy távolabbi szomszéd másságának kikacagásával történt. Csáky az alábbiakban fogalmazza meg az operett eme kulturális jellegzetességét s a műfaj élte-tő városi polgárság ambivalens – eltávolító és megbocsátó – reagálását a darabokban rendre felbukkanó interetnikus utalásokra:

„A kultúrák közvetítő funkción túl az operett minden bizonnyal az idegen–ellenség-képet, vagy legalábbis az etnikai és kulturális különbségeket is kiemelte és terjesztette, azaz mindazt, ami elválaszt. Továbbá már az operett műfajának zenei–színi formája sem a valóságnak megfelelően közvetítette tárgyát, hanem kedélyes és meszeszerű ábrázolással elidegenítve. Tipizálta a személyeket származásuk, kulturális kontextusok, életszokásaik, társadalmi érintkezési formáik alapján, valamint olyan szignifikáns társadalmi–kulturális identifikációs jelképek szerint, mint a nyelv, a gazdasági rendben elfoglalt hely (nem csupán a különböző rétegek, hanem a különböző tartományok, országok lakosai is tipikus foglalkozást űznek és megvannak tipikus foglalkozási szokásaik), s végül erkölcsi vagy vallási meggyőződésnek megfelelően. A szórakoztató színház célja kétségkívül identitások megteremtése volt, még hozzá a megszokott és ugyanakkor könnyen érthető módon, tehát úgy, hogy a saját, szubjektív létállapotot, avagy azt, amiről az ember úgy vélte, ő maga vagy ami ő maga lenni akart, az „idegen” mintákkal való szembesítés révén, a megkülönböztető ismertetőjegyek kiemelésével erősítették meg vagy rombolták le.”²

Csáky fenti könyvében és Batta András *„álom, álom, édes álom.” Népszínművek, operettek az Osztrák–Magyar Monarchiában* című munkájában a bécsi operettekben fellelhető ironikus interetnikus ábrázolások példáinak és értelmezéseinek sokasága található.³ Magam az interetnikus reprezentációk Monarchia-operettbeli kont-

² Csáky: *Az operett ideológiája*, i. m. 241–242.

³ Batta András: *„álom, álom, édes álom.” Népszínművek, operettek az Osztrák–Magyar Monarchiában*. Corvina: Budapest, 1992.

rolljával kapcsolatban csupán egy pénzügyi összefüggésre szeretnék rámutatni. A magánszínházakban a drága zenés, táncos operett produkciók költségei csak ötven-száz előadás után térültek meg. Ebből, mondhatni logikusan, következett, hogy az eme iparágban működő szakembereknek a „más” kultúrák ábrázolásának olyan kódjait kellett kifejleszteniük, melyek illeszkedtek a színházlátogató átlagnéző elvárás-horizontjába. Ha ugyanis a közönség visszautasította az üzenetet, vagy azt a forma (zenei, tánc) világot, melyben az egzotikus kultúra a színpadon megfogalmazódott, akkor a produkció menthetetlenül lekerült a repertoárról. Az interetnikus reprezentáció mikéntje tehát elsősorban a befogadói ízléstől függött. Annál is inkább, mivel a színikritika ritkán törekedett az operett-produkciók műalkotás-ként való értelmezésére. S a rendőrhatalósági cenzúra sem az interetnikus reprezentáció kérdésein akadt fenn: a rövid szoknyák, a kivillanó női testrészek, a húszas évek francia operettjeinek egy-egy túl jól ülő kétértelmű poénja verte ki a biztosítékot e hatóságnál. A másik kultúra operettbeli ábrázolása tehát nem merült fel alambiztonsági kérdésként.

A helyi elvárásokhoz való alkalmazkodás határozta meg az import operettek adaptációinak és fordításainak technikáját is. Az „átgazítás” azért sem okozott gondot, mivel a librettót nem tekintették irodalmi értékű, következésképpen csonkíthatatlan, vagy a szerző engedélye nélkül módosíthatatlan szövegnek. Az adaptációk készítői hezitálás nélkül átrendezték a szereplők etnikai háttérét vagy szociális státusát, annak érdekében, hogy a színpadi szituáció a bemutató helyszínének közönsége számára átélhetőbb vagy izgalmasabb legyen. Ezen eljárások persze, ahogy Patrice Pavis *Színház a kultúrák határán* című munkájából⁴ kiderül, nemcsak az operettek egyik kultúrából a másikba való átültetése esetében voltak jellemzőek. Hisz, miként Pavis rámutat, a fordítás a színházban nem korlátozódhat a szöveg egyik nyelvről a másikra történő átültetésére, érintenie, „honosítania” kell a darab kulturális kódjait is, mivel a fordítás valójában a forrás-kultúra szövegének a befogadó kultúra általi interpretációját, a forrás szövegnek a befogadó nyelv és kultúra felé közelítését jelenti. S eme eljárás, Pavis szerint, elengedhetetlen a néző hermeneutikai kompetenciájának növeléséhez, mely a sikeres befogadás alapfeltétele.

Az eltérő társadalmi háttér miatt az interetnikus reprezentáció természetesen másként funkcionált a Monarchia-operettben, s másként a két háború közötti pesti operett-kisiparban. Az elsőre vonatkozóan Csáky mellett Hanák Péter⁵ és Batta András is megállapította, hogy a műfaj a konkurens társkultúrák közti feszültsé-

⁴ Pavis, Patrice: *Le théâtre au croisement des cultures*. José Corti: Paris, 1990.

⁵ Hanák Péter: A bécsi és a budapesti operett kultúrtörténeti helye. *Budapesti Negyed*, 1997 (V), 2-3. 9-31.

gek játékos oldására is teret biztosított. Nem hiányoztak persze az etnikumok közötti rivalizálás elemei sem, de a humoros hangnem a kölcsönös elnézést, az abszolút (a szereplők minden csoportjára kiterjedő) komikumot, a feloldó nevetést erősítette. Jellemző eljárás volt mindazonáltal a bemutató helyszínére vonatkozó, esetlegesen sértő utalások kigyomlálása, s az operett etnikai térképének a befogadói közeg sztereotípiáihoz való igazítása. Ennek érdekében általában a komikus figurák nemzetisége változott az előadás helyszínétől függően.

A két háború közötti operett-„kisipar”

A trianoni Magyarországon a szomszéd népekhez való, addig is ambivalens viszony a határok átrajzolása miatt jelentősen romlott. Mivel azonban az operett-műfaj az eredeti – tömegtermelésre beállított – kulturális mezejében maradt, a társadalmi kontextus radikális átalakulása nem, vagy csak ritkán váltotta ki más kultúrák elidegenítő, ellenséges reprezentációját, hisz az akadályozta volna a szórakoztatás mint alapvető cél megvalósítását. Voltak azért a szabályt erősítő kivételek is. Például Szirmai Albert és Martos Ferenc a húszas évek közepén nemzetközi sikert elért *Alexandra* című operettje, melyben a forradalmi Oroszországból menekülő nagyhercegnőt nem csak „operettesen gonosz” bolsevisták kezéből szabadítja ki a bátor hajóskapitány. A forradalmárokról a műfajban szokatlan élességgel a nagyhercegnő így nyilatkozik:

„Csőcselék – nem ellenség”,

az öt kiszabadító Torelli kapitány pedig így minősíti őket:

„Szembeszállok farkasokkal,

Éhesekkel, aljasokkal,

Életet, vért,

Felségedért!”⁶

Általában azonban ritkán találunk eltávolító gyűlölet kiváltását célzó ábrázolást a két háború közti pesti operettekben. A „régi szép időkre” emlékeztető nosztalgját azonban annál többet: a cselekmény helyszínét gyakran helyezték az elszakított területekre, ahol a történet a „bölcs öreg király” idején játszódott, mikor még minden szép volt s jó. Előfordult, hogy a befogadói vágyakhoz alkalmazkodva változtak a dalszövegek. Az 1924-ben bemutatott Kálmán-operettben, a *Marica grófnő*ben a magyar átdolgozó, Harsányi Zsolt

⁶ *Színházi Élet*, 1925, 52. 275.

jóvoltából „Szép város Kolozsvár, Én ott lakom a Szamosnál”-ként rögzült a magyar kulturális emlékezetben az egyik sláger, miközben a bécsi premieren még Varasdin után epedtek a szereplők.⁷

Az interetnikus ábrázolás ebben a korszakban leggyakrabban már magyar–amerikai viszonylatban merült fel. A librettisták sikergyanús témaként Amerikát s az ottani modernitás ironikus bámulatát választották. A másik jellemző recept szerint pedig sztereotip elemekből komponált egzotikus helyszínek revüszerű, látványos bemutatásával igyekeztek lelkesíteni a színházba járásra a húszas évektől erre egyre kevesebb pénzt szánni tudó publikumot. A sanyarú hétköznapok ellenére is töretlenül *happy end*del záruló történetek helyszíne zavarba ejtő szabadossággal változott felvonásonként Hortobágy, Afrika, Kína és a Duna-part között. A kultúrák játékos ütköztetése gyakori volt a zenei kompozíció szintjén is, a jazz például gyakran vetélkedett a cigányzenével.

Az operett, mint domináns tömegkultúra-műfaj arany- és ezüstkorában az interetnikus ábrázolás mikéntjét tehát a korabeli tömegsajtó révén is alakuló nézői elvárás-horizont határozta meg. A továbbiakban egy, a román–magyar barátságról szóló operett példáján azt vizsgáljuk, hogy e szabályrendszer miként alakult át a szovjet típusú államszocializmus és az államosított színházak kontextusában. Eme összefüggő paradigmaváltások ugyanis radikálisan megváltoztatták a hatalom, a színházi szakma és közönség közt addig fennálló „szereposztást”.

Változások a színházak államosítása után

Magyarország szovjet érdekszférába, majd ezáltal kvázi-gyarmati státusba kerülése következtében a kapitalista színházi iparból kinőtt operett, egy e régióban gyökértelen ázsiai diktatúra utópikus társadalomképének zenés–táncos–oktató propagandaeszközévé lett „kinevezve”. A globális, a pártállami erőszakszervezetek által koordinált társadalom-átalakító program egyik altémájaként a szovjet s népi demokratikus operettekben is ünnepelték ettől fogva a „megbonthatatlan” magyar–szovjet, -bolgár, -kínai, stb. barátságot, tehát az egy politikai táborba került népek egymás iránti ellenállhatatlan szimpátiáját. Eme, az ötvenes évek első felében kulmináló esztétikai–politikai törekvés velejéig ahistorikus volt, nem is törekedett effajta hitelességre, hisz teljességgel a jövőre, a kommunizmus globális megvalósítására irányult. A barátság–imperatívusz fittyet hányt tehát az érintett népi demokráciák közti valós történelmi viszonyra, mely egyes esetekben alapot adhatott volna

⁷ Kálmán Vera: *Emlékszel még... Kálmán Imre élete*. Zeneműkiadó: Budapest, 1985. 88.

efféle általánosításra (pl. magyar–lengyel viszony), máskor azonban épp a történelmi sérelmekre épülő kölcsönös antipátia volt meghatározó. (Itt a román–magyar viszony a legjobb példa.) Harmadik esetben távoli, és a magyar közönség számára lényegében ismeretlen népek váltak parancsszóra, s államközi szinten „barátokká”, de a korábbi kapcsolattartás hiánya és az államközi kulturális rendezvények rituális, átpolitizált jellege eme „egzotikus” szférában is diplomáciai kudarcokat eredményezett, például a kínai–magyar viszonyban.⁸

A népi demokráciákból importált, már a forráskultúrában is politikai rendelésre született operetteknek nemcsak az osztályharc követelményei szerint konstruált fenyegető hangnemű librettója volt nehezen értelmezhető a magyar befogadók számára. A stilizált testtechnikára, humorra, iróniára épülő játéktílusnak is el kellett tűnnie, s imitatív, patetikus „szocialista realista” stílus uralta el a zenés színpadokat. Mi több, az egyes darabok színre vitelének indoka is megváltozott. 1945 előtt egy operett bemutatása az előadási jog színház általi megszerzésétől, s a produkció iránt feltételezhetően megnyilvánuló nézői érdeklődéstől függött, míg a pártállami kontextusban kezdettől központilag kibocsátott tématervek és ajánlólisták ideológiai irányelvei korlátozták a repertoárépítés szabadságát. Ezek, az előadás és a néző közé iktatott politikai szűrők óhatatlanul gyengítették az operett szórakoztató potenciálját. Eközben, az intertextuális ábrázolás kontrollja is mindinkább átkerült a korábban meghatározó szakma–közönség dialógus szférájából a hatalom és szakma közötti utasításokéba. A „baráti népi demokráciák” darabjai – színpadi kvalitásaiktól függetlenül – értékesnek minősültek a kritikában és a szakmai közbeszédben, az előadásokban az e kultúrákat reprezentáló figuráknak *ab ovo* szimpatikusnak kellett lenniük. Ezzel párhuzamosan az operettek jellemező „királyok, hercegek, grófok, naplopók és burzsoák” nemzetiségüktől függetlenül gúnyos, eltávolító „operett-idegen” színpadi elbánásban – ábrázolásban – részesültek.

A Nagy Imre-korszaktól, s különösen 1956 után, eme új operett-doktrína már veszített erejéből, nem volt meg többé a Révai József miniszteréhez hasonló, erős politikai akarat a gyökeres műfaji áthangszerelés tűzön-vízen való keresztülvitelére. Az „operett-enyhülésben” gazdaságossági okok is szerepet játszottak, hisz a kellő látogatottság a szovjet és népi demokratikus operettek esetében idővel egyre nehezebben volt biztosítható. Hatott az is, hogy a Nagy Imre-korszak fokozódó belpolitikai feszültségei közepette, majd 1956 után a pacifikálandó társadalmat a kultúrpolitikai irányítás nem kívánta többé agitatív operettekkel inge-

⁸ A kínai–magyar barátság színházi reprezentációjában rejlő félreértésekre, s az ebből támadó diplomáciai bonyodalmakra részletesebben rámutattam „Színház és interkulturális” című dolgozatomban, mely a *Tabula*2003, 6. számában jelent meg (93–116.).

relni. Az Aczél-féle új kulturális politika el is elutasította a nyíltan sematikus darabokat, az 1958-ban elfogadott „Művelődéspolitikai irányelvek” a „modern, korszerű” prózai, s a „haladó nyugati” darabokat preferálta.

A fentiek fényében nézzük tehát, miért okozott diplomáciai bonyodalmat egy, a mindig kényes témának számító román–magyar barátságról szóló operett 1959-ben. Méghozzá annak dacára, hogy 1953. május 5-én, a Fővárosi Operettszínházban már „gond nélkül” bemutattak egy román operettet *Hegyen-völgyön lakodalom* címmel. Két korábbi dolgozatomban már érzékeltettem, hogy a norma-szinten 1989-ig érvényes barátságretorika háttérében milyen komoly feszültségek voltak a román–magyar államközi színházi kapcsolatokban. A *Fáklyaláng* című Illyés-darab 1954-es marosvásárhelyi bemutatójának háttérét vizsgálva,⁹ akárcsak a Fővárosi Operettszínház 1958-as bukaresti és kolozsvári előadásaihoz kapcsolódó diplomáciai és kisebbségpolitikai bonyodalmak értelmezésekor,¹⁰ nyilvánvalóvá vált, hogy a feszültség oka a barátság–diskurzus és a kisebbségpolitikai praxis mindkét fél által rejtegetett távolsága volt. A román operett 1959-es pesti bemutatásának történetét is effajta, még a titkos diplomáciai jelentésekben is csak áttételesen megfogalmazott aggodalmak, elsősorban a közönségreakciótól való félelmek kísérték. Ráadásul, 1956 után a Kádár rendszer lekötelezettje volt a mellette, s a szovjet megszállás mellett kezdettől kiálló román hatalomnak. Így, bár a magyar kulturális irányítás nem helyeselte, de nem is tagad(hat)ta meg ama román kérés teljesítését, hogy 1958-ban a Fővárosi Operettszínház a híres *Csárdáskirálynő*-adaptációval szerepeljen a román fővárosban, illetve Kolozsváron. A román fél valószínűleg presztízs-okokból kérte a korábban Moszkvában és Leningrádban is nagy sikert arató, látványos és drága produkciót, mely a régi pesti operetthagyomány felé mutató, nem szocialista realista elemeivel – játéktípusával, színészegyéniségeivel – őszinte közönség- és szakmai sikert aratott a román fővárosban is. E vendégjátékból eredhetett a bukaresti operettszínház művészeinek azon ötlete, hogy a nemzetközi kulturális kapcsolatokban szokásos protokolláris formákat – cseredarab, látogatás – kihasználva igyekezzenek közelebb kerülni a pesti társulathoz. E vendégjátéknak, mint a román–magyar barátságról szóló operett egyik inspirációs forrásának a szerepe világos lesz, ha megismerkedünk a román operett tartalmi kivonatával, melyben jónéhány intertextuális utalás található a Fővárosi Operettszínház közelmúltbeli bukaresti látogatására.

⁹ A *Fáklyaláng* Erdélyben. *Magyar Szemle*, 2002, 11–12. 123–144.

¹⁰ A „vendégjáték rítus” kockázatai. A csárdáskirálynő Romániában 1958-ban. *Korall*, 2003, 13. Szeptember, 125–144.

A „népek közötti barátság” motívuma a szocialista operettben

A szóban forgó román operettben is egy magyar operetténekesnő lesz a darab primadonnája, aki azonban a *Csárdáskirálynő* Sylviájától eltérően már nem az arisztokrata Edvinbe szeret bele, hanem Serbanba, a román zeneszerzőbe. Házasságuk akadályá sem osztálykülönbség, vagy a palota és az orfeum közti társadalmi presztízsbeli távolság többé, hanem nemzetiségi ellentét. Miért keltett az operett akkora ijedelmet a bukaresti magyar követség diplomataiban, hogy jelentések sorában foglalkoztak vele? Erre próbálunk választ adni s a jelentések közül a legterjedelmesebbet azért közöljük – kommentárokkal megszakítva – teljes terjedelmében, hogy e pánikreakciót megértjük, s egyben, hogy kísérletet tegyünk e belső hatalmi körnek szánt dokumentum kulturális elemzésre való felhasználására. Ugyanezen ok miatt nem rövidítjük az *Amikor a meggyfák kivirulnak...* című, N. Kirkulescu zeneszerző, A. Sahighian és N. Kanner librettisták által jegyzett operetről készült, a fenti jelentéshez mellékelte tartalmi kivonatot sem. Célunk az, hogy az argumentáció logikájából próbáljuk meg kihámozni, miként vélekedtek a hatalom belső köreiben a sokat emlegetett román–magyar-barátságról, illetve annak kívánatosnak tartott művészi reprezentációjáról. Időnként azért is megszakítjuk a tartalmi kivonat¹¹ közlését, hogy jelezzük, az operett mennyiben kapcsolódott a hagyományos operett-dramaturgiához, s mennyiben tért el attól.

„I. felvonás

A szín Elena Contea fogadószobája, amelynek ajtajai egy parkra néző erkélyre tárnak. Tavasz este van, s Elenánál vendégek gyűlnek össze, Elena fiának: Dinu sporttudósítónak eljegyzését ünneplik Lucia tornatanárnővel. Miután megismerkedtünk Elenával, a jegyepárral és néhány vendéggel, megérkezik Elena másik fia: Serban zeneszerző, aki Sallay Margitnak, a román fővárosban vendégszeplő budapesti operett-énekesnőnek hangversenyén volt. Serban Budapesten ismerkedett meg a feltűnő szépségű művésznővel. Kölcsönösen beleszerettek egymásba. Serban dalt szerzett Margit számára, aki e dalt a hangversenyen el is énekelt. A fiatalok egybe akarnak kelni.”

Az alapszituáció tehát egy valós, közelmúltbeli eseményt idéz, a Fővárosi Operettszínház 1958-as bukaresti vendégjátékára utal. Ez az aktualitásra, belterjességre való törekvés nem ritka az operett-műfajban, ahol mindig igyekeztek a sikert a pillanatnyi (ruha, tánc stb.) divathullámhoz, szlengehez való kap-

¹¹ MOL KÜM Admin. Románia (1945–1964) XIX-J-1-k 22. d. 18/b-003956–1958.

csolódással is növelni. A román zeneszerző és a magyar énekesnő budapesti megismerkedése azt van hivatva jelezni, hogy a két kultúra közti kapcsolattartás folyamatos, mi több – a román zeneszerző dalának magyar énekesnő általi előadásának tanúsága szerint – problémátlan is. E felhőtlen viszony mondhatni logikus következménye, hogy a fiatalok a sikeres művészi–kulturális együttműködést a magánszférára is ki kívánják terjeszteni. A konfliktus, mint az operettben gyakran, az idősebb nemzedéknek a fiatalok szándékával szembeni ellenállásából támad.

„Serbannak Dumitrassal, egy öreg muzsikussal, a család régi jó barátjával és a saját édesanyjával folytatott beszélgetéséből kitűnik, hogy Elena ellenzi fia házasságát a magyar lánnyal. Serban igyekszik meggyőzni édesanyját: az új idők – úgy mond – nem engedik meg, hogy a nemzeti különbség gátolja két egymást szerető ember szerelmét és házasságát. Azonban Elenát nem lehet meggyőzni: félti a fiát «tőlük»: a magyaroctól. Egy lánykori átélésnek sebei még mindig nem hegedtek be. Szebenben, ahol szüleivel lakott, beleszeretett egy magyar fiúba, aki szintén szerette őt, s mégis elhagyta: családja unszolására, közvetlenül esküvőjük előtt, szó nélkül visszautazott Budapestre. Szüleinek egyetlen kifogásuk volt egybekeleltük ellen: hogy Elena más nemzetiségű. Ezért tart attól, hogy Serbant is csalódás érheti. A fiatalembert elszorítja, hogy fájdalmat kell okoznia édesanyjának, aki annyi gond közepette végeztette el vele a zeneművészeti főiskolát, de nem tud lemondani Margitról s Dinu eljegyzésére is meghívta. Nemsokára valóban meg is jelenik az énekesnő.”

A kulturális együttműködés látszatharmóniája mögött tehát be nem hegedt múltbeli sérelmek lappanganak. Figyelemre méltó, hogy a darab tér–idejében az ellenségeskedés a fiukat a román lánytól eltoltó magyaroctól ered. Az operett–dramaturgiában az is gyakori fogás, hogy az idősebb generáció valamely tagja, éppen környezete elől eltitkolt érintettsége folytán, ellenez egy kockázatos, tabutörő magatartást, majd épp a múltjához fűződő titok napvilágra kerülése oldja fel a konfliktust, lehetővé téve a megszokott *happy endet*. (A *Csárdáskirálynő*ben Cecília hercegnő, Edvin anyja is „csak” orfeumdíva volt egykoron, s épp ezért ellenzi oly hevesen, hogy fia énekesnőt vegyen feleségül.)

„Az öreg Dumitras, aki az özvegységre jutott Elenát támogatta két fia felnevelésében, igyekszik rábeszélni, hogy próbáljon megszabadulni előítéletétől, s ne álljon utjába Serban boldogságának. De az asszony ellenkezése és fia sorsáért érzett aggodalom oly erős, hogy Dumitras igyekezete hasztalannak bizonyul. Ele- na arra kéri, hogy igyekezzék Serbant eltávolítani Margittól, lebeszélni házassá-

gukról. Dumitras nem vállalja ezt a megbízást, amelynek teljesítését igazságtalannak tartja. Erre Elena így reagál: „Akkor egymagam harcolok és védem majd meg, mint egy anyaoroszlán, mindenkivel szemben.”

A konfliktus annyiban új, hogy az operettben szokásos osztály- vagy vagyoni különbség már fel sem merül a szerelmeseket elválasztó gátként, helyette az etnikumok közti bizalmatlanság generálja a konfrontációt. Az előítélet a norma szintjén elítéltetik ugyan, de interperszonális szinten még hat. Olyannyira, hogy Elenát aktív ellencselekvésre, „harcra” ösztönzi. A fiatalok – az operett-intrika szabályai szerint – ellenszegülnek a szülői tiltásnak, nem fogadják el a számukra kijelölt, ez egyszer etnikai tilalomfákat.

„Dinu levelet ad át Serbannak, akit két hétre a magyar fővárosba hívnak meg egy zenekar vezénylésére. Serban bejelenti a vendégeknek a megtisztelő meghívást és bemutatja Margitot. A vendégek ünneplik Serbant és szerelmését. Margit meghívja Luciát és Dinut Budapestre. Búcsúzik Serbantól, aki még marasztalni próbálja. A leány megmondja neki: észrevette, hogy Serban családja és különösen édesanyja nem nézi jó szemmel szerelmüket. Serban igyekszik megnyugtattani: szerelme majd minden akadályt és ellenállást legyőz. A két szerelmes összeölelkezik. Közben virradni kezd s a vendégek szedelőzködnek. Margit és Serban sétálni indul a parkba. Arcukon visszaverődik a pirosan felkelő nap fénye.”

Serban újabb budapesti meghívásának híre még jobban kiemeli a két nép közti kulturális érdeklődés és az idősebb generációban élő etnikumközi előítélet közt feszülő ellentmondást. Margit Luciának és Dinunak szóló budapesti meghívása azt érzékelteti, mintha az egymás országába való látogatás pusztán elhatározás kérdése lett volna, s nem függne hivatalos engedélyek sokaságától. A felvonást záró virradat képe a harmonikus kulturális kapcsolatok mellé szükségszerűen kiépülő, jó személyes kapcsolatokat hozó új világ hajnalaként is tételeződik.

„II. felvonás

Szín: A Margit-sziget egy részlete: a szálloda előtt fekvő tér. Elöl egy pad, a háttérben a Duna meg a Gellért-hegy. A padon Veres Tibor elmélyülten hallgatja egy hangverseny utolsó akkordját: Margit «A Duna dalát» énekli, amelynek zenéjét Serban szerezte. A hangversenyről távozó közönség Margitot és Serbánt dicséri.”

A két kultúra közötti harmónia a magyar közegben is teljesnek tűnik. A pesti közönség nemcsak hogy ünnepli a Duna menti népek összefogásának

szükségességére utaló című Duna-dalát, de már számon is tartja a román zeneszerzőt. Interperszonális szinten azonban itt is tetten érhetőek az előítéletek.

„Tibornak Erzsivel, Margit nagynénjével folytatott beszélgetéséből megtudjuk, hogy ő is szerelmes az énekesnőbe, s hogy Erzsi férje egy öreg, rövidlátó, szórakozott őslánytan-tanár és kutató, Horváth István, oda is ígerte neki a leányt. Serban észreveszi, hogy a tanár nem jó szemmel nézi őt, de Margit megnyugtatta. István igyekszik meggyőzni Margitot, hogy Tibor szerelmes belé és hogy hozzá kell mennie feleségül. Hiszen a családjukban századokon át nem keveredett idegen vér, s ezt a hagyományt neki is tiszteletben kell tartania. Margit arra hivatkozik, hogy milyen mélyen szereti Serbant s sírva fakad. Könnyei egy pillanatra meghatják az öreg tanárt, de hamarosan összeszedi magát és folytatja a küzdelmet Margitért. Dinunak [sic!] kezére játszik ebben egy bohókás jelenetben tett kijelentése, amely szerint képtelen lenne magyar lányt elvenni. A szórakozott tanár, aki otthon felejtette a szemüvegét, Serbannak nézte Dinut, magyarellenes kijelentését pedig Margitra vonatkoztatja, akit siet értesíteni arról, hogy Serban «becsapta». A leányt büszkesége tartja vissza attól, hogy Serbánt felelősségre vonja. Így a félreértés nem tisztázódik, s noha Margit eleinte kételkedett Serban állítólagos «jellemtelenségében» lassanként – amikor Tibor is erősítgeti előtte, hogy a magyarellenes kijelentést Serban tette, s amikor a tanár «megmagyarázza» neki, hogy a fiú voltaképp eszközül használta Margitot a maga karrierista céljaira, vagyis szerzeményeinek Magyarországon való népszerűsítésére – Margit felül a misztifikációnak, s Serbannal találkozva, előbb háttal fordít neki, majd rászánja magát arra, hogy meghallgassa Tibort, jegyesévé legyen, s mint ilyent bemutassa Serbannak.”

Az intrika tükörstruktúrájú: most a magyar leányt fenyegeti a veszély, hogy a román fiú elhagyja nemzetisége miatt. „Magyar oldalon” a konfliktust az operettben szokásos szerelemföltés is generálja, de sokkal élesebben, s immár operettszerűtlenül merül fel az őslánytan-tanár rasszista elfogultsága, aki arra hivatkozva ellenzi a román–magyar vegyes házasságot, hogy „családjukban századokon át nem keveredett idegen vér.” A szüzsé párhuzamossága, a hibák–erények egyenlő mércéje itt felborul: Elena személyes érzelmi csapódáson alapuló (megbocsátható) magyarellenessége áll szemben „a vér tisztaságát” előtérbe helyező, az operett megírása idején egyértelműen a fasizmus-hoz kapcsolódó rasszista ellenérvvel. A magyar szereplők nem járnak jól eme összehasonlítással, hisz Margit is bedől a Serbant karrierizmussal vádló feltételezésnek.

„Ez [Serban – H. Gy.] eleinte tréfára veszi a dolgot, de rövidesen meg kell győződnie arról, hogy Margit korántsem tréfál. Margit a szemébe vágja, hogy karriert akart csinálni, s erre használta fel őt eszközül. Ezért tehát mehet szépen vissza Bukarestbe, közöttük mindennek örökre vége. Margit, miközben eljegyzí magát Tiborral, ráébred arra, hogy nem tud élni Serban nélkül, s ezt nyíltan megvallja Tibornak, aki előtt az eljegyzést „rossz tréfának” minősíti. A fiút annyira meghatja szerelmének kétségbeesése, hogy maga ajánlkozik: elmegy és visszahozza Serbant. A felvonást a hajóra szálló Serban messziről hallatszó éneke fejezi be, amelyre mintegy válaszul, Margit dala visszhangzik:

„Meglehet, nem látlak
Soha többet,
De a lelkem – ládd csak –
Összetörted.
Híven sirat szívem:
Örökké szeret,
Sohase feled.”

Az operett-dramaturgiában szokásos módon a második felvonás végén kulmináló konfliktus oka tehát nem a megszokott szerelmi félreértés, hanem etnikai alapú gyanakvás és bizalomhiány. Ennek feloldódása a harmadik felvonásban Romániához kötődik. De a cselekmény helyszíne, Szeben, a közös kulturális múlt terepe is.

„III. Felvonás első kép

Újra Romániában vagyunk, Szeben mellett. A színpad egy falusi ház, előtte gyümölcsös, amelyben virágba borultak a meggyfák. Az egyik fa alatt asztal, mellette Serban ül. Előtte konyakos üveg, amelyből bánatában bőségesen fel-felhajtogat. Felejteti igyekszik Margitot, aki miatt két hét óta a falat se megy le a torkán. Dumitras és Achim igyekeznek lelket önteni belé: legyen tekintettel legalább édesanyjára, akit különben is értesítettek a történekről. Megjön Tibor, aki Bukarestben volt Serban anyjánál, s megtudta tőle Serban címét. A mélyen megaláztatott férfi eleinte meg se akarja hallgatni a Margittól üzenetet hozó Tibort, de aztán mégis szóbaáll vele. Így aztán tisztázódik a félreértés, amelyet Margit Serban eltávozása után tudott meg és Serbannak több levélben meg is írt. A leveleket Serban anyja mind elküldte volt fiának, aki azonban felbontatlanul hagyta őket. Tibor azt is közli, hogy Serban anyjával folytatott beszélgetései során meggyőződhetett: Elena feladta korábbi magyarellenes előítéletét. Serban most felbontja

Margit leveleit, s már az elsőben olvashatja a lány bocsánatkérő szavait. Tibor, eleget téve megbízatásának, barátságosan elbúcsúzik Serbantól és siet, hogy megtáviratozza Margitnak a történeteket. Tibor még azt is megígérte, hogy mindent elkövet az öreg őslénytanár meggyőzésére. Serban bejelenti barátainak, hogy egy hét múlva jön Margit és megtartják eljegyzésüket. Az egész falut meghívja.”

A konfliktus feloldását a Romániába utazó Tibor közvetítése – megint a két ország közti szabad mozgás illúziója – s Margit bocsánatkérése, tehát szimbolikus behódolása, hibájának egyoldalú elismerése teszi lehetővé. Elena korábbi vehemens magyarellenessége megszűnésének okáról nem értesülünk, e gyökeres fordulat *deus ex machina*ként hárítja el az akadályt a *happy end* elől.

„*Második kép.*

A szín ugyanaz. Megérkeztek: Margit, Horváth István, Elena. Kitűnik hogy István: az öreg őslénytan-tanár se ellenzi többé Margit és Serbán házasságát. Tibor meggyőzte azzal, hogy elmesélte neki Elena történetét, amelyet tőle magától hallott. Azt a fiút, aki elhagyta, mert szülei ellenezték, hogy román lányt vegyen el, Horváth Sándornak hívták, s nem volt más, mint István bá testvére. Így a történet annyira meghatotta az őslénytan-tanárt, hogy egyszerre elpárolgott ősz fejéből minden nemzetiségi előítélet. Ady Endre sorait idézi arról, hogy mikor fogunk már összefogni mi magyarok,... s legördül a függöny.”

A szülők – egykor elmulasztott lehetőségeikre való rádöbbenésével indokolt – érzelmi pálfordulása hagyományos operett-dramaturgiai fogás. Kálmán Imre *Cirkuszhercegnőjében* például a vendéglősfő táncoskomikus azért nyer utólagos hozzájárulást félelmetes mamájától a cirkuszban dolgozó szerelmével kötött házassághoz, mert kiderül, hogy a leány a vendéglősmama egykori katonatiszt szerelmének árvája. Azért nem kell tehát az ifjú vendéglősnek feleségül vennie egy másik szállodáscsalád leányát, mert anyja átérzi, számára is mennyire fájdalmas és káros volt, hogy egykor eltiltották a snájdig tisztától. Ráadásul, eme érzelmi kapocs révén immár rokonnak, magához közelállónak tekinti egykori szerelme leányát, akinek boldogságát ugyanúgy szívében viseli, mint saját fiáét. A román–magyar operett-házasság esetében ugyanez a dramaturgiai sablon működik. Az idősebb nemzedék mindkét oldalon belátja az egykori tiltás káros következményeit, s ez indokolja a fiatalok házasságához való hozzájárulásukat. Az Ady-vers zárásként, intertextusként darabba applikálása már nemcsak érzelmi, hanem racionális alapú, a múlt ellenségességére fátylat borító összefogásra hív. Érdekes, hogy a szocialista társadalmi berendezkedés azonossága, a politi-

kai tábor közössége nem merül fel az összefogás indokaként, az mintegy reflektálatlan adottságként jelenik meg. Ugyanígy nem utal a librettó azon történeti–politikai okokra sem, melyek az idősebb román–magyar szerelmespár házasságát hiúsították meg a háború előtt.

A hatalmi kontroll szempontjai

A továbbiakban Keleti György bukaresti magyar nagykövetnek a fenti operetről írott jelentését vizsgáljuk, kibogozandó, ő mely okokból tartott a fentebb ismertetett román operett magyarországi bemutatásától. Dilemmájának megértéséhez újra utalnunk kell ama taktikai váltásra, mely 1956 után módosította a szovjet és népi demokratikus operettekkel kapcsolatos hatalmi attitűdöt. E csekély sikerrel kecsegtető operettek színrevitelét ugyanis a Művelődésügyi Minisztérium és a színházak – kimondatlan egyetértésben – egyre inkább nyilvános politikai megemlékezésekkel „váltották ki”, hisz e zenés bemutatók költsége magas volt, és sikertelenségük esetén a ráfizetés nagy. Esettanulmányunk épp egy abból eredő konfliktusra világít rá, hogy miközben a szocialista import-operett elvi szükségességének és deklarált művészi értékének normája nem érvénytelenítődött, egy efféle mű magyarországi bemutatásának szándéka már elsősorban problémaként tételeződött a magyar diplomácia és a Művelődésügyi Minisztérium számára. Mikor tehát – a Fővárosi Operettszínház nagysikerű vendégjátéka után – a pesti és a bukaresti operettszínház együttműködését, s új román operettek magyarországi bemutatását sürgető üzenetek érkeztek Bukarestből, az nem örömet, hanem aggodalmat váltott ki. Némety Béla, a Külügyminisztérium I. számú Politikai Osztályának vezetője 1959. július 9-én „szigorúan titkos” minősítésű feljegyzést¹² küldött a Művelődésügyi Minisztérium Színházi Osztályának „Román operett a magyar–román barátságról” tárgyában. E feljegyzéshez csatolta Keleti követ fenti tárgyú jelentését s mellékletként az általunk korábban elemzett tartalmi kivonatot. A külügyminisztériumi tisztviselő kéri az operettel kapcsolatos észrevételek közlését. A román–magyar barátságról szóló operett feltehetőleg azért váltott ki ilyen diplomáciai aktivitást, mert témája – kimondatlanul – mindkét fél önreprezentációját kényesen érintette, miközben az ezzel kapcsolatos vitás pontok megtárgyalását a kül- és belpolitikai *status quo* lehetetlenné tette. Mindezen, évtizedek óta gyűlő politikai feszültség-

¹² MOL Művelődésügyi Minisztérium Színházi főigazgatóság (főosztály) (1958–1973) XIX-1-4-ff 15. d. 48387/1959.

góchoz csatlakozott az 1956-os forradalom leveréséhez nyújtott román segítség, majd a Nagy Imre-csoport tagjainak a Forradalmi Munkás Paraszt Kormány kérésére történő romániai fogva tartása. (A totális bizalomhiány által uralt mindennapokba enged bepillantást a Lipcsey Ildikó válogatásában és bevezető tanulmányával 2004-ben megjelent *Magyar-román kapcsolatok 1956–1958. Dokumentumok* című kötet.¹³) A fentiek alapján egyáltalán nem meglepő, hogy Nagyék kivégzése után egy évvel a magyarok számára kockázatosnak tűnt egy, a román–magyar barátságot tematizáló tömegkultúra-termek bemutatása Budapesten, ahol épp csak sikerült elnyomni a szovjet megszállás elleni nyílt társadalmi ellenállást. A valóságban nem létező román–magyar barátság témája esetében, a szőnyeg alá söpört konfliktusok és ellenérzések közegeiben, a színházi nézőtér személytelen s kaján nyilvánosságában egy „valami elleni” nevetésnek kiszámíthatatlan következményei lehetnek volna. Miközben sem a témával kapcsolatos nosztalgikus, sem az érzelmi motívumok kihangsúlyozása nem ígért sok jót a kultúrpolitikában 1956 után már óvatos döntéshozók számára. Akik tapasztalatból tudták, hogy a színházi előadás politikai tiltakozásra való kisajátítása ősrégi gyakorlat. Tulajdonképpen a Jan Assmann által a kontraprezentikus emlékezet aktivizálódásaként¹⁴ leírt jelenségről van szó, melynek során a színpadon látottakra való atipikus érzelmi reagálásával a közönség másként ki nem fejezhető politikai tiltakozást közvetít. 1956 után buzgó párthű feljelentők többször számoltak be hasonló színházi történeésekről, azokat ellenforradalmi hangulatkeltésnek nevezve. Urbán Sándor 1957. január 22-i, az MSZMP Intézőbizottságának címzett levelében¹⁵ például azt jelenti, hogy január 20-án az Erkel színházban a *Cigánybáró* előadásán a Gábor diák által „feltűnően” meglepett nemzeti zászlót a közönség percekig tartó tapsviharral fogadta, amit a levélíró tüntetésként értékel. Ugyanez a provokáció történt szerinte a harmadik felvonásban, ahol a „győztek a Barinkai által vezetett magyar fiatalok!” mondatot a „nacionalisták és az ellenforradalom hívei” tapsorkánnal fogadták. Látható, egy ope-rett-előadás a sokszoros ellenőrzés ellenére is rejthetett veszélyeket a kétes pedigréjú Kádár-rendszer számára. Effajta, nézőket és játékosokat a hatalommal szemben érzelmileg összekapcsoló cinkosság érinthette az örök és megbont-hatatlan román–magyar barátság tabuist is. Egy névtelen levélíró 1957. auguszt-

¹⁴ Lipcsey Ildikó (vál.) – Pál Lajos – Vida István (szerk.): *Magyar-román kapcsolatok 1956–1958. Dokumentumok*. Paulus-Publishing Bt. – Nagy Imre Alapítvány: Budapest, 2004.

¹⁵ Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Atlantisz: Budapest, 1999. 80.

¹⁶ MOL M-KS-288-22 1. ő. e. 217.

tus 15-én a „Tolna megyei dolgozók nevében” vizsgálatot kér a Magyar Játékszín igazgatósága ellen.¹⁶ Úgy véli, a társulat a *Marica grófnő* című Kálmán-operettet „erős irredentizmusban mutatta be”. A darab szerinte a grófok és bárók semmittevését dicsőítette. A közönség egyes csoportjai a *Szép város Kolozsvár* dalba „beletapsoltak és valósággal tüntettek”. E kiragadott színházi példák közül is látható, mennyire nem volt – nem lett volna – politikai és diplomáciai kockázat nélküli a román–magyar barátságról szóló operett bemutatója, s mennyire megalapozott Keleti Ferenc nagykövet aggodalma. 1959. május 23-i, Sik Endre külügyminiszternek címzett levelében¹⁷ meglepő, hogy nemcsak az esetleges bemutató politikai következményeivel foglalkozik, hanem részletekbe menő dramaturgiai elemzéssel kritizálja a szöveggönyvet. Szempontjai nemcsak politikaiak, argumentációjából az is világos, milyen esztétikai kvalitásokat vár el egy színházi előadástól.

E részletes műelemzés lehetővé teszi, hogy a korabeli magyar és román szocialista önkép motívumait, illetve a reprezentációjukkal kapcsolatban felmerülő kívánalmakat feltérképezhessük. A két nép közti viszony operettbeli ábrázolásának terve, a korabeli kánon szempontjából annyiban nem volt eleve elvetélt ötlet, hogy a korszak uralkodó esztétikai dogmája, a szocialista realizmus sematikus világképet követelt, s ez összeegyeztethető lett volna az operett színháztörténeti hagyományával. Keleti követ azonban – meglepő módon – épp azzal az indokkal utasítja el a román operettet, hogy alkotói figyelmen kívül hagyták a szocialista realizmus „erkölcsi és politikai nevelő” szerepét.

„N. Kirkulescu állami díjas román zeneszerző operettet szerzett a magyar–román barátságról (a szöveggönyvet Al. Sahighian író és N. Kanner nyugdíjas színművész írta). A szerzők kb. egy és fél éve várják az Oktatás- és Művelődésügyi Minisztérium jóváhagyását a darab előadására. Az operett témájában sokat ígérő, de kivitelezésében lelkiismeretlen, az emberek erkölcsi és politikai nevelésének igényeit mellőző, alapjában elhibázott. Tájékoztató céljából mellékelem a szöveggönyv tartalmi kivonatát. Az «Amikor a meggyfák kivirulnak» c. operettben mindenekelőtt a művészi munka társadalmi jelentősége és ennek következtében a művészi felelősség átérzésének teljes hiánya a szembetűnő, noha a magyar–román barátság témája éppen ezt a kivételes társadalmi jelentőséget és művészi felelősséget tenné szükségessé.”

¹⁶ MOL XIX-I-3-a 608. d. 8775–325.

¹⁷ MOL KÜM Admin. Románia (1945–1964) XIX-J-1-k 22. d. 18/b-003956–1958.

Keleti tehát elismeri a barátság-téma kényes mivoltát, de mintha az alkotótól várná a reprezentációból eredő veszélyek hatástalanítását. Dramaturgiai kifogásai részletes ismertetésekor érdemes arra is figyelni, hogy a korabeli ideológiai köznyelv milyen megkérdőjelezhetetlenül érvényesnek tűnő szempontrendszert teremtett az „esztétikai elemzés” számára. A konyha-utópiához igazított olyan általános kategóriák, mint „eszmei mondanivaló,” „jellemformálás,” a „szocialista építés szellemében való ábrázolás” segítségével könnyedén megítélhetőnek tűnt minden alkotás. Ne legyünk történelmietlenek, ne várjuk el Keleti követtől „visszamenőleges hatállyal” a tömegkultúra-műfajok egyenrangúságának elismerését, mely Nyugat-Európában is csak a hatvanas évek végén terjedt el. De azt azért jelezzük, hogy az általa az operetten számon kért ábrázolási mélység – a népek gyűlölködése okainak történelmi távlatba helyezése – inkább egy szaktanulmány, esetleg egy dráma, vagy tragédia keretei közé illik. Efféle társadalomtörténeti argumentáció semmiképpen nem várható el a története során mindig zenei-, szöveg- és kulturális panelekből építkező operettől.

„Az első felvonás színhelye ismeretlen, feltételezhetően Bukarest, a II. a Margit-szigeten, a III. egy Szeben-melletti faluban történik. A tartalmi kivonat csak a főcselekményt vázolja. Ahhoz azonban, hogy az operetről teljes képet kapjunk, néhány epizódot is ki kell emelnünk, még akkor is, ha a cselekmény ezek nélkül is a teljesség érzetét kelti. Ezek az epizódok ugyanis nem tartoznak szervesen az operetthez, az eszmei mondanivaló egyáltalán nem követeli meg a cselekménybe való beszövésüket, nehézkessé teszik az operett amugyis eléggé összekuszált szerkezetét. Az I. felvonás elején kiderül, hogy Elene Canteanu ellenzi fia házasságát a magyar Sallay Margittal. Mivel az operett napjainkban játszódik le, ettől kezdve nem kétséges előttünk, hogy a román fiú végül mégis elveszi a magyar lányt. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy hasonló téma feldolgozása eleve indokolatlan, ebben a formában azonban semmi értelme sincs, mert hiányzik belőle az az eredetiség, a cselekményéből a drámai feszültség, amit csak az adhatna meg, ha a szerzők az emberek jellemét formálva igyekeztek volna a népek gyűlölködésének tényét kellő történelmi megvilágításba helyezni, s a valóságot ily módon a mai kor, a szocialista építés szellemének megfelelően ábrázolni.”

Keleti álláspontját – kölcsönvéve Kulcsár Szabó Ernőnek a korszak irodalomszemléletéről adott megfogalmazását¹⁸ – úgy jellemezhetjük, hogy a követ „a műalkotás jeleit a vágyképszerű «valóságra» vonatkozó kijelentések rendszeré-

¹⁸ Kulcsár Szabó Ernő: *Az új kritika dilemmái. Az irodalomértés helyzete az ezredvégén*. Balassi: Budapest, 1994. 17–18.

nek tekintette”. Elvárása egymásnak is ellentmondó kívánságokat takart: a figuráknak egyfelől hétköznapi magatartásformáknak megfeleltethető pszichológiai hitelességgel kell fejlődniük, másfelől e lélektani mozgás csak az utópia irányába mutathat. Eme, imitációra szűkülő stiláris imperativus *ab ovo* kizárna a műalkotások köréből minden absztrakt, lírai, tehát valamely módon stilizált szerveződésű alkotást. Amit a követ kíván, az egy vágyképszerű valóságnak a politikai utópia diszkurzusrendjébe illeszkedő megérezkítése. Ez operettben annál is kevésbé megvalósítható, mert, miként Richard Dyer *Szórakozás és utópia* című tanulmányában¹⁹ kifejti, az utópia megérezkítése egy zenés szórakoztató alkotásban döntően nem a verbális szinten történik:

„A szórakoztatás azonban nem utópia-modelleket mutat be. Az utópia jelleg inkább a szórakoztató mű által megtestesített érzésekben foglaltatik. A szórakoztató mű inkább közvetlenül az utópia kiváltotta érzetet mutatja, s nem azt, hogy az utópia miként fog szerveződni. A szórakoztatás tehát az érzékiség szintjén működik. Érzékiségen olyan hatásképes kódot értek, mely a kulturális termelés adott módjára jellemző, specifikus.”²⁰

A librettón a hétköznapi logika ok-okozati rendjét számon kérő követ tehát tévútra lép, hisz a zenés tömegkultúra műfajaiban a megcélzott érzelmi hatás a zene, tánc és látvány szinkretikus összbenyomása révén jön létre a befogadóban, s nem a logikus magyarázatot prezentáló szövegszinten alakul ki. Nem várható el tehát a szóban forgó operettől, hogy a két nép közti valós ellenségeskedés állítólagos eltűnésének történetileg indokolt rajzát adja egy olyan műfajban, melyben a konfliktusok csak a nem túl jelentős tétre menő intrika elemei, egy rendszerint boldog véggel megoldódó szerelmi történetben.

„Azonban nemcsak Elena Cantea ellenzi fia házasságát a magyar leánnyal, hanem István is, hogy húga, Sallay Margit a román fiú felesége legyen. Az ellenségeskedés motívumának kettősségét itt feltételezhetően az határozza meg, hogy az operett magyarországi és romániai színpadokon egyaránt kielégítse az igényeket. A baj azonban ott van, hogy a szerzők e kettősség ábrázolásával, valamint a cselekménybe tűzdelt epizódokkal kizárják a főszereplők jellemábrázolásának lehetőségét. A fejlődés, valamint a főszereplők közötti ellenségeskedés felszámolása – aminek ábrázolása voltaképp a darab elsőrendű feladata lenne – az operett cselekményén kívül zajlik. Ezzel a kor, a történelmi háttér érzékeltetése is elveszíti hitelét. Valószí-

¹⁹ Dyer, Richard: Entertainment and utopia. In: Doring, Simon (ed.): *The Cultural Studies Reader*. Routledge: London and New York, 1993. 272–283.

²⁰ Uo. 273.

nütlen és naiv az a szembeállítás is, ahogyan az operettben szereplő Veres Tibornak sikerül Elena Canteát a fiatalok ügyének megnyerni. Ugyanez a Veres Tibor beszéli el később Istvánnak is Elena megrázó történetét, akit Sallay Margit apja – ifjúkorában családja unszolására elhagyott. És ha a szerzők jóakarátát feltételezzük el is hinne valaki Istvánnak ezt a gyors változást, Elena Canteát nem tudja hová tenni, mert az ő meggyőződésének valóságosságát a szerzők nem is kísérelték meg bemutatni. Groteszk helyzet ez, amelyben az új társadalom szerepe a nemzeti gyűlölködés felszámolásában teljes mértékben háttérbe szorul.”

Keleti tehát a kölcsönös bizalmatlanság és a negatív sztereotípiák lerombolásának színpadi demonstrációját hiányolja. Tudathasadása abból ered, hogy miközben gyakorló diplomataként tisztában van vele, hogy sem a közös ideológiai táborba kerülés, sem a magyar autonómia formális feltételeinek romániai biztosítása nem jelentette e két nép közti ellenségeskedés végét, mégis egy, a tapasztalatainak ellentmondó hazugság hihetőnek ható megérzőkítését várja a szerzőktől.

A továbbiakban azt is értékelte: a librettisták nem mérnek egyenlő mértékkel a komikus–negatív vonások kiporciózásakor. Úgy véli, csak egy magyar figurát ábrázol a darab eltúlzottan nevetségesnek, „együgyűségben felülmúlhatatlannak”.

„Ehelyett az operett ¾-ed részében szükségtelen epizódok egész sora található, amelyek közül csupán néhányat említünk. Az operettben pl. jelentékeny részt tesz ki annak ábrázolása, hogyan hagyja el a román fiú egy véletlen félreértés miatt a magyar leányt. A história majdnem az egész második felvonást kitölti. A félreértést István, a rövidlátó tanár okozza, akit a szerzők a színpadra lépéstől kezdve mindaddig egészséges látásúnak tüntetnek fel, amíg a változatosság kedvéért eszükbe nem jut a két fiatal egymásra haragítása. Ezenkívül öslánytan-tudóst csinálnak belőle, aki a színpadon mindenkinek mammut-fogakat mutogat, ősrégi állatok maradványairól fecseg stb. A szerzők így a magyar tudósból az együgyűségben felülmúlhatatlan szereplőt csináltak. Felesége a szerzőt [sic!] beállítása szerint a fiatalok érdekében azzal akar hatni rá, hogy 30 évi házasság után egyszerűen cseh-szlovák származásúnak tünteti fel magát. A tudós oly együgyű, hogy ezt nyomban elhiszi, később azt is, hogy mindez csak tréfa volt. Ezután következik a csoda, ugyanis az operett végén a tudós mintegy varázstütsére egyszerűen megváltozik és egy történet hallatára, minden átmenet nélkül ostorozni kezdi a nemzetiségi előítéleteket, magasztalja a népek közötti barátság és testvériség eszményét. A szövegkönyvből ítélve mindez ízléstelenség és művésziatlenség.”

Figyelemre méltó az interetnikus ábrázolás korabeli hitelességét illetően az öslénytan tanár feleségének bevallott „csehslavok származása”. E politikailag végtelenül korrekt dezignáció, melyet a jelentés szerzője kommentár nélkül hagy, mutatja, meddig terjedt a követ által korábban igényelt történelmi hitelesség.

A továbbiakban Keleti az operettszöveg stilizált nyelvi humorra törekvését illeti lényegében igazságtalan kritikával, hisz a bugyuta bemondások a műfaj tradicionális hatáskellékei, melyek mindig a befogadó közeg nyelvi divatjához, szlengjéhez alkalmazkodnak, így hatásosságuk is csak ahhoz viszonyítva értékelhető. Az idézett poénonk magyarul tényleg sután hatnak, de nem tudjuk, nem kapcsolódtak-e olyan román tömegkultúra-intertextusokhoz, melyek révén a helyi nézők számára éppenséggel humorosaknak tűntek.

„A képletes beszéd, a költői hasonlatok, a humoros jelenetek ugyancsak nem tartoznak az operett erényei közé. Csak néhányat ragadunk ki közülük: „az eljegyzés olyan, mint egy futballmérkőzés”, „a tavasz miatt 42°-on is túlszökött a hőmérsékletem”, „a kótyagosság vonzóvá tesz”, „egyet kacsintok és a lányok úgy megrohannak, mint a legyek” stb. Az operett szövegeknyvből sok hasonlót lehetne felsorolni, nem is beszélve a dalbetétek banális szövegéről.”

Ahogy utaltunk rá, mind a „banális” dalszöveg, mind a helyi humorstandardra hajazó, s abból építkező szóvicc elengedhetetlen kelléke az operettnek. Az asszociációk képtelensége, a nyelvi rímek banalitása csak fokozza a hatást. Hogy e téren, a műfaji szabályokhoz való hűség tekintetében mennyire nincs mit a román librettista és szövegíró szemére vetnünk, azt érzékeltessük egy átlagos két háború közti magyar operett humorpaneljeinek példáján. Az 1929-ben bemutatott *Miss Amerika*²¹ című, Eisemann Mihály komponista és Szilágyi László librettista által jegyzett, humoros, mi több, blőd interetnikus reprezentációkban bővelkedő operettben efféle épületes dalszövegeket hallhatott a Fővárosi Operettszínház közönsége:

„Ma minek a bu,
Egye meg a szu,
Busuljon a buta marabu.”²²

A *Miss Amerika* nemzetközi szereplőgárdájával, az egész világot behálózó helyszíneivel az interetnikus reprezentáció közhelyszótáraként is funkcionál-

²¹ Az operett librettója a *Színházi Élet* 1929. 14. számában jelent meg.

²² Uo. 148.

hatna. Az egzotikus panelek közhelyeinek kortárs szlengben való tálalása is gyakori vicc-csiholó eljárás volt.

„...Jár a Szaharán egy karaván, gyere babám
Snassz itt a talaj,
Nem nő itt a paraj
Nincs itt sohasem fű...”²³

A távoli kultúrákról a köztudatban élő sztereotípiákra való játékos utalások mellett poénként hatott a közismert magas kultúra-elemekre való parodisztikus célzás is. Íme, egy Petőfi intertextus-hátterébe ágyazott dél-amerikai életkép, az „operett-kreolizáció” egy példája a *Miss Amerikából*.

„A falu végén kurta kicsi lak áll
Gyere be rózsám vár a teli pohár.
A Missziszipi partja pont oda rug
Gyere be, néger dszesszband zug.

Fekete korcsmárosné aranyvirág
Ide a titkos raktár legjobb borát.
Öreg legyen, mint kétszer a nagyapád.
Hisz a szemünk már duplán lát!”²⁴

A dialógusokban a humorosnak szánt verbális riposztok sem az építő nevetés eszköztárát, hanem a testi funkciókra utaló „alantas” humor eszközeit alkalmazták:

„Juliette (Jimmynek): Ugyan hányjon fittyet az egésznek.
Jimmy: Attól félek, hogy nem fittyet fogok hányni.”²⁵

A fentiekkel azt kívántam csupán jelezni, hogy a román operett poénjaira vonatkozó kritika jogossága csak a helyi humorarzenál és vicc-kánon ismeretében lett volna megítélhető. A kozmopolita operett-iparban a viccek Keleti által felvetett szellemesség-deficitje egyébként sem lett volna probléma, hisz a forráskultúrából származó, hangsúlyozottan nem irodalmi librettót a fordító/átdolgozó a befogadó kultúra igényei szerint jelentősen átszab(hat)ta. A szocialista korszak államközi szinten bonyolódó, protokolláris szabályok által meghatározott darabcseréi esetében azonban az efféle, korábban természe-

²³ Uo. 154.

²⁴ Uo. 148.

²⁵ Uo. 152.

tes, helyi elvárás-horizonthoz való alkalmazás csak titokban történhetett volna, s egy esetleges botrány a feszült román–magyar viszonylatban még az átlagosnál is fenyegetőbb veszély volt.

Mivel – eddigi argumentációjából következően – az operett nem érné el a kívánt politikai célt, a nagykövet a levél további részében a pesti bemutató „megúszásának” esélyeit latolgatja. Figyelmeztet, a kölcsönösségre épülő kulturális kapcsolatok játékszabályai miatt a bemutatóra „felszólított” magyar döntéshozóknak ajánlatos minél előbb állást foglalni az ügyben. Maga olyan, a korabeli diskurzusrendbe illeszkedő, a szórakoztató műfajok deklarált alsóbbrendűségére hivatkozó visszavonulást ajánl, mely szerint a román–magyar barátság kérdése túlságosan nagy horderejű ahhoz, hogy azt a könnyed operett-formában dolgozzák fel. Emlékeztet, a darab romániai jóváhagyása azért is kínos lenne, mivel a Fővárosi Operettszínház 1958-as vendégjátékán, a barátság-rítus követelte koreográfia jegyében elkötelezte magát egy román operett pesti bemutatására. Figyelmeztet az ugyanebből az operettből tervezett koprodukciós film veszélyére is.

„Az operett egyetlen pozitív oldala a szép és melodikus zene. Kirkulescu zeneszerző igénytelensége a szövegekönyv íróival szemben ezért érthetetlen. Az operettben idéleneknek ábrázolt magyarok és románok az eredeti és alapjában véve jóhiszemű célkitűzéssel ellentétben sokkal inkább azt tanulják meg, hogyan gyűlöljék egymást. Az operett ebben a változatban remélhetőleg nem is kerül jóváhagyásra. A minisztérium zenei igazgatósága mindenesetre arra törekszik, hogy a szövegekönyv átírásával elérje az operett bemutatását. A minisztérium filmfőigazgatóságának is tervei vannak az operettel. Megfelelő szövegekönyv alapján történő bemutatkozása után azt magyar–román koprodukcióban filmre szeretnék vinni. Ezért tartottuk szükségesnek, az annak jelenlegi változatával kapcsolatos észrevételeket megtenni. Az a véleményünk, hogy miután az Oktatás- és Művelődésügyi Minisztérium művészeti tanácsa hivatalosan állást foglal ebben a kérdésben, és módosítással esetleg elfogadja Kirkulescu operettjét, a magyarországi bemutatás lehetőségeit és a koprodukció létrehozásának feltételeit is mielőbb meg kellene vizsgálni. Az itteni állásfoglalásról idejében tájékoztatást küldök.”²⁶

Magyarországon ekkortájt épp a hatalom és a gazdaság konszolidálása folyik, a háttérben széleskörű, megfélemlítő megtorlással: sem energia, sem szándék, sem pénz nincs már a „lakosságot” feleslegesen ingerlő, drága és bukással fenyegető produkciók pusztán protokolláris okokból történő színpadra vitelére. A román diplomácia azonban eltökéltnek látszik a korábbi magyar ígéret behajtásában. Kele-

²⁶ MOL KÜM Admin. Románia (1945–1964) XIX-J-1-k 22. d. 18/b-003956–1958.

ti nagykövet 1959. június 25-én újabb „szigorúan titkos” minősítésű iratban²⁷ jelenti a külügyminiszternek, hogy az *Amikor a meggyfák kivirulnak* című operettet mégis csak elfogadta a bukaresti művészeti tanács. Hírt ad arról is, hogy a bukaresti operettszínház igazgatója ezt követően felvette a kapcsolatot a magyar követséggel, mégpedig a budapesti bemutató sürgetése érdekében. A nagykövet érzékelteti ugyan a román diplomáciai nyomást, de úgy foglal állást, hogy az előadás hasznot hajthat az együttműködés más területein. A Művelődésügyi Minisztérium nem reagál a felvetésre. A román „operett-diplomácia” nyomása mindazonáltal nem enyhül. A Külügyminisztérium I. számú Politikai Osztálya 1960. január 26-án továbbítja Meruk Vilmos művelődésügyi minisztériumi főosztályvezetőnek a bukaresti magyar követség újabb jelentését,²⁸ mely a magyar zene romániai népszerűsítésével foglalkozik, de lényegében a zenei kapcsolatok egyoldalúsága miatti román elégedetlenséget közvetíti.

„[...] miközben az RNK²⁹-ban egymást követik a bemutatók, nálunk ezen a téren nem történik semmi. ... [Javaslati:]... 7. A Fővárosi Operettszínház tűzze műsorára a «Szálljon a dal» c. román nagyoperettet. A Fővárosi Operettszínház erre egyrészt a romániai vendégszereplése során tett hivatalos nyilatkozatot, másrészt erre a bukaresti Operettszínházzal kötött elvi megállapodás is kötelezi.”³⁰

A Művelődésügyi Minisztérium a Fővárosi Operettszínház és a bukaresti operettszínház román fél által sürgetett kapcsolatfelvételét sem tartotta aktuálisnak, mivel épp ekkoriban váltották le a színház éléről az 1957-ben, Gáspár Margit lemondása után kinevezett Fényes Szabolcs zeneszerzőt, s neveztek ki helyére egy minisztériumi tisztviselőt. Az e váltásra való hivatkozás lehetősége kapóra jött a kapcsolatfelvétel további halasztásához. Egy, a Kulturális Kapcsolatok Intézetébe 1960. szeptember 28-án küldött levelében³¹ a színházi főosztályvezető az alábbiakban számol be a román féllel folytatott konzultációjáról.

„Helyesebbnek tartanánk, ha néhány bemutató után – amelyek reméljük sikeresek lesznek – hoznánk össze a két színház vezetőségét. Annál is inkább, mert

²⁷ MOL KÜM Admin. Románia (1945–1964) XIX-J-1-k 22. d. 18/b.- 003956/1–1959.

²⁸ MOL Művelődésügyi Minisztérium Színházi főigazgatóság (főosztály) (1958–1973) XIX-I-4-ff 30. d. 007384/sz. t. 1960.

²⁹ Román Népköztársaság.

³⁰ MOL Művelődésügyi Minisztérium Színházi főigazgatóság (főosztály) (1958–1973) XIX-I-4-ff 30. d. 007384/sz. t. 1960.

³¹ MOL Művelődésügyi Minisztérium Színházi főigazgatóság (főosztály) (1958–1973) XIX-I-4-ff 28. d.

a magyar Operettszínház jelenlegi vezetőségének elképzelései sokkal közelebb állnak a román operettszínházéhoz, mint az a múltban volt.”³²

Ez egyszer a magyar fél fordítja a románok ellen a kulturális kapcsolati retorikát, hisz a bukaresti operettistákat valószínűleg épp a Fényes Szabolcs-féle, a háború előtti hagyományt idéző elegáns profizmus ragadta meg és inspirálta kapcsolatfelvételre.

A továbbiakban a román kezdeményezés a kulturális kapcsolatfelvételt alacsonyabb szintjére szorul. „Művészcsere” keretében meghívják ugyan a Fővárosi Operettszínházba Ion Daciant, aki 1963 májusában énekel *A mosoly országában*, miközben – a kölcsönösség jegyében – Németh Marika Bukarestben lép fel. E vendéggjátékkal kapcsolatban azonban csak egy, a Művelődésügyi Minisztérium és az Fővárosi Operettszínház közti nézeteltérésről tudósító levél³³ maradt fenn, mely illúzióromboló módon azt kutatja: ki fizesse a román művész repülő- és szállásköltségét. Az együttműködés ekkorra már az intézmények számára is pusztá formalitássá vált.

A fenti esettanulmánnyal természetesen nem azt kívántam demonstrálni, hogy a román–magyar barátság, illetve annak dráma-, előadásbéli vagy nemzetközi művészi együttműködésben megvalósuló reprezentációja eleve kudarcra ítélt vállalkozás lenne. Csupán a pártállami barátságretorika hamiságát kívántam szemléltetni. Az élő kulturális kapcsolat példajaként idéziünk egy – Florica Ichim román színikritikus Tompa Gábor kolozsvári színgazgatóval és rendezővel folytatott beszélgetéseit tartalmazó – 2004-ben megjelent interjúkötetet.³⁴ Ebből kiderül, hogy az elmúlt évtizedekben milyen termékeny szellemi párbeszéd alakult ki spontán módon – rendezők, színészek közvetítésével – a két eltérő hagyományú színházi kultúra között.

A közeledés lehetséges és kívánatos tehát, de csak szabad egyének (alkotók és befogadók) érdeklődésére alapozva. A diktatúrák közötti – protokolláris formákba kényszerített, prognosztizálható cselekményű kvázi-műalkotásokkal operáló, kétes politikai célok demonstrálására koreografált – „barátság” működésképtelensége azonban az általunk vizsgált példából is kiderült. A kísérlet a „barátok” közti veszekedésbe torkollt, s a román–magyar barátságról szóló operett máig a fiókban pihen.

³² MOL Művelődésügyi Minisztérium Színházi főigazgatóság (főosztály) (1958–1973) XIX-I-4-ff 28. d.

³³ MOL Művelődésügyi Minisztérium Színházi főigazgatóság (főosztály) (1958–1973) XIX-I-4-ff 82. d.

³⁴ Ichim, Florica: *Tompa Gábor, beszélgetések hat felvonásban*. Pallas-Akadémia: Csíkszereda, 2004.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL)

Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP)

M-KS-288–33 Tudományos és Kulturális Osztály 1957–1963.

M-KS-288–22 Agitációs és Propaganda osztály (Társadalompolitikai Osztály) 1957–1989.

Népművelési Minisztérium (NM)

XIX-I-3-a Általános iratok 1949–1957.

Művelődésügyi Minisztérium (MM)

XIX-I-4-ff Színházi főigazgatóság (főosztály) 1958–1973.

Külügyminisztérium (KÜM)

XIX-J-1-k Általános iratok 1945–1979.

XIX-J-1-j Titkos Ügykezelés (TÜK) iratok 1945–1979.

NEMZET ÉS KISEBBSÉG AZ EURÓPAI UNIÓBAN

BANGÓ JENŐ

Az etno-kulturális identitástól a regionális identitásig: a belgiumi német közösség fejlődése

A belgiumi német közösség témájának tárgyalásakor több, gyakran pontatlanul alkalmazott, illetve kevésbé ismert és használatos fogalmat kell meghatározni a téma megértése érdekében. Szükségszerű, hogy a kisebbség, a közösség, az autonómia és a föderalizmus fogalmait is tárgyaljuk. Előljáróban megpróbálom kissé részletesebben körülírni a címben említett etno-kulturális identitást. Az *etno* szócska a népi, genetikai leszármazási azonosság kérdését veti fel, vagyis azt, hogy külső, fizikai jelekből – tehát vizuálisan – is megállapítható-e egy bizonyos emberi nagycsoport hova-, illetve egymáshoz tartozása, illetve más csoportoktól való különbözősége. Ez az európai népeknél az évezredek folyamán bekövetkezett keveredés következtében nehezen, vagy alig határozható meg. Ha azonban ezt a gyengén identifikálható másságot/azonosságot kulturális jelekkel vetjük össze – melyek közül legfontosabb a nyelv – akkor beszélhetünk olyan identitásról, amely egy bizonyos *területen* élő lakosság jellegzetessége lehet. Ha a fenti kulturális jelekhez egy történelmi és gazdasági összetartozás kollektív érzése is járul, akkor nyílik út a *regionális* fejlődés felé.

Az identitás meghatározásai

Mindenekelőtt különbséget kell tennünk személyes, individuális identitás és kollektív, illetve csoportidentitás között. Az első esetben inkább a pszichológia hivatott véleményt mondani. Nagyon érdekes például a Krappmann-féle¹

¹ Krappmann, Lothar: *Soziologische Dimensionen der Identität. Strukturelle Bedingungen für die Teilnahme an Interaktionsprozessen*. Klett-Cotta: Stuttgart, 1982.⁶

személyes „balancierende Identität”, amelyet két pólus között ide-oda hintázó, ingázó azonosságként írhatnánk le. Bizonyos történelmi helyzetekben ezt a csoportidentitásnál is megfigyelhetjük. Gondoljunk csak a Kádár-rendszer „második társadalmára”, vagy esetünkben a belgiumi németiség önonazonosságának meghatározására: németbelga vagy belganémet. Különbséget kell tenni azonban e között az „ingázó” (balanszírozó) és a kettős identitás között. Az ingázó identitás úgy írható le a legjobban, hogy a személy alkalmanként váltogatja, a helyzettől függően, önonazonosságát. Ezzel szemben a kettős identitás esetében a személy a helyzettől és az alkalomtól függetlenül kitart tudatosan vállalt kettőssége mellett. A kettős identitás klasszikus etnikai-állami kettős kötődési formája lazulóban van. „Az állammal mint szülőhazával, szülőfölddel szintén egyre kevesebben azonosulnak, „helyette a szűkebb pátria, régió, település jelenti a szülőföldet, a hazát”.² Az egyén vagy a csoport kialakíthat több lehetséges stratégiát, amelyek mindegyike más-más összetételű identitást eredményez. Ezeknek a stratégiáknak biográfiai változatai is lehetségesek, sőt, sok esetben felválthatják egymást. Az *asszimiláció* az eredeti kulturális jegyek elvesztését jelenti, kettős identitás esetén pedig „az egyén vagy csoport az eredeti kultúráját megtartva átveszi a befogadó társadalom kultúráját is, egyenlő mértékben vannak jelen identitásában többségi és kisebbségi elemek, a kettő egymást harmonikusan kiegészíti”.³ A *disszociatív stratégia* a kisebbségi elemek dominanciájára jellemző. A *marginális stratégia* az egyensúlyozó identitás ellentéte – itt az önmeghatározás átvéődik más, relevánsnak gondolt kategóriákra, pl. a foglalkozásra. Beszélhetünk még a lényegében *negatív identitásstratégiáról*, ahol az egyén vagy a csoport nem tud dönteni, időleges vagy tartós identitásválságba kerül. Említendő a rejtett identitás – bizonyos szituációkban az egyén meggyőződése szerinti identitását nem fedi fel környezete számára, és beszélhetünk még az újra felfedezett identitásról, amikor az etnikai tradíciók újraélesztését tudatosan vállalják, arra büszkéek, és viselkedésüket, kommunikációjukat ez a tény határozza meg.

Az etnikai háttér vizsgálatánál megjegyezhetjük, hogy az etnicitás fogalma legalább olyan nehezen ragadható meg, mint a kultúráé. Ezért olyan fontos az etno-kulturális kifejezés vázlatos körülírása – nem is biztos, hogy ez sikerül –, és semmi esetre sem lezárt, hanem inkább a mozaikszerű diverzitásokat figyelembe véve járulhat hozzá az egység sokféleségének leírásához. Az etnicitás korántsem kulturális vonások halmaza, mely meghatározza a kultúra tagjainak viselkedését, hanem szociális szerep, melyet az egyén saját reflektált vagy reflektá-

² Benyák Mária (szerk): *Az Európai Unió és az etnikai kisebbségek*. Bécs, 2004. 38.

³ Tóth Kinga Dóra: Kiemelkedett cigányok (Gypsy/Travellers) etnikai identitásának jellegzetességei Angliában. *Szociológiai Szemle*, 2004, 2. 58–76, itt: 60.

latlan döntése alapján játszhat bizonyos szituációkban. „Az etnicitás eszköz, melyet az ember praktikus célok megvalósíthatósága érdekében felhasználhat, például elhatárolódhat egyes csoportoktól és azonosíthatja magát másokkal.”⁴ Moerman e meghatározásában nyilvánvalóan közrejátszik a racionális döntés (*rational choice*) felfogása. Az interkulturális megértéssel vagy félreértéssel foglalkozó kutatók többsége nem választja el a kultúra és az etnicitás fogalmát, az utóbbit hagyományos értelemben használja, vagyis olyan jelenségnek tekinti, melynek léte az etnikumot alkotó emberekből és szociális viselkedésüktől független, mintegy felettük áll. „Az etnicitás alkotóelemei ebben az értelemben egy terület, egy történelem, egy nyelv, egy kultúra.”⁵

Tanulmányomban elsősorban az identitás változatairól szeretnék beszélni a szociológus szemszögéből, majd az elmondottakat egy gyakorlati európai példával megvilágítani. Alaptételelem az, hogy az etno-kulturális (kollektív) identitás alapozhatja meg egy népesség autonómiára és regionalitásra való törekvéseit. Az önálló régiók irányában történő fejlődés az Európai Unió társadalompolitikai célkitűzései közé tartozik. Ezzel a politikával az európai identitáskriziseket, melyek sok esetben komoly konfliktusokat okozhatnak (például Korzika és a baszkok esetében), eredményesen lehet kezelni. Az önálló, nemzeti struktúrákat figyelembe nem vevő, elhanyagoló, régiók felé történő fejlődés együtt jár a politikai önállóság követelésével a nemzetállam kötelékében (dél-tiroli példa) vagy az állami önállóság radikális, akár terrorizmus által (az ETA Spanyolországban) is gyakorolt kikényszerítésével.

A csoportidentitást vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a helyi és regionális kultúrákban (melyeket a nyelv, a közös történelem, a szociális komponensek és az etnikum határoz meg a legerősebben) az önállóság kivívására, illetve a csoportidentitás megőrzésére regionális mozgalmak alakultak ki, amelyek a többségi nemzeti központtól „másságukat” mint megőrzendő értéket definiálják. Itt többfajta változat lehetséges: 1) a mozgalomban az etno-kulturális öntudat és az önrendelkezési igény fedik egymást, 2) a kulturális csoportidentitás alárendelt szerepet játszik, helyette a gazdasági faktorok nyomulnak előtérbe, 3) az etno-kulturális csoportidentitás kimagasló szerepet játszik vagy

⁴ Moerman, Michael: Ariadne's thread and Indra's net: reflections on ethnography, ethnicity, identity, culture and interaction. *Research on Language and Social Interaction*, 1993 (26), 1. 93.

⁵ Boromissza Dávid: Az interkulturális félreértés kutatásának fő irányzatai. *Szociológiai Szemle*, 2003, 4. 77.

4) egyáltalán nem játszik szerepet, illetve multikulturális faktorok számítanak, és végül 5) a csoport kulturális identitásából vezeti le létjogosultságát.⁶

A regionális identitás kialakulása nem csak Európában játszik jelentős szerepet. A fejlődő országokban a törzsi, nemzeti és vallási identitás mellett egyre erősebb a regionális városi intellektuális identitás (*regional intellectual communities*), amely megkísérli a globális kultúrát a regionális kultúrával közös nevezőre hozni, vagyis a regionális (bennszülött) hagyományok kiterjesztését a modern városi életmód kreatív elfogadásával összeegyeztetni.⁷

Kisebbség

A kisebbség definíciója komoly, szinte megoldhatatlan szociológiai problémát okoz. Tulajdonképpen lehetetlen egységes, konszenzusra alapuló meghatározást adni. Ezért célravezetőbb egy fogalmi instrumentáriumot felállítani és a tipológiát, illetve a klasszifikálást kiterjeszteni. A kisebbség fogalma a legkülönbözőbb élettípusokra, viselkedésekre és embercsoportokra terjedhet ki: a homoszexuálisaktól a sektásokig, a fogyatékosoktól a bűnözőkig, a dél-tiroliaktól a baszkokig. Ebben az írásban én a nemzeti kisebbséggel foglalkozom.

„A legfőbb vád és félelem a nemzeti kisebbségek kapcsán az, hogy mint minden nemzetnek, a kisebbségi nemzetnek is nem más a végső célkitűzése, mint az önálló állam megteremtése, az elszakadás attól az államtól, amelyben élnek.”⁸

Az ide vonatkozó szakirodalom vizsgálatánál két tendencia mutatkozik. a) A hátrányosságra való utalások (diszkriminálás, kizárás keményebb formában, vagy mellőzések, előítéletek, gúny stb.). Ez szociológiai jellegű látásmód, vagyis nem az egyént, hanem egy közösséget érint. b) A mennyiségre való utalások, melyet általában százalékosan adnak meg, a többségre vonatkoztatva; vagyis: a kisebbség számszerűen kevesebb, mint a figyelembe vett populáció fele. Ez a statisztikai látásmód. A kettő egybevetése hivatott lenne arra, hogy tisztázza a fogalmat, különösen témánkat, a nemzeti kisebbséget, amely általában egy régióhoz kapcsolódik, amelyet egy nyelv és sokszor egy vallás is jellemez, amely eltér a többségtől ugyanabban az államban. A klasszifikálásnál egy sereg

⁶ Duwe, Kurt (Hrsg.): *Regionalismus in Europa. Beiträge über kulturelle und sozioökonomische Hintergründe des politischen Regionalismus*. Lang: Frankfurt am Main, 1987.

⁷ Shils, Edward: *Metropolis and Province in the Intellectual Community*. In: Ugyanó: *The Intellectuals and the Powers and Other Essays*. Chicago UP, 1972. 355–371.

⁸ Hobsbawm, Eric: *Nations and nationalism since 1780. Programme, myth, reality*. Cambridge UP: Cambridge – New York, 1990.

probléma és kérdés merül fel. Hadd említsek csupán néhányat ezek közül: a haza fogalma leszűkül a vidékre, az otthonra, az etnikai öntudat erősebb; a kisebbségek szembesülnek a többség negatív értékelésével; hatalomnélküliség, fejlettebb szolidaritás egymás között; szociális hátrányok, melyek széles skálája a gúnyolástól a genocídiumig terjedhet. „Egy kisebbség különleges etnikai, vallási, kulturális, nyelvi, történelmi, hagyományos, faji, személyi, nemzeti vagy leszármazás szerinti jegyeket (tulajdonságokat) mutat fel, vagy ezek kombinációit, amelyek a lakosság többségétől ugyanabban a társadalomban elütnek.”⁹

Európában jelenleg több mint háromszáz nemzeti kisebbség található, összesen mintegy 100.000.000 polgárral. Tehát minden hetedik európai valamilyen nemzeti kisebbséghez tartozik. A kisebbségek ilyen nagy tömege egyszerre jelent konfliktuslehetőséget és esélyt is. A jelenlegi európai politikai gyakorlat azt tanítja, hogy egy hatékony kisebbségvédelem az egyetlen mód arra, hogy a meglévő konfliktusokat kulturális gazdagodássá változtassuk át. Az autonómia által a kisebbségek legitimált törvényhozó és végrehajtói szervezeteket kapnak, amelyek meghatározott, saját felségjogi kompetenciákkal rendelkeznek. Az autonómiák vonatkozhatnak bizonyos, a kisebbség által lakott területekre (mint territoriális vagy lokális autonómiák), vagy, amennyiben a kisebbség szétszórva él, az egyes személyekre.

A belga nép nem ismert kisebbséget határain belül. A délnyugati országrészt vallonok lakják, az északkeletit pedig flamandok. Az ország közepén, Brüsszelben, a fővárosban, eredetileg flamandok laktak, többségük azonban az évszázadok során elfranciásodott – illetve, egy idegeneknek nehezen érthető helyi dialektust beszél, keverve a francia és a holland nyelvet. Két nemzet lakta tehát, mindegyik saját nyelvével, illetve dialektusával, de közös történelmi, kulturális és gazdasági háttérrel. A nem hivatalos kisebbséget létrehozó folyamat csak sokkal később, a független belga királyság megalakulásakor indul el. A franciául beszélő polgári réteg háromszoros uralmat gyakorolt: gazdasági, politikai és kulturális síkon a többségi flamandokon, így ezek, ellentmondásos módon, az első nem hivatalos „kisebbség” lettek saját hazájukban.

Belgium, mint liberális parlamentáris demokrácia, modern iparosodó államként indult Európa 19. századában. Megalakulásakor Kelet-Belgium – ahol a németek laktak – még Poroszországhoz, illetve a német császársághoz tartozott. A kétnyelvűséget eleinte nem tekintették veszélynek az egységes államra nézve. Más kettősségek veszélyeztették kezdetben az egységnek gon-

⁹ Kraas-Schneider, Frauke: *Bevölkerungsgruppen und Minoritäten. Handbuch der ethnischen, sprachlichen und religiösen Bevölkerungsgruppen der Welt*. Steiner: Stuttgart, 1989. 49.

dolt és megalkotott államot: 1) A katolicizmus és a liberalizmus kettőssége különösen az iskolapolitika és a nevelés terén bizonyult veszélynek. 2) A tőke és a munka kettőssége (kapitalisták és munkások) jellegzetes volt a korai kapitalizmus fejlődésére. Egyrészt gazdag burzsoázia (francia anyanyelvűek vagy elfranciasodott flamandok) – másrészt elszegényedő (főleg flamand nyelvű) munkásság álltak szemben egymással. 3) Megjelenik továbbá a flamandok és vallonok kettőssége, ellentéte, melyet a vallon dominancia kihívása eredményezett. Végül is a nyelvkérdés lett az együttélés fő problémája. A francia nyelv dominált – ez volt tulajdonképpen az ország „hivatalos” nyelve. Az északi tartományokban a flamand nyelv – mely a holland nyelvtől helyesírásban nem lényegesen, inkább kiejtés szempontjából tér el – a nép dialektusa volt. A flamandok a „nemhivatalos kisebbség” szerepét töltötték be – a lakosság számát illetően azonban már régen a többséget képezték.

A németül beszélők területét az első világháború után annektálták, így a németek lettek az első hivatalos belga kisebbség. Egy „népszavazáson” – a húszas években – a lakosok a Belgiumhoz tartozás mellett döntöttek. A történészek elismerik, hogy ezt a döntést burkolt, vagy nyílt fenyegetések kényszerítették ki. A versailles-i békeszerződésen a belgák többek között avval érveltek, hogy ez a gyéren lakott, mocsaras, erdős fennsík stratégiai szempontból fontos számukra – innen tudnák védeni az országot egy újabb német támadás ellen. Korabeli német újságírók gúnyosan jegyezték meg, hogy a mocsárban leragadtak volna azok a messze hordó ágyúk, melyek egészen Kölnig tudtak volna löni.

Hosszú és keserves út vezetett a „kényszerkisebbségtől” (*Zwangsminderheit*) napjaink „államalkotó nemzetéig” (*staatstragende Nation*). A második világháború alatt a területet visszacsatolták a hitleri Németországhoz. A szövetségesek győzelme után kezdődő megtorlás évekig tartott. Csak a hetvenes években alakult meg a Német Kultúrközösség Tanácsa az alkotmányos reformok vonzataként, melyek már a hetvenes évek vége felé kezdetüket vették. Belgium föderális struktúrát kapott. A kelet-belgiumi kisebbség immár nyelvi közösség, csakúgy, mint a francia anyanyelvűek és a flamandok. Belgiumban három hivatalos nyelv létezik – a hatóságoknak elvben kötelező e három nyelv valamelyikén kiállítani a hivatalos dokumentumokat, igazolványokat. Az országot tehát három közösség (flamand, vallon és németajkú), három régió (Flandria, Vallonia és Brüsszel) és tíz tartomány (provincia) alkotja. A német nyelvterület közösség, de nem régió – a vallon régióhoz tartozik. Négy nyelvterületet ismer az adminisztráció – ez különösen a nyelvhasználat és az oktatás szempontjából jelentős – a hollandot, a franciát, Brüsszel főváros két-

nyelvű (francia és holland) területét és a németet. A régió, nyelvközösség és nyelvterület közti különbségtétel nem könnyű, mert ezek nem mindenben fedik egymást. A brüsszeli kétnyelvű terület ugyan külön régió – de itt mind a francia, mind a holland nyelvközösség kompetenciákat vindikál magának. Különösen komplikált a helyzet a német nyelvterület és nyelvközösség számára, hisz a nyelvterület része a vallon régiónak. A federális regionális struktúra például még nem szüntette meg a volt egységes belga állam provinciáit és kantonjait (megyéit és járásait).

A német anyanyelvű belga állampolgár a négy nyelvterület (*Sprachgebiet*) legkisebbikén lakik, a vallon régió liège-i provinciájában a verviers-i kerület-hez tartozik.

A közösség fogalma

A közösség (*communitas*) Ferdinand Tönnies óta a társadalomalkotás második fogalma a társadalom (*societas*) mellett. A fogalompár tárgyalására részleteiben nem térek ki, hanem közvetlenül a belga szociális valóságra utalok. Beszélhetünk sorsközösségről (a mai Belgium lakosainak közös sorsáról) és akaratközösségről (az együttélés akaratáról). A sors- és az akaratközösség már egy olyan belga identitást jelzett, amelynek kulturális, gazdasági és vallási sajátosságai megkülönböztethetők a francia és a holland határos kultúráktól és országoktól.

A belgiumi Németnyelvű Közösség mai területe történetének kiindulópontja az 1815-ös bécsi kongresszus. Azon ítélték ugyanis oda az úgynevezett keleti belga kantonokat – Eupen, Malmedy és Sankt-Vith – a porosz királyságnak. Volt azonban egy kivétel: a Semleges-Moresnet területe, a mai Kelmis. A cinkpátban gazdag terület először porosz-holland, majd 1830-tól porosz-belga kettős közigazgatás alá került. Az első világháború után a keleti kantonok és Semleges-Moresnet a versailles-i szerződés értelmében jóvátételként Belgiumhoz kerültek. 1940-ben újabb változás történt, amikor Hitler Belgiumba bevonult és a területet annektálta. A második világháború után a keleti kantonok (Eupen, Malmedy, Sankt-Vith) végleg Belgiumhoz kerültek. A Meuse-Rajna EU-régióba és a növekvő Európába beágyazott Németnyelvű Közösség ma már mint nyitott, dinamikus határvidékként határozza meg önmagát. Kereken 70.000 németajkú belga él itt, német, vallon és holland limburgi szomszédjaikkal. Többnyelvű, multikulturális lakosság, a kultúrák találkozáspontján.

A németajkú közösség kicsinysége ellenére is egyenlő jogokat élvez a másik két nemzetalkotó közösséggel, a vallonokkal és a flamandokkal. Regioná-

lis ügyekben – pl. útépités, nyilvános építkezések, környezetvédelem, energia, erdő- és vízgazdaság – a németül beszélők területe a vallon régió alá tartozik. Az eupeni völgyzáró gát mögött meghúzódó mesterséges tó a vallon városok vízellátását biztosítja. Megvan azonban annak a lehetősége, hogy önálló politikát folytasson, de ehhez a vallon régió beleegyezését kell kikérnie. Évszázadokon keresztül nagyhatalmak között hánykódott; most a vallon-flamand ellentétekkel szemben semleges álláspontot elfoglalva keresi identitását. Azt lehet mondani, hogy jó kapcsolatokat ápol a két másik belga nyelvközösséggel, a szomszédos országok népeivel és intézményeivel. Ezek a kapcsolatok általában bilaterális szerződések útján törvényesülnek.

Föderalizmus

A föderalizmus először teológiai fogalom volt, majd politikai fogalom-má változott. Izrael népe szövetséget köt Istennel a Sinai hegyen. Görög példák is mutatnak érdekszövetségeket, ilyen például az attikai, mely a perzsák ellen irányul. A gondolatot átveszi a középkori korporatizmus, majd az újkorban Althusius viszi tovább. A 18. században Montesquieu a hatalom megosztása (törvényhozói, bírói és kormányzói) mellett a vertikális hatalom megosztásra is gondolt – ide tartozhat a republikanizmus is. A világ első modern szövetségi állama az USA (1776); Tocqueville csodálja az amerikai mintát. Napóleon konföderalizmusa megelőzi Svájcot (1848) és Kanadát (1867). A föderalizmus a demokrácia alap gondolata is, „territoriális önkormányzat és részvétel az állami akarat-képzés (*Willensbildung*) döntésekben, tartós szerződéses kapcsolatokkal”.¹⁰ A föderalizmus elméletében három irányzatot lehet kiemelni: 1) A normatív-kommunikatív irányzat. A közösség és a polgári társadalom a központ, az állam csak eszköz, alulról felfelé történik a fejlődés. A szabadság csak a kulturális sokféleségben növekszik. Civil társadalom alakul ki. A szubszidiaritás elve (ld. a *Rerum Novarum* és a *Quadragesimo Anno* című pápai enciklikákat) még erős központi államot akar, korporatista tendenciákat az osztályharc ellen, szolidaritást és a „jó” állam gondolatát. 2) A funkcionális irányzat. Nem értékeli, hanem a politikai integráció és a konfliktus-szabályozás eszköze: az egységet osztva kíván kompromisszumot teremteni, redukálja a komplexitásokat (rendszerelméleti szempontok szerint), a pluralitás és az univerzalitás egyensúlyára törekszik. Nem kisebb-

¹⁰ Berge, Frank – Grasse, Alexander: *Belgien – Zerfall oder föderales Zukunftsmodell? Der flämisch-wallonische Konflikt und die deutschsprachige Gemeinschaft*. Leske + Budrich: Opladen, 2003. (Regionalisierung in Europa, 3.) 30.

ségről beszél, hanem államalkotó nép(részekről). Vitatott azonban, hogy ezt a népek akarják-e. 3) A demokrácielméleti irányzat. A föderalizmus minden esetben a demokrácia erősödését, a többközpontúságot (policentrizmus) és a pluralizációt jelenti.

Ami a föderalizmus motívumait illeti, a kisebbségvédelem és az integrációs politika együtt járnak. A kollektív identitás a régió és a nemzet keretében nyilvánul meg. A regionalizálódás három válfaja különböztethető meg: a) Konzervatív regionalizáció, mely hangsúlyozza a haza fogalmát. b) A forradalmi regionalizáció, amely sokszor terrorizmust alkalmaz. c) A posztmodern regionalizmus, mely a régió pre-politikai, a nemzetétől különböző identitását vallja. Az EU-régiók pedig a transznacionális regionalizmus példái.¹¹ 1991-ben a világ lakosságának 40 százaléka föderális államszervezetben élt. A világon 3500 etnikum él 185 államban – melyekből 170 multietnikus! Föderalizmus és autonómia – mint az „elismerés politikája” – a területileg szervezett igazságosság eszköze abban az értelemben, hogy széles védelmet biztosít a kisebbségeknek és a kollektív identitásoknak.

Belgium 1830-ban mint egységes állam alakult ki – 1970-ben elkezdődött a föderalizálás és 1993-ban föderális állam lett. Már 1960-tól egyre erősebbé vált a nyelv vita. Félő volt, hogy a föderalizáció majd meggyorsítja a szétesést. A regionalizmus végül is – mint disszociatív föderalizmus – a konföderális struktúra felé mutat.

Belgium ma már föderális állam. A németül beszélő közösség ennek egyik alkotóeleme. A „németül beszélő” kifejezés eléggé vitatott. A helyi politikusok kompromisszumként fogadták el, hogy így bizonyítsák lojalitásukat a belga királyság iránt. Tulajdonképpen a belgiumi németek az „utolsó belgák”, mert a többi belga vagy vallon vagy flamand. Azt azonban nem fogadták el, hogy német nyelvű vallonoknak hívják őket. A vidék őslakói ugyanis németek, német eredetűek, akik Belgiumban élnek és nem egyszerűen csak németül beszélő belgák. Ahogy nincs vallonul beszélő belga, hanem csak vallon, aki belga állampolgár, ugyanúgy nincs hollandul beszélő belga sem, csak flamand. Belgának lenni csak útlevél kérdése – külföldön belga csak a belga. Odahaza vallon, flamand, brüsszeli kétnyelvű – vagy éppen német.

A németül beszélő közösség tanácsa (*Rat der deutschsprachigen Gemeinschaft*) a németül beszélő belgák parlamentje. A közelmúltban a tanács már hivatalosan is elnyerte a parlament címet. A tanács tehát törvényhozó testület. Törvényerejű dekrétumokat bocsáthat ki kulturális, oktatási és adminisztrációs

¹¹ Többek közt a disszociációs folyamatok, a nacionalizmus és új „törzsiség” kapcsán ld. Walzer, Michael: *Sphären der Gerechtigkeit. Ein Plädoyer für Pluralität und Gleichheit*. Campus-Verlag: Frankfurt am Main, 1992.

tív személyzeti ügyekben, megválasztja a kormányt, a törvényeket végrehajtó hatalmat, ellenőrzi a kormányt, rezolúciókat és választási intézkedéseket hozhat. Itt található a világ legkisebb parlamentje.

A tanács, illetve parlament 25 közvetlenül megválasztott képviselőből áll. A választásokat öt évenként írják ki, egyidőben az európai választásokkal. Minden belga állampolgár választható, aki a német nyelvterületen él és betöltötte a huszonegyedik életévét. Ezenkívül mindazok a képviselők, szenátorok és provinciális tanácsosok, akik a németül beszélő közösség területén élnek és német nyelven tették le az esküt az alkotmányra, tanácsadói szerepben részt vehetnek a parlament ülésein.

Általában havonta egyszer ülésezik a parlament és betölti törvényhozó funkcióját. Itt születnek meg a dekrétumok és a politikai döntések. A tanács bizottságai előkészítik a döntéseket, melyeket ezeken a nyilvános havi üléseken megvitatnak. A parlament vagy tanács házi bizottsága felelős a parlamenti munka megszervezéséért, az anyagi és személyi ügyekért. A tanács elnöke vezeti le az ülést, vezeti a ház bizottságát és képviseli a tanácsot a nyilvánosság és a közvélemény felé. A tanácselnök, mint egy nem hivatalos államfő, főleg protokolláris funkciókat tölt be.

A tanács kulturális, személyes és oktatási ügyekben hozhat törvényeket. Ezenkívül szabályozhatja a többi belga közösséghez fűződő kapcsolatait, és saját nemzetközi kapcsolatokat is kialakíthat. Például 2002-ben a Magyar Köztársasággal kötött kulturális megegyezést. Törvényei hatályosak a közösség területén és nem vonhatók vissza a föderális parlament részéről, vagy a többi közösségek törvényhozó testülete által. A vallon régió és a németül beszélő közösség között történt megállapodás szerint megilletik a regionális jogok, melyek nem a nyelvi közösségekre, hanem a régiókra vonatkoznak. Ezt azonban külön szerződésben állapítják meg – amely fel is bontható. Nem hozhat azonban olyan törvényt, melyek a nyelvhasználatot szabályozzák a szociális kapcsolatokban, az iskolákban és az adminisztrációban. Ugyanez nem vonatkozik sem a flamand, sem a francia nyelvű közösség tanácsaira.

Mit nevezhetünk olyan „kulturális ügynek”, amelyben a németajkú tanács szabadon dönthet? Ilyen a szépművészet (zene, színház, tánc, képzőművészetek), a fiatal- és felnőttképzés, sport, turisztika, szabadidő, könyvtárak, rádió és televízió, valamint a sajtónak juttatott anyagi támogatás. A „személyes ügyek” magukban foglalják az ifjúságpolitikát, a fiatalkorúak védelmét, a jóléti politikát, a gyermekjólétet, az idősek és fogyatékosok, családok, idegenek morális és financiai megsegítését. Az egészségvédelmi politikai intézkedések kiter-

jednek a kórházi és az otthoni ápolásra, az idősek otthonára, az egészségügyi oktatásra, a betegségek megelőzésére, valamint a börtönre ítélt gondozására.

A nyelvközösség kompetens a nevelés és oktatás minden szintjén – kezdve az óvodai, az elemi- és a középiskoláktól egészen a felsőoktatásig, a szakmai képzésig és a továbbképzésig. Ide tartozik a nevelők, oktatók és tanárok fizetése, az ösztöndíjak, az iskolaépületek karbantartása, az oktatási programok összeállítása, a mezőgazdasági oktatás. A szövetségi állam törvényei szabályozzák azonban a beiskolázás és az iskolakötelesség korát, a tanárok és a tanítók minősítését, valamint nyugdíjigényüket.

A tanács tehát a németül beszélő közösség törvényhozó hatalma. Ezt a hatalmat dekrétumok útján gyakorolja. Törvényei mindenkre érvényesek a német nyelvterületen.

A 2004-es tavaszi választásokon a három párt (szocialisták, liberálisok és a németnyelvű belgák pártja) koalíciót alkotott. Az új kormányt kibővítették egy negyedik miniszterrel. A 71.000 polgárt most négy miniszter fogja képviselni. Első alkalommal kerül be a kormányba egy miniszter a németnyelvű – eddig állandóan ellenzéki párt – küldötteként. A párt követelése, hogy a németnyelvű vidék önálló régió és provincia legyen, utópisztikus. A negyedik miniszter egy fiatal politikusnő, akit a sajtó gúnyosan „alibi-miniszternek” nevez. Őt a liberális párt küldte a kormányba, vagyis a választásokon csak harmadik helyen álló párt két minisztert jelölhetett a négytagú kormányba. A kormány érvelése: több kompetencia több minisztert jelent, és a költségek nem növekednek, mert a miniszteriális hivatalnokok sorában leépítenek. A kabinetek munkatársainak számát 44-ről 38-ra redukálták. A választások után ellenzékbe került keresztény párt továbbra is a legerősebb, szám szerint a legtöbb szavazatot kapta – de első alkalommal ki van zárva a kormányzásból. A németnyelvű párt kapta meg a befolyásos oktatási minisztériumot.

A kormány felelős a törvények végrehajtásáért. Legfontosabb funkcióit négy pontban lehet összegezni: 1) A törvények végleges megszövegezése, 2) ezek gyakorlati végrehajtása, 3) javaslatétel a költségvetésre (minden évben meg kell szavazni a következő év költségvetését), és 4) koordinálni a németül beszélő közösség politikáját. Ez a világ legkisebb kormánya.

A közösség a szövetségi államnak fizetett adóból nyeri bevételeit. A befizetett adók jelentős része dotációként visszakérül a közösséghez. Kis részben bizonyos adófajták és saját források is hozzájárulnak a finanszírozáshoz. Bizonyos keretek között megengedett a kölcsönök felvétele. Mindehhez azonban a tanács előzetes hozzájárulása szükséges.

Az állami reformok gyökerükben nem voltak politikai reformok Belgiumban. Problémájuk az volt, hogy részletenként, mintegy adagolva vezették be őket. A föderalizmus a reformsorozat betetőzése. A flamandok és vallonok szempontjából különböző értelmezések születtek erre nézve. A „belgaság” kétértelmű maradt. Az Expo 1958 nem volt hatással az ország jelenlegi föderális fejlődésére – csak az afrikai gyarmat, Kongó függetlenségére. A kultúrközösségek különbözően fejlődtek. A flamand identitás már kezdetben erősebb volt, mint a vallon. A flamandoknál például a himnusz, a zászló, a nemzeti ünnep azonnal megszületett, míg a vallonoknál identitáskrizis lépett fel: ingadozó vagy kettős identitás, amit csak megerősített a franciákkal (a *grande nation*-nal) közös nyelv, de ugyanakkor a vallon dialektus és az a tény, hogy csaknem száz évig az egységes belga királyság pillére a franciául beszélő polgárság volt (a belga címerjelszava ma is „union fait la force – eendracht maakt macht”, egységben az erő). A külföldiek sokáig azt hitték a francia közösségről, hogy az a franciák belgiumi egyesülete. A politikai életet Mabille professzor, brüsszeli politológus szerint a „pártokrácia” (pártok uralma) formálja – de azért a pártok nem mindenhatóak. A második világháború után Belgium a győztesek oldalán állt, területre nézve kicsiny, de elismert gyarmati és ipari nagyhatalom volt. Vannak Belgiumban is rasszisták, jobb és baloldali szélsőségesek, mind a flamand, mind a vallon részről. Ugyanakkor a politikai döntésekben nagyon sok liberális vonás van: elsőként vitatták meg a külföldiek választójogát – amely még ma sincs meg –, meglehetősen toleránsak a külföldiekkel szemben, és természetesen büszkéek arra, hogy Brüsszel Európa fővárosa. A föderalizmust azonban még ki kell építeni. Az állam egyre gyengébb lesz, míg Európa, a közösségek, a régiók egyre erősebbek. A királynak fontos reprezentatív szerepe van. A belga társadalom restriktívból (lezáró, megtiltó) egy permisszív (megengedő) társadalommá változott, nyíltabb és pluralisztikusabb lett.¹²

A Német Közösség miniszterelnöke egy konferencián elmondott beszédében az európai identitás megteremtését és megőrzését az európai nyelvek ápolásában látja. A nyelvek sokféleségének Európa médiumaiban jelen kell lennie. Belgium mintegy 10.000.000 lakosából 6.000.000 flamand, 4.000.000 francia nyelvű és 71.000 a németajkú. A Német nyelvű Közösség belga szövetségi tartomány (*Bundesland*), saját törvényhozással, parlamenttel és kormánnyal. Van nyilvános jogú rádiója, televíziója és napilapja.

¹² Mabille, Henry: Belgien wird pluralistischer. *Grenz-Echo*, 2004, 1. 8.

Európa különlegessége a sokrétűség – amely nem káosz. Fontos, hogyan kezelik a kisebbségeket: terheseknek, veszélyeztetőknek, fölőslgeseknek tekintik őket? A kisebbségvédelem – sikerei vagy sikertelenségei ellenére is – nagyon fontos. A médiák Európája az internet segítségével multimédiálisan terjeszkedik. A kisebbségeknek fontos, hogy médiájuk legyen, nem a számuk, hanem a minőség szerint. Nem használ, ha a kisebbségi adásokat csak éjszaka egy és három óra között sugározzák. Az európai sokoldalúság akkor tartható meg, ha számol a kisebbségek helyzetével és jogaival. Szükség van a kisebbségi média állami támogatására – de nem nemzeti, hanem európai megoldással. Pozitív diszkrimináció szükséges. Európa a 21. század elején nem a nemzeti állam elvét igényli, hanem egy olyan formájú együttélést, amelyben kultúrák, nyelvek és emberek az államhatároktól és politikai kényszerektől függetlenül fejlődhetnek: cselekvéseiket és akaratukat egymással megbeszélhetik, mindenfajta stigmatizálástól, a többség vagy kisebbség stigmatizálásától mentesen, és mentesen olyan olyan jelzőktől is, mint „idegen”, „fenyegető”, továbbá függetlenül attól, hogy bevándorló (immigráns) vagy kivándorló-e (emigráns) valaki.¹³

A kisebbség védelmének kollektív jogaira a belgiumi Németnyelvű Közösség jó példa. A kisebbségvédelem jogának individuális dimenziója (*soft law under hard circumstances*) megfelel a nemzetközi jognak. A problémák súlyosak és a hozzájuk való viszonyulás sokszor allergikus. Az egyik ország helyzetét nem lehet minden további nélkül a másakra alkalmazni. A kollektív jog feltételezi, hogy a kisebbség tudatában legyen saját identitásának, anélkül, hogy elszakadást (szecessziót) tervezne. Külön állam alakítása nehezebb egy föderális struktúrában. A belga és az olasz példák mértékadóak. Milyen autonómia kell? Két ismeretlent találunk: az illető kisebbség helyzetét és az állami kontextust. Belgiumban mindenki volt már kisebbség a történelem folyamán. A belga föderális állam nem 3 plusz 3, hanem 7 komponensből áll. A három régió és a három közösség mellett még ott van a hajdani egységes állam adminisztratív és jogi struktúrája. Brüsszel külön státusa befolyásolta a németeket, mert itt is kétfajta kollektivitás található: a közösség és a régió. A Németajkú Közösség és a Vallon régió közösen gyakorolják jogait ezen a területen. A régió kompetenciái azonban átvehetők – ha megegyeznek. 1994-ben a németek megkapták a természetvédelem és az emlékműgondozás kompetenciáját, 2000-ben a foglalkoztatási politikát.

¹³ Lambertz, Karl-Heinz: Europäische Identität in elektronischen Medien. *Nordrhein-Westfälische Verwaltungsblätter* (Düsseldorf), 2002, 2.

Belgiumban a nyelvcsoportok nem voltak mentesek a konfliktusoktól, de mindig használható kompromisszumokat tudtak kötni. Most a föderalizmusban az együttélés új formáit gyakorolják. A belga alkotmány sokat vett át az NSZK alkotmányából. Az egységes állam a föderációs alkotmány előtt kilenc provinciával rendelkezett. A föderalizáció illetve a vele párhuzamos regionalizáció egyik logikus következménye volt, hogy például a kétnyelvű Brabant tartományt (provinciát) egy vallon és egy flamand részre osztották fel. Hasonló szétválás következett be Svájcban, amikor a berni kanton északi részét, a francia nyelvű Jura-vidéket Biel-Bienne városával különálló kantonná alakították. Az új belga államnak lényegében két nagy (Flandria és Vallonia) és két kis (Brüsszel és a Németnyelvű Közösség) területi, kulturális és nyelvi komponense van – melyek az előljáróban említett etno-kulturális identitás megerősítésének előfeltételei. Belgiumban nincs párt szövetségi szinten! Csak flamand és francia nyelvű pártok vannak – és egy németnyelvű.

Autonómia

Autonómia és föderatív elv Belgiumban elválaszthatatlan egymástól. A területiális autonómia több mint önkormányzat: részleges függetlenséget jelent bizonyos területeken egy államon belül. A személyes autonómia nagyon széleskörű lehet. Kollektív jogokból és közösségi jogokból áll, és a multikulturális társadalmakban, kevert etnikumoknál alkalmazható. A kisebbségi jogoknál a nyelv és a vallás fontos szerepet játszanak.

Az Egyesült Európa az autonómia kérdését tekintve az integráció és fragmentáció között ingadozik. A föderatív elv és a regionalizáció az Európai Unió többszintű rendszerében egyre fontosabb szerephez jut. Az EU regionális politikája négy célt követ: 1) gazdaságfejlesztés, 2) kohézió, 3) integráció és kisebbségvédelem, 4) polgárközeltség. Az EU-lakosság fele 70 „konstitucionális” régióban él.¹⁴ A központi nemzetállam és a régió konfrontációja elkerülhetetlen. A modern jóléti állam a nemzeti disszociáció állapotában van. Föderális fejlődések figyelhetők meg Európában, Amerikában, még Ausztráliában is. Belgiumot jó példának lehet tekinteni. Spanyolország tapasztalata az volt, hogy csak regionalizálással lehetett a demokráciát megteremtteni. Olaszországban az észak-dél konfliktus létezik, Kanadában centrifugális föderalizmust találunk, Svájc pedig kantonális autonómiát ismer.

¹⁴ Berge – Grasse: *Belgien*, i. m. 52.

Egy újabb publikáció Belgium szétesésének lehetőségét is felemlíti.¹⁵ A téma nem új, és időről időre, különösen hosszantartó politikai krízisek idején, „menetekel”-ként tűnik fel. A vallonok Franciaországhoz, a flamandok Hollandiához – a németek pedig a Német Szövetségi Köztársasághoz kerülnének – gondolná a felületes megfigyelő. A közvéleménykutatások azonban meglepően más eredményt mutatnak. A belgák egyharmada ugyan lehetségesnek tartja a vallon-flamand szétválást, de ugyanakkor a szubnacionális identitás is megtalálható. A legerősebben egy független Flandria elképzelése a flamandok részéről, és a Franciaországhoz való csatlakozás gondolata a vallonok részéről mutatható ki. A lakosok józan pragmatizmusa azonban többségben elveti ezt a megoldást – amely egy regionális egyesült Európában nem is lenne érthető. A „vissza a birodalomba” mozgalomnak manapság már csak igen csekély híve van a belgiumi németek között. Tevékenységük főleg abban merül ki, hogy időnként francia nyelvű feliratokat, útjelző táblákat kormoznak be. Egy reprezentatív kérdőíves közvéleménykutatás 1992-ben feltette a kérdést: hova csatlakoznának a legszívesebben a németajkú belgák, ha Belgium megszűnne? A megkérdezettek 48%-a Vallonia mellett döntött, 22%-a a Luxemburgi Nagyhercegséget választaná, ugyancsak 22%-a el tud képzelni egy független országot, és csak 4% kíván visszatérni Németországba.

Válaszoljunk meg a kérdést: valóban a belgiumi németül beszélő közösség Európa legjobban védett kisebbsége? Igen is és nem is. Jogilag tulajdonképpen nem kisebbség, hanem államalkotó közösség – ténylegesen azonban – mint az összlakosság alig 1%-a – ha nem is diszkriminált, de sem politikailag, sem kulturálisan, sem gazdaságilag nem számottevő tényező. Különösen a vallon régióval vannak összeütközései – de ezeket általában okos kompromisszumokkal megoldják. Ennek ellenére megkérdezhetjük: melyik nyugati demokrácia engedheti meg magának azt a luxust, hogy lakossága 1%-ának ilyen messzemenő önkormányzatot (kormányt és parlamentet) biztosítson?

Összegzés

Berge és Grasse könyvében négy scenáriót sorol fel, amelyek a belga állam szétesése után elképzelhetőek lennének: 1) A jelenlegi szövetségi állam megszűnik és államszövetség (konföderáció) lesz. A szerzők ezt tartják a legvalószínűbbnek, mert szerintük ez felel meg a disszociatív föderalizmus szabályának. 2) Két teljesen szuverén állam alakul ki, Vallonia és Flandria.

¹⁵ Uo. 120.

3) Csatlakozás a határos nemzetállamokhoz – de föderatív formában, tehát vallonok Franciaországhoz, flamandok Hollandiához. 4) A nemzetállamok egész Európában megszűnnek, regionális államszövetségek alakulnak ki, illetve autonóm területek (régiók) fejlődnek ki az Európai Unióban. Ezt a szerzők ma még utópisztikusnak találják.¹⁶

Az európai regionalizálódás szükségszerűen felbontja majd a határokat, megszüntet államokat, új regionális alakulatokat hoz majd létre, ahol a határok már nem elválasztanak, hanem összekötnek. Kelet-Belgiumban ehhez a fejlődéshez már egy lépéssel közelebb vannak, mint máshol Európában.

A mai globalizáció – mely nemcsak gazdasági síkon értelmezendő világje-lenség – nem érhető a vele párhuzamosan fejlődő másik folyamat, a regiona-lizáció nélkül. Ezt a látszólagos ellentmondást igen sok újabb elmélet próbál-ja feldolgozni. Lényegük az, hogy a világtársadalom nem uniformizálást, ha-nem ellenkezőleg, pluralizálódást jelent. A regionális értékek nem annyira technikai, materiális szempontokból mutatkoznak meg, hanem a kultúra, a nyelv és politika terén a regionális autonómia demokratikus elvében.

Ha az európai nemzeti, etnikai kisebbségek jövőjén gondolkozunk, ak-kor ezt nem tehetjük anélkül, hogy a globalizáció előnyeit és veszélyeit ne vennénk számításba. A gazdagok Európája nem kolonizálhatja a kelet-eu-rópai új tagállamokat gazdaságilag. A globális piacgazdasági rendszernek – melynek része az Európai Unió is – meg kell szüntetnie az észak-dél polarizá-ciót és az öko-szociális piacgazdálkodás útját kell választania. Az új európai tagállamok joggal várnak el gazdasági támogatást (ko-finanszírozást), és igaz-ságos, méltányos szerződésekkel ezek az államok vállalni fogják a gazdasági színvonalemelkedés implementációját. A kibővített Európai Unió példát fog mutatni egy új globális öko-szociális piacgazdaság felé.

Kérdés, hogy a nemzeti kisebbségek milyen szerepet fognak ebben az összeu-rópai öko-szociális programban játszani. Semmi esetre sem járnak jól úgy, ha meg-elégednek bizonyos politikai engedmények (részautonómiák) kiharcolásával, kul-turálisan és szociálisan diszkriminált, marginális helyzetben maradnak, és elfogad-ják perifériális állapotukat. A megoldás szerintem a jelenlegi nemzetállamok fokozatos regionalizálódásában rejlik, ami egyes államok esetében megköveteli az egységes nacionalista struktúrák föderális struktúrákká változtatását. A jövő Euró-pája nem a minden áron egységesített nemzetállamok szövetsége, hanem a kisebb-ségeknek is hazát nyújtó regionális és föderalista tagállamok összessége. Belgium, Dánia és a Német Szövetségi Köztársaság példája bizonyítja, hogy ennek a célnak

¹⁶ Berge – Grasse: *Belgien*, i. m. 241–257.

az eléréséhez különböző modellek állnak rendelkezésre. Az államforma mint jogi keret – királyság vagy köztársaság – másodlagos, fontos a regionalitás elvének keresztülvitele. Az autonóm régiók ideálisan helyettesítik be az etnikai kisebbségek területeit. Nem új miniatűr nemzetállamok képződnek föderális keretben egy nagyobb és dominálóbbs népközösségben, hanem egyenjogú régiók alakulnak ki saját hagyományaik, nyelvük (nyelvjárásuk), kultúrájuk, vallásuk stb. megőrzésével.

Régió alatt, népszerűsített és egyszerű értelemben, általában bizonyos települések térbeli egysége értendő, melynél a lakosok odatartozási tudata a történelem folyamán alakult ki. Az Európa Tanács 1978-ban ezt így határozta meg: „Egy régió mindenekelőtt egy emberi közösség, amely szorosan kapcsolódik egy vidékhez, amelyet a földrajz, a történelem és a gazdaság egybecsengése jellemez, és így lakosság összetartozását, a közös céljainak és érdekeinek megvalósítását elősegíti.”¹⁷ Gondolom, ez a meghatározás teljesen illik a nemzeti kisebbségekre, amennyiben a földrajzi, a gazdasági és a történelmi faktorkok mellé még a nyelv és a kultúra komponenseit is odavesszük.

¹⁷ Reimann, Horst – Müller, Hans-Peter (Hrsg.): *Probleme moderner Gesellschaften. Peter Atteslander zum 65. Geburtstag*. Westdeutscher Verlag: Opladen, 1994. 248.

BERGER ÁGNES

Magyar nemzeti identitástudat az EU-csatlakozás tükrében *Multinacionális cégek munkatársaival készített interjúkon alapuló kvalitatív elemzés*

Bevezetés

A tanulmány, melynek rövid kivonatos összefoglalóját közöljük, eredetileg német nyelven, tehát német olvasók számára íródott. Célja az volt, hogy az uniós csatlakozást közvetlenül megelőző időszakban egy közvetítő, illetve leíró jellegű társadalomlélektani helyzetjelentéssel gazdagítsa a csatlakozó országokat érintő széleskörű kutatások palettáját.

Tíz, magyarországi multinacionális cégnél foglalkoztatott, vezető beosztású személlyel készítettünk interjút. Ez alapján kísérletet tettünk a kiválasztott célcsoport magyar nemzeti érzésének, identitástudatának megragadására, illetve ezek egyes tartalmi összetevőinek megvilágítására. Kíváncsiak voltunk továbbá arra, hogyan befolyásolja e munkahelyek nemzetközi közege, illetve az itt szerzett tapasztalatok a magyarsághoz kapcsolódó meggyőződések, érzelmeket és az EU-csatlakozáshoz való hozzáállást.

Következő lépésként azt vizsgáltuk, hogy az interjúpartnerek hogyan határozzák meg Magyarország Európán belüli pozícióját. Ezen belül elsősorban azt tartottunk szem előtt, hogy nemzeti önbesorolásuk szempontjából milyen szerepet játszanak a Kelet- illetve Nyugat-Európához kapcsolódó kognitív- és érzelmi struktúrák. Végül arra törekedtünk, hogy megértsük, hogyan állhat összefüggésben a nemzeti önkép az ország jövőjéről alkotott elképzelésekkel.

A célcsoport kiválasztásakor olyan személyeket kerestünk, akik esetében joggal feltételezhető, hogy a nemzeti identitás, illetve az EU-csatlakozás témaköre munkájukból kifolyólag a mindennapokban is releváns témakör. A tíz különböző budapesti multinacionális cégnél, vezető beosztású, felsőfokú végzettségű, 28 és 53 év közötti férfiakkal és nőekkel folytatott, másfél-két

órák interjúk során, ezirányú reményeink beigazolódtak: a kérdezettek számára a témakör egyértelműen személyes jelentőséggel bírt. Bízunk abban, hogy a minta szűk keretei ellenére, sikerült ezáltal egy, az egyéni eredményeken túlmutató indikátorcsoportot találnunk. Megjegyezzük, hogy a vizsgálat szűkre szabott kereteiből adódóan, további fontos független változók (életkor, nem stb.) bevonására, illetve az ezekhez kapcsolódó, esetleges szignifikáns különbségek analizésére sajnos nem vállalkozhattunk.

A kutatás megértő-feltáró jellegének megfelelően félig strukturált interjútechnikát alkalmaztunk, mely lehetővé tette, hogy az elsődleges szempontok szem előtt tartása mellett rugalmasan tudjunk az interjúalany által fölvetett témákra is időt szakítani. Az előzetesen elkészített interjúfonál végigvezetett a főbb kérdéscsoportokon, az interjúhelyzet megfelelő pillanatában azonban teret adhattunk az egyes témakörök hosszabb, narratív jellegű kifejtésére is. Az adatelemzés során Kleining¹ körkörös analízistechnikai módszerére támaszkodtunk, mely kellő rugalmasságot biztosított esetleges új, a kutatás eredeti kérdésfeltevésain túlmutató koncepciók és összefüggések feltárására is.

Az identitás és ezen belül is a nemzeti identitás esetében felettébb komplex fogalmakkal állunk szemben. Bár a fenti kategóriák napjaink legkedveltebb fogalmai közé tartoznak, pontos tudományos definíciójuk komoly nehézségeket okoz, hiszen a különböző társadalomtudományok hátramezsgyéjén meghonosodott kategóriák mögött egymással dinamikus kapcsolatban álló, egyéni-, szociális- és politikai aspektusok rendkívül összetett szövevénye bújik meg.² E komplexitásból fakadóan az interjúpartnerek nemzeti identitástudatához szorosán kapcsolódó dimenziók kiszűrésére, módszeres rendezésére, illetve az ehhez kapcsolódó kognitív illetve érzelmi struktúrák, mechanizmusok, tendenciák felismerésére a kvalitatív kutatási módszert tekintettük a legalkalmasabbnak.

Fontos még egyszer hangsúlyozni, hogy az alábbi kis mintán végzett exploratív jellegű vizsgálat alapján nyilvánvalóan nem általánosítható, reprezentatív eredményekre törekedtünk. Az empirikus úton nyert adatokra támaszkodó kutatás reményeink szerint azonban a fenti korlátok pontos ismerete mellett is elősegítheti e komplex témakör alapos feltérképezését, mivel mód-

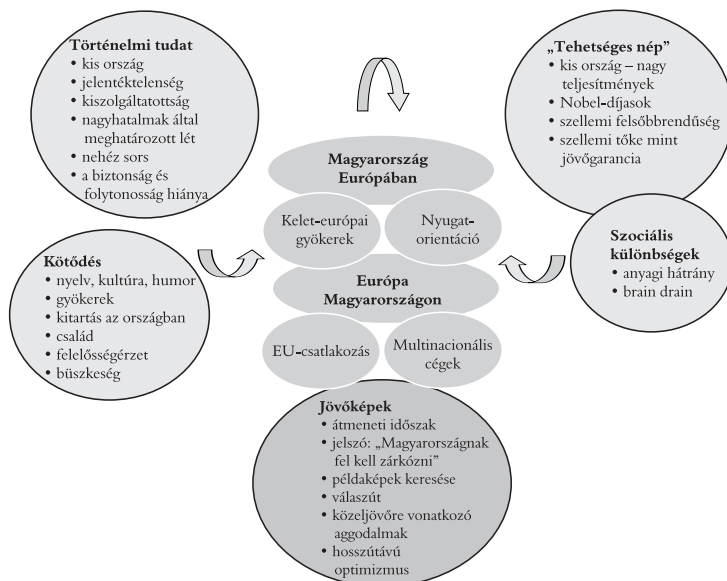
¹ Kleining, Gerhard: *Qualitativ-heuristische Sozialforschung: Schriften zur Theorie und Praxis*. Fechner: Hamburg–Harvestehude, 1995.

² Pataki Ferenc: Identitás–Személyiség–Társadalom. In: Lengyel Zsuzsanna (szerk.): *Szociálpszichológia szöveggyűjtemény*. Osiris: Budapest, 2002. 483–491.; Frei, Hans-Peter – Hauber, Kay: *Identität*. Enke: Stuttgart, 1987.; Marquard, Odo (Hrsg.): *Identität*. Fink: München, 1979. (Poetik und Hermeneutik, 8.)

szertani sajátosságainak köszönhetően lehetővé teszi a kapott eredmények mélyén megbúvó rejtett szerkezetek felismerését, részletes analízisét.

A következő diagram a tanulmány eredményeként kidolgozott kategória-rendszer vázlatos áttekintésére szolgál. A nyilak az egyes dimenziók közötti dinamikus kapcsolatot és a kategóriák közötti szoros összefüggéseket szimbolizálják.

A továbbiakban a magyar történelmi tudathoz, a „tehetséges nép” önképéhez, valamint Magyarország Európán belüli identitásához kapcsolódó eredményeket szeretnénk röviden kifejteni.

Történelmi tudat

Az interjúk alapján feltételezhető, hogy a magyar nemzeti identástudat jelentős részben az ország történelmi narratívájának bizonyos konszenzusként elfogadott motívumaira alapul. Ezek a kognitív és érzelmi tartalmak Durkheim illetve Halbwachs óta a társadalmi nagycsoportokról való gondolkodás alapfogalmaként elfogadott, úgynevezett *kollektív emlékezet* részeinek tekinthetők. Amikor tehát az egyén egy, a saját szubjektív autobiografikus emlékezete mellett létező, nem személyesen átélt, mégis sajátjának érzett tapasztalat- és érzésvilágból merítve jellemzi nemzetét, feltételezzük, hogy e társadalmi nagycsoport kollektív emlékezetartalmaira hivatkozik. A nemzet közös eredetéhez, gyökereihez és a történelmi időben való folytonosságához kapcsolódó elképzelések,

meggyőződések a nemzettel való azonosulás alapfeltételeinek tekinthetők.³ A Halbwachs-i értelemben vett kollektív emlékezetet természetesen meghatározó módon befolyásolja a hivatalos történetírás, de míg utóbbi az utólagosan (re)konstruált történelmi eseményeket és ideológiákat foglalja rendszerbe, a kollektív emlékezet egyfajta természetes áramlatként jön létre: csak olyan események, tapasztalatok maradhatnak meg benne, amelyek a csoport számára eleendő szimbolikus jelentőséggel bírnak ahhoz, hogy a nemzet tudatában elevezen tovább éljenek.⁴ A magyar nemzeti kollektív emlékezet, illetve történelmi narratíva tartalmának részletes és teljességre törekvő feltárására e tanulmány keretein belül természetesen nem vállalkozhatunk, csupán néhány, az interjúk alapján jellegzetesnek mondható alkotóelemét szeretnénk kiemelni.

Az interjúkat átszövő történelmi utalások gyakorisága a nemzeti történelem, illetve a kollektív emlékezet identitásformáló hatásának ismeretében még inkább feltűnő. Az interjúalanyok a beszélgetés folyamán előszeretettel vonnak történelmi tárgyú párhuzamokat: a konkrét témától függetlenül, sokszor hivatkoznak a magyar történelem egyes eseményeire, általános tendenciáira. Jellemző, hogy a szóban forgó utalások egyáltalában nem csak a közelmúlt történelméből merítenek, hanem gyakran több évszázad távlatára nyúlnak vissza:

„Mi itt hozzá vagyunk szokva a Mohács-, Segesvár-, Trianon–féle sokkokhoz.”

A nemzeti történelmi tudat dominanciája nem merül ki a társadalmi és politikai kérdések megítélésében: a legtöbb beszélgetésből kiderül, hogy az interjúalanyok a nemzeti történelem hatását saját életükben, sőt személyiségükön is erősen érzékelnéik. Legfőképpen a stabilitás, a biztonság és a folytonosság tartós hiányát tekintik személyiségformálóknak.

„Nézd meg a történelmünket: itt nem ötven, hanem legalább ezer éve kell abból kiindulni, hogy holnap úgyis minden másképp lesz, és hogy az embertől egy perc alatt mindenét el lehet venni. Ez egy olyan bizonytalanságérzést szül, amit az ember nem tud tíz éven belül levetközni. Ez a vérünkben van.”

Az interjúalanyoknak az EU-csatlakozáshoz való hozzáállásában is egyértelműen nyomon követhető a történelmi tapasztalatként megszilárdult meggyőződések domináns szerepe. Az európai nagyhatalmaknak való kiszolgálta-

³ Durkheim, Emil: *Über die Teilung der sozialen Arbeit*. [De la division du travail social.] Suhrkamp: Frankfurt am Main, 1982. 90–98. (Magyarul: *A társadalmi munkamegosztásról*. Osiris: Budapest, 2001.); Halbwachs, Maurice: *Das kollektive Gedächtnis*. [La mémoire collective.] Suhrkamp: Frankfurt am Main, 1967. 35–44.

⁴ Halbwachs: *Das kollektive Gedächtnis*, i. m. 67–68.

tottság, illetve az elnyomottság érzése ebben a kontextusban is könnyen aktíválható, gyakran felbukkanó reakció.

„Magyarország mindig is kiszolgáltatott marad. Akkor vesznek fel, amikor nekik tetszik. Ha majd valami nagyot kell felmutatni.”

„– Véleményed szerint megéri Magyarországnak belépni az EU-ba?
– Ez fából vaskarika. Mondjuk, hogy ez a kisebbik rossz. Mindenképp megszívjuk, akkor is, ha beléptünk, akkor is, ha nem. Persze ez nem egy szokatlan helyzet ebben az országban.”

„Szerintem nem jó ötlet feltartott kezekkel a következő blokkba masírozni.”

Ennek ellenére a legtöbben reményeket fűznek az EU-csatlakozáshoz: elsősorban az ország történelme során hiányolt stabilitás, biztonság és folytonosság erősödését várják. Összességében érdemes megjegyezni, hogy az EU-csatlakozással kapcsolatosan a célcsoporttól előzetesen elvárt, alapjaiban kifejezetten pozitív hozzáállás a vártnál több kritikus véleménnyel, aggodalommal párosult.

A multinacionális cégeknél azonos beosztásban a nyugat-európai kollégákhoz képest alacsonyabb fizetés és csekélyebb anyagi biztonság élményét az interjúpartnerek sokszor szintén a történelem nyelvezetéből kiragadott utalásokkal ilusztrálják. Ebben az összefüggésben többen is használják a „gyarmat” kifejezést.

„A franciák háromszor-négyszer annyit keresnek, mint a magyar munkatársak. Ez a gyarmatok sorsa. Nyugat-Európa gyarmatai lettünk.”

Annak ellenére, hogy történelemtudományos szempontból a párhuzam természetesen nem helytálló, mindennapi értelmezésében, illetve a fogalom olyan asszociatív aspektusait számba véve, mint a függőség, az áldozatszerep, illetve a kiszolgáltatottság, a gyarmati lét egyáltalán nem áll távol a magyar történelmi tudat fent taglalt tartalmaitól.

Szembetűnő továbbá, hogy az ország kis mérete is meghatározó szerepet játszik az interjúalanyok nemzeti öndefiníciójában. Mindannyian rendkívül gyakran használják a „kis ország” kifejezést – a kicsinység azonban az ország kiterjedésének tárgyilagos jellemzésén mindenképpen túlmutatni látszik és az esetek többségében a világtörténelmi- illetve politikai jelentéktelenség és kiszolgáltatottság szinonimájaként működik.

„A nagyhatalmak ide mindig kényük-kedvük szerint ki-be járkálhattak. Ez a kis ország sorsa Európa közepén.”

„Egyszerűen túl kicsik vagyunk. Sem hadügyileg, sem gazdaságilag nem vagyunk elég nagyok ahhoz, hogy valamit mi döntsünk el.”

Az ország kis méretének hangsúlyozása gyakran összefonódik tehát a nagyhatalmaknak való kiszolgáltatottság, illetve egyfajta védtelen, tehetetlen áldozatszerep érzésével. Híres nemzetkarakterológiai tanulmányában már Bibó István is felhívta a figyelmet a „kicsinység” fokozott kiemelésére irányuló tendenciára.⁵ A hetvenes évek végén Csepeli György a magyar nemzeti öntudatot vizsgáló interjúk kutatása folyamán szintén e jelenségre bukkant. Csepeli szerint a kicsinység előtérbe helyezésének feltehetően történelmi okai vannak: mivel a kollektív történelmi tudatban elevenen élnek Magyarország egykori, az I. világháború előtti méretének „emlékei”, az ország trianoni területvesztés utáni méretét sokszor irritálóan csekélynek érzékelik. Az egykori, úgynevezett „történelmi” Magyarországot mércéül véve, a területvesztés eleven tudata fokozhatja tehát az ország méretének negatív megítélését.⁶

Mivel a kicsinységtudat ezáltal negatív értékű kognitív elemmé válik, feszültséget kelt, s így kompenzációra késztet. Az interjúalanyok két fontos kompenzációs stratégiát használnak. Egyfelől a nehéz sorsra ítélt, „kis ország”-tudathoz gyakran kapcsolódik egy sajátos, a magyar nemzetből a sorscsapások által kikényszerített ellenálló-képességre és szívósságra való büszkeség.

„Magyarországot azért még nem lehetett úgy szétlőni, lerombolni, kizsákmányolni, gyarmatosítani, hogy ne kelt volna fel romjaiból.”

A másik jellegzetes stratégia az ország kivételes szellemi tőkájére való hivatkozás.

Tehetséges nép

Az interjúalanyok többsége a fenti kontextusban hangsúlyozza a magyar Nobel-díjasok számát, s ezt saját nemzeti büszkesége fontos alappilléreinek tekinti. Ilyenkor a díjazottak számát – feltűnő módon kivétel nélkül – az ország csekély méretéhez viszonyítják.⁷

⁵ Bibó István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. Új Magyarország: Budapest, 1946.

⁶ Csepeli György: *Nemzeti tudat és érzésvilág*. Múzsák Közművelődési Kiadó: Budapest, 1983. 103–104.

⁷ Ebben az összefüggésben érdekes lehet megjegyezni, hogy a beszélgetések idején magyar Nobel-díjasként számontartott tizenkét tudós munkáját Uppsalától Honolulun keresztül a világ minden táján végezte, de egyikük sem Magyarországon jutott a magas elismeréshez. Emellett mindössze hárman végezték Magyarországon egyetemi tanulmányaikat (Oláh György,

„Ha felállítanánk egy statisztikát, akkor az egy főre eső Nobel-díjasok száma itt azért tényleg elég szokatlanul magas.”

A fent említett tanulmányában Csepeli is felhívta a figyelmet a „kis ország – nagy teljesítmények” ellentétpárra.⁸ Tajfel szociális identitás-elméletéből kiindulva a nemzeti identitás elsődleges funkciója – bármely más társadalmi csoporthoz történő besoroláshoz hasonlóan – az egyén pozitív önértékelésének erősítése. Amikor saját csoportunkat másokéval hasonlítjuk össze, pozitív önértékelésünk védelmére természetesen az szolgál, ha saját kategóriánk a többiekkel szemben kifejezetten értékes.⁹ Míg a logikusan összekapcsolódó fogalom pár: „kis ország – kis teljesítmények” kevésbé tűnik pozitív identifikációra alkalmasnak, addig a „kis ország – nagy teljesítmények” rendhagyó mivolta miatt érdeklődésre tarthat számot. Ezen felül, a más országokkal való összehasonlítás szintén kedvező eredménnyel jár, hiszen egy nagy ország esetében a nagy teljesítmények magától értetődőek, s a kisebb, de nem ekkora teljesítményekkel büszkélkedő országokkal szemben is Magyarország kerül előnybe. E stratégia segítségével tehát a kicsinység ellenére is lehetőség nyílik a pozitív önkép megtartására.¹⁰

Megjegyezzük, hogy mivel a magyar Nobel-díjasok jelentős hányada köztudottan az ország határain kívül élt és dolgozott, az interjúalanyok büszkesége sokszor rezignált melankóliával, keserűséggel vegyül. Ennek oka egyrészt az a meggyőződés, hogy számos jelentős személyiség magyar származása külföldön nem ismert, másrészt az aggodalom, miszerint e nagyszerű tudósok Magyarországon valószínűleg nem rendelkeztek volna elegendő lehetőséggel tudásuk ily magas szintű kamatoztatására, illetve semmiképp nem juthattak volna ekkora nemzetközi elismeréshez.

„Lisztről és Ferenczyről mindenki azt hiszi, hogy osztrákok voltak. Persze Adolph Zukor és William Fox nevét hallva sem tudják sokan, hogy magyar bevándorlóknak köszönhetjük Hollywood-ot is.”

„Mindig, ha egy állítólag amerikai atomfizikusról vagy rendezőről kiderül, hogy magyar, a büszkeség mellett kicsit el is szomorodok. Bánt a tudat, hogy itthon va-

Szentgyörgyi Albert, Harsányi János). Némelyük (pl. Zsigmondy Richárd) egyáltalán nem állt sem a magyar kultúrával, sem a magyar nyelvel kapcsolatban – őket a kivándorolt szülők magyar származása miatt sorolják a nemzet büszkeségei közé. Ld: www.kfki-hu/cheminfo/hun/teazo/nobel/nobeldij.html

⁸ Csepeli: *Nemzeti tudat és érzésvilág*, i. m. 103–104.

⁹ Tajfel, Henri: *Soziale Kategorisierung, soziale Identität und sozialer Vergleich*. In: Ugyanő (Hrsg.): *Gruppenkonflikt und Vorurteil*. Huber: Bern. 101–117.

¹⁰ Csepeli: *Nemzeti tudat és érzésvilág*, i. m. 103–104.

lőszíntűleg soha nem lehettek volna világhírűek. Eszembe jut, hogy vajon manapság hány zseni akasztja fel magát egy panellakásban.”

A különböző országokban érvényes szabályokból, illetve a munkaerőpiaci különbségekből kifolyólag az interjúalanyok jelentős hányada ugyanazt a munkakört végző nyugat-európai kollégáihoz mérten gyakran magasabb képzettséggel rendelkezik. Az ebből fakadó tudásszint-előnyt a beszélgetőpartnerek szintén a tehetséges magyar néphez kapcsolódó beszámolók vonatkozásában említik meg.

„Sokféle nemzetiségű szakemberrel dolgoztam együtt és néhány sokkban már részem volt. Előtte azt hittem, ha mindannyian ugyanabban a pozícióban vagyunk, akkor létezik valami minimum tudásszint. Hát lehet, hogy végül is tényleg létezik, csak én a minimumot máshová képzeltem.”

„A magyarok képzettebbek, tehetségesebbek.”

Ahol a magyar munkatársak anyagi megbecsülése a nyugat-európai kollégákkal szemben jelentősen alul marad, a különbség jól érezhető feszültséget szül.

„Ha nálunk egy francia főnök egymilliót kap, akkor egy magyar ugyanabban a pozícióban – ugyanolyan, vagy jobb képzettséggel – kétszázötven-ezret. Ha a magyar munkatárs ne adj Isten még ráadásul a Sorbonne-on is végzett, akkor van esélye négyszáz-ezerre. Többre semmiképpen.”

A multinacionális cégeknél e módon tapasztalt képzettségi illetve anyagi egyenlőtlenségeket Csepeli analógiáját követve a „jobban képzett-rosszabbul megfizetett” ellentétpárral ragadhatjuk meg. Megfigyelhető, hogy az interjúalanyok ebben az összefüggésben a képzettséget és a kompetenciát az anyagi elismertségnél fontosabb összehasonlítási dimenzióknak állítják be, mely súlypontozás lehetővé teszi a – magyarok számára inkább kedvezőtlen – gazdasági megmértetés háttérbeszorítását. Így tehát az interjúalanyok az effektíve csekélyebb anyagi megbecsülés ellenére egyenrangúnak, sőt, esetenként magasabbrendűnek érezhetik magukat.

„Már nem is mesélem el nekik, hogy mi az eredeti foglalkozásom. Nem akarom, hogy számukra kínos legyen. A kedvenc történetem az, amikor a tárgyalópartneremről kiderült, hogy ő speciel azelőtt focista volt...”

Magyarország Európában

Az analízis második részében azt vizsgáltuk, vajon milyen szerepet játszik Kelet- illetve Nyugat-Európa fogalma az interjúpartnerek nemzeti önbesorolása szempontjából. Az interjúalanyok Magyarország Európán belüli pozícióját nagymértékben a beszélgetés pillanatnyi témájától függően – sokszor ellentmondásokban gazdag módon határozzák meg. A nemzeti önbesorolással kapcsolatos nehézségeket, illetve az ezzel kapcsolatos alapvető bizonytalanságot szemléletesen érzékeltetik a multinacionális cégeken belül rendszeres nemzetközi összejövetelekről szóló beszámolók. Ezeken a találkozókön Magyarországot, illetve a magyar résztvevőket ugyanis a cégeken belüli más és más szekciókhoz osztják be. A magyar vezetők helyenként egy úgynevezett „rest of the world” kategóriába, máshol az EU-tagállamok képviselőivel együtt, egy harmadik helyen pedig a 2004-ben csatlakozó országokhoz kerülnek besorolásra.

„Nálunk Magyarországot egy nagyon pikáns kategóriába sorolták: az a nevünk, hogy «rest of the world». Ide tartozik Litvánia, Új Zéland, meg az arab országoktól kezdve Tanganyikáig mindenki, akit nem igazán tudnak hova tenni. Az előző cégeknél egyszer csak kivettek minket egy ilyen hasonló csapatból és akkor egyik napról a másikra hirtelen Európa lettünk. Ettől kezdve engem is az európai vezetők összejövetelére hívtak és már nem a «rest of the world»-re. (nevet)”

„Hát mi egy köztes állapotban vagyunk: már nem Kelet-Európa, de még nem is Nyugat-Európa.”

„Magyarországot már nem rakják Romániával vagy Ukrajnával egy csapatba, hanem az EU-felvételre váró országok kicsi, de annál bájosabb köréhez tartozunk. Az igazi európaiakhoz azért még nem mehetünk.”

Az egyértelmű önbesorolás lehetőségének hiányából fakadó bizonytalanság érezhető feszültséget okoz. Az interjúalanyok ezért szívesen találtnak azzal kapcsolatban, vajon mely európai országhoz válhat Magyarország közepe- illetve hosszútávon hasonlónak. Az ilyen, nyugat- vagy észak-európai minták, példaképek felsorolása feltehetően csökkenti az érvényes és aktuális öndefiníció hiányából fakadó természetes feszültséget, és a pillanatnyi, átmenetinek érzékelt időszaknak konkrét, elképzelhető irányt szabva, egyfajta fogódzóként szolgál.

„Németországhoz vagy Franciaországhoz már csak a méretünknel fogva sem fogunk hasonlítani, de mondjuk egy Belgium, Hollandia vagy Luxemburg típusú jóléti kis országot el tudnék itt képzelni.”

„Azt mondják, hogy Norvégiában meg Finnországban sem volt száz évvel ezelőtt túl sok minden fán meg hegyeken kívül. Szóval, szerintem van esély. A skandináv országoknak is sikerült. Miért ne lehetne valami ilyesmi belőlünk is egyszer...”

Az interjúpartnerek Kelet-Európára vonatkozó megjegyzései felettébb komplex és ambivalens viszonyról árulkodnak. A szolidaritás és a rokonság kifejezésétől kezdve, a versengésen keresztül az idegenkedésig és a közösség megtagadásáig terjedő megnyilvánulások, pozíciók sokszor egy beszélgetésen belül, ellentmondásos módon váltogatják egymást. Az interjúpartnerek a pillanatnyi kontextustól függően esetenként kiemelik Magyarország és Kelet-Európa összefonódását, máskor pedig kifejezetten elhatárolják magukat, illetve az országot a régiótól.

Mivel a térség történelmi tapasztalataiban sok hasonlóságot látnak, ebben az összefüggésben az interjúalanyok szívesen hivatkoznak a kelet-európai országokkal közös gyökerekre. Ilyenkor erős összekötő kapocsnak tekintik az e régióban évszázadok óta meghatározónak ítélt hosszú távú tervezhetőség, politikai stabilitás, biztonság és folytonosság hiányát. Kelet-európai identitásukat tehát legtöbbször ezen deficitekre hivatkozva írják körül, illetve ezek által határolják el a térséget Nyugat-Európától.

„Nyugaton a dolgok nem szoktak olyan gyakran egyik pillanatról a másikra gyökeresen megváltozni. Ezért kevésbé ismerik ezt az állandó veszélyérzést, amihéz mi itt Kelet-Európában már hozzászoktunk.”

„Ebben a régióban mindig egyfajta reménytelen purgatórium-hangulat volt. A történelemkönyvek szerint legalábbis önteni kellett a vérünket rendszeren, hogy az igazi Európa, a Nyugat nyugodtan és biztonságban élhessen.”

Jellemző, hogy az interjúpartnerek Magyarországot nem szívesen sorolják Kelet-Európához. Egyrészt ehhez kapcsolódó kellemetlen személyes tapasztalataik miatt érzik sokszor zavarónak, néha kínosnak, sőt sértőnek, ha kívülállók kelet-európaiként kezelik őket. Másfelől, nem egyszer szembeötönik, hogy az EU-hoz csatlakozó kelet-európai országokhoz képest Magyarországnak egyfajta „elit” pozíciót tulajdonítanak.

„Az Immigration Office-ban másfél órán keresztül végigkérdezték a családfámat. Kínos volt, mert az EU-s kollegák mind rám vártak. Nekik persze gyorsab-

ban ment. Ebben az elbánásban nyilvánvalóan mint kelet-európai prostituált-jelölt részesültem. Albán, magyar: ilyenkor egykutya. Szörnyű.”

„Ha az ember megnézi Kelet-Európát, akkor azért itt Kánaán van. Mi igazából egy másik kategóriához tartozunk.”

„A csatlakozó országok közül egyértelműen mi csillanunk ki kardból.”

„Az EU joggal tekint úgy ránk, mint a legjobb tanulóra.”

Ez a kelet-európai országokon belüli hierarchia a multinacionális cégek mindennapjaiban is megerősítést nyer.

„Magyar menedzsereket sosem küldenek ki Nyugatra, nekünk Szlovákiában, Ukrajnában vagy Romániában kell megtanítanunk, hogy merre hány méter.”

Általánosságban megállapítható, hogy a kelet-európai kategóriába való besorolás ritkán járul hozzá a pozitív szociális identitás eléréséhez. Mivel a nyugati lét-hez elsősorban politikai és gazdasági stabilitást, jólétet kapcsolnak, az interjúpartnerek szívesebben tartoznának minél előbb Nyugat-Európához. Jellemző, hogy Magyarországot a nyugati világhoz mérten elmaradottnak, sok esetben alacsonyabbrendűnek érzik. Míg tehát a kelet-európai országokkal kapcsolatos megnyilvánulások sokszor felsőbbrendűségi érzésről árulkodnak, addig Nyugat-Európával szemben a kisebbségi érzés és a viszonylagos visszamaradottság tudata meghatározó. Feltűnő továbbá, hogy az ország lemaradását gyakran próbálják meg években is behatárolni.

„Ha hajlandóak vagyunk keményen megdolgozni az elmúlt negyven évért, akkor szerintem tizenöt év alatt eljuthatunk egy kis nyugat-európai demokratikus állam szintjére.”

„Most még a vadkapitalizmus időszakát éljük. 50–60 év lemaradást kell behoznunk a nyugat-európai népekkel szemben.”

Összességében is szembevetendő, hogy az interjúalanyok Magyarországot más nemzetekkel összehasonlítva általában vagy alacsonyabb-, vagy magasabbrendűnek állítják be – csak ritkán érzékelik hazájukat a többi néppel egyenrangúnak vagy hasonlószerűnek. E tendenciák az ország méretéből fakadó kisebbségi érzések, illetve a „tehetséges nép” önpercepciójához kapcsolódó felsőbbrendűséggel együtt vizsgálva egy sajátos és összetett nemzeti önértékelési konfliktusra engednek következtetni.

Mindezzel együtt a közös európai identitás elképzelése az interjúpartnerek számára vonzó lehetőségnek tűnik a nemzeti öndefinícióhoz kapcsolódó konfliktusok, -bizonytalanság csökkentésére, feloldására, illetve egy pozitív szociális identitás elérésére.

„Ha találkozom egy japánnal vagy egy amerikaival akkor igazából felesleges mondanom, hogy magyar vagyok, elég egyszerűen annyi, hogy európai. Szerintem ez amúgy is sokkal meghatározóbb, mint a magyar. Ez egy igazán tipikus tulajdonság.”

SZEMLE

LAJTAI L. LÁSZLÓ

A Nemzet iskolai történetének történetisége

– *avagy a birodalmi romokon kialakuló nemzeti történetírás létrejötte, intézményesülése és pedagógiai térnyerése Közép-, Kelet- és Délkelet-Európában*

Ducieux, Marie-Élizabeth (éd.): *Histoire et Nation en Europe centrale et orientale XIXe-XXe siècles*. A *Histoire de l'Éducation* folyóirat különszáma, 86., 2000 május.

Service d'histoire de l'éducation – INRP: Paris, 2000. 195.

Nemzet, Történelem(írás) és Iskola(i oktatás). A (nemcsak) történészek által művelt nacionalizmus kutatás szinte közhelyszerű premisszájának tűnhet azon folyamatok történelmi keresztmetszetben való vizsgálata, amelyek során az imént említett három tényező közül a két utóbbi kötelező jelleggel rendelődik egymás mellé, az előbbi – a nemzet – hatékony és tartós megkonstruálásának reményében. Sokan megírták már annak történetét, miként farag – több-kevesebb sikerrel – a modern (nemzet)állam két alapvető indukátora és üzembentartója, azaz az általános tan- és hadkötelezettség, kiépülő intézményeinek segítségével, akár néhány évtized leforgása alatt is, például „parasztból franciát”.¹ Vagy annak a történetét, hogyan teszi önmagát a 19. századtól (főként az iskolai oktatáson keresztül) masszívan homogenizálódó nemzeti kultúra egyfajta elengedhetetlen „belépőjegygyé a teljes körű állampolgársághoz és az emberi méltósághoz, a társadalom tevékenységében

¹ Weber, Eugen: *Peasants into Frenchmen. The Modernisation of Rural France 1870–1914*. Stanford UP, 1976.

való részvételhez”, hogy végül „a kultúrát közvetlenül önmagáért imádjuk”, amely jelenség lényegében „nem más, mint a nacionalizmus” *par excellence*.²

A Habsburg birodalomhoz tartozó térségek 18–19. századi történelmére szakosodott Marie-Élisabeth Ducreux által szerkesztett, a párizsi *Institut national de recherche pédagogique* által kiadott kötet igazi nóvumát tehát kevésbé téma-választásának kivételessége adja, mint inkább vizsgálódási kereteinek sokatmondó koordinátái. A tér- és időbeliek tudniillik. Hiszen, ismerve a francia történetészek általános érdeklődési horizontjának határait, bizonyára kellemesen lepi meg az olvasót, hogy a nagyobbbrészt francia történetészek (a kötet hét szerzőjéből négy) milyen magabiztos könnyedséggel ismerik ki magukat – a korántsem a nyugat-európai nemzetépítési modelleket szabványszerűen reprodukáló, sokáig általuk leginkább *terra incognita*ként kezelt – közép-, kelet-európai és balkáni térség nemzetté alakuló népeinek, társadalmainak oktatás- és kultúrtörténetében (amiben persze minden bizonnyal komoly érdemei vannak a gondos szerkesztői munkának is). Teszik mindezt úgy, hogy az egykori többnyelvű, soknemzetiségű és dinasztikus szervezőelvű birodalmak igazgatási keretei között lassan (vagy néhol inkább nagyon is rohamléptekkel) nemzetekké kristályosodó etnikai közösségek saját (és a legtöbbször mindenkori szomszédaiak hasonló törekvései ellenében artikulálódó) nemzeti emlékezetéhez kapcsolódó narratívák iskolai intézményesülésében a jellegzetes fordulópontokra koncentrálnak. E folyamat időbeli sűrűsödési pontjai pedig a 18. század végétől (a lengyel nemzettudatról szóló tanulmány) egészen a múlt század végi rendszerváltások félmúltjáig (az 1944 és 1989 utáni bolgár történelemtankönyvek összehasonlító vizsgálata) szóródnak, az egyes nemzeti történelmektől és a történetési témaválasztás konkrét optikájától függően. A hét írást egybefűző kötet – a bevezető tanulmányul szolgáló, a szerkesztő által jegyzett szöveg kivételével – minden esetben egy-egy közép-, kelet- illetve délkelet-európai nemzeti historiográfia iskolai intézményesülésének konkrét problémáira, választási kényszereire, illetve sokréttű, inherens ellentmondásaira igyekszik rávilágítani. Így szembesülhet a gyűjteményt kézbevevő frankofon olvasó³ a lengyel, a cári Oroszországhoz tartozó „kisorosz” térségeken belüli ukrán, a prágai cseh (valamint az elkerülhetetlenül hozzá kapcsolódó, jobban mondván tőle mindinkább elváló német), a román és a bolgár nemzetépítési stratégiák új- és/vagy jelenko-

² Gellner, Ernest: A nacionalizmus és a komplex társadalmak kétféle kohéziós formája, In: Bretter Zoltán–Deák Ágnes (szerk.): *Eszmé a politikában: a nacionalizmus*. Tanulmány Kiadó: Pécs, 1995. 192–193.

³ Illetve a franciául kevésbé olvasó is, amennyiben a kötet végén található angol- és németnyelvű rezümékéből kíván tájékozódni a tanulmányok tartalmáról.

ri sikereit elősegíteni hivatott (illetve nehézségeit részben gerjesztő) iskolai történelemoktatások összetett, de sok tekintetben nagyon is hasonló kényszerek és lehetőségek mozgatta problémáival.

A problémakör heterogenitását kiválóan foglalja panorámaszerű képbe (kijelölve egyben a tanulmánykötet vizsgálódási kereteit) a szerkesztő, Marie-Élizabeth Ducreux bevezető írása („Nemzet, állam, oktatásügy. A történelem oktatása Közép- és Kelet-Európában”). A szintézis igényével rajzolt körkép felvázolja a térség sajátos állami és etnokulturális („Birodalmak, Nemzet, Állam” című alfejezet), valamint oktatási intézményekbeli (különösen a Habsburg birodaloméit bemutató alfejezet) faktorainak szerteágazó diszkrepanciáit, majd ezután jut el odáig, hogy a korszak és a térség intézményesülőben lévő történetírásainak egyfajta tipológiáját kísérelje meg felállítani. A megcélzott befogadói horizont és rendeltetés alapján tehát megkülönböztethetünk, sokszor egymással párhuzamosan is érvényesülő, „nemzetkonstituáló” (*histoire fondatrice*), „professzionális” (*histoire professionnelle*) és „népszerűsítő iskolai történetírást” (*histoire scolaire vulgarisatrice du Génie national*), sőt, egyes esetekben még egyfajta „szinkron”, illetve birodalmi-patrióta (*histoire synchronique de la Monarchie des Habsbourg*) történetírói praxist is a vizsgált térségnek a kor folyamán kiépülő, professzionalizálódó historiográfiájában.

Első nemzeti esettanulmányként Daniel Beauvois-nak a „lengyel kivétellességet” górcső alá vevő tanulmánya („A XIX. századi lengyel történeti tudat mítosz- és történetírás között”) azt a sajátos történelmi paradoxont járja körül, hogy a klasszikus európai nemzetépítés korszaka hajnalán politikai értelemben részekre szakadó, tartósan eltűnő „lengyel nemzet(állam)”, pontosabban annak szellemi elitje, miképpen próbálkozik, mind a szomszédos impériumok fennhatósága alá vont egykori lengyel területeken, mind pedig a jobbára párizsi emigrációt jelentő külhonban, nemzeti történetírást és nemzeti szellemiségű történelemképet konstruálni, majd azt sikerrel átörökíteni a jövő lengyelajkú és/vagy -érelmű generációinak. Ez a – meglehetősen rögzösnek bizonyuló – út a *Rzeczpospolita* eltűnése előtt az intézményesült formában valójában még nem is igazán létező „nemzeti” történetírás csíráitól a „krakkói és varsói (inkább szellemi műhely értelemben vett) iskolán” át az első történész szakfolyóiratok születéséig vezetett – olyan köztes állomások etapjain keresztül, mint a forradalmár és történész Joachim Lelewel munkái, vagy a század utolsó harmadában kibontakozó lengyel történelmi festészet panteonja. A 19. század folyamán egyre inkább „szizofrenizálódó lengyel történeti tudat” elsődleges formálói, kevés kivételtől eltekintve, egyfelől ambiva-

lens távolságtartásra törekedtek az 1795-től 1918-ig tartó *Rozbiór* alatt a *status quo*-t képviselő impériumok birodalmi diskurzusaival, másfelől viszont kezdetét vette egy folyamat, amely a lengyel történelem olykor már-már patológikus szimptomáikat felvillantó szakralizációját és szoterológiai régiókba való magasztalását tekintette feladatának (mindenekelőtt a lengyel romantikus írók és költők művei népszerűségének köszönhetően). A 20. század eleje és az első világháború borzalmakkal terhes időszaka pedig egy olyan, lényegében homogén lengyel történeti tudatot örökölt a (lengyelek számára különösen hosszú) 19. századból, mely ekkorra már jelentős mértékben militarizálódott és a hajdani multietnikus és sokvallású „nemesi köztársasági” lengyel birodalom területét és népességét ellentmondást nem tűrve akarta azonosítani a lengyel nemzettel. A 19. századi sebek lassú gyógyulási folyamatát a későbbiekben ráadásul az sem igazán segítette, ahogy végül Teheránban „átvágták a gordiuszi csomót”.

Amíg a lengyel nemzettudat ideáltípusának elsődleges fenntartója az egykori történelmi állam és a politikai vezetőréteget adó nemességének politikatörténete, illetve ennek sokrétű, az irodalomban és képzőművészetben idealizált vulgarizálása volt, addig az egykori *Rzeczpospolita* hatalmas délkeleti határterületeinek („Ukrajna”) döntő többségét alkotó szlávajkú és pravoszláv hitű népesség nemzetté formálódása előtt, inkább a „herderi receptnek” megfelelően, azoknak a lelkes, jóllehet eleinte leginkább lengyel vagy oroszajkú egyetemi oktatóknak a tevékenysége nyitott utat az „autentikus népi (*narod*) tradíciók” történetének feltárásán keresztül, akik a cár által a 19. század elején alapított harkovi és kijevi egyetem tanszékein oktattak és kutattak, ahogy azt Catherine B. Clay írása kiemeli („Az egyetemi néprajzoktatás szerepe 1830 és 1850 között az orosz birodalmon belül kialakuló ukrán nemzet létrejöttében”). Azáltal nevezetesen, hogy ezek az oktatók az 1830-as és 1840-es években egy, eleinte pusztán tudományos-kulturális horizontú, döntően etnográfiai érdeklődésű kutatómozgalmat indítottak, mely a század ötvenes és hatvanas éveire már nyíltan politikai követeléseket is megfogalmazó nacionalista mozgalommá alakult át. Jóllehet a cári politika irányítói éppen a sok évszázados lengyel kulturális befolyás semlegesítése, illetve felváltása végett támogatták, kezdetben skrupulusok nélkül, a lengyeltől különböző *helyi* identitásformák és diskurzusok lehetőségének kiformalódását, ezáltal, már középtávon is, végeredményben a „se nem orosz, se nem lengyel” típusú lokális identitás meggyökeresedését segítették elő, illetve gyorsították fel, mégpedig a rivális birodalmak egykori határmezsgyéjén élő szlávok helyett, nevében, érdekében szóló értelmiségiek hatékony

közreműködésével, elősegítve e népesség saját, immár nyíltan autochton identitását és egyre öntudatosabb értelmiségének kitermelődését.

Az oroszországi ukrán nemzeti öntudat kifejlődését végeredményben döntően elősegítő két „kisoroszországi” egyetem példájával meglehetősen ellentétben – jóllehet egy elvileg hasonló szellemi központ vizsgálatán keresztül – mutatja be Marlène Laruelle a „bohémiai történelmi nemzet” hajdan nagyjából egységes kulturális elitjének nyelvi-etnikai vonalak mentén, de diszciplináris és tudományos keretek között is véglegesül kettéválását Közép-Európa legrégibb univerzitása, a prágai Károly Egyetem 1882-es kettészakadásának hatását boncolgató írásában („Történelemoktatás a prágai Károly Egyetemen 1882 és 1918 között”). A cikk szerzője a Jaroslav Goll nevével fémjellezhető professzionális egyetemi cseh történetírás létrejöttének tükrében tárja fel azt a konfliktusrendszert, amely a 19. század végi és 20. század eleji cseh nemzettudatot meghatározó, immár diszciplínaként intézményesült egyetemi történetírást és -oktatást jellemezte. Így annak kényszerét, hogy egyszerre határolódjék el a „nemzet- és történetírás atyjaként” aposztrofált Palacký-féle történetírói hagyományt és nemzetszemléletet követőktől (akik elsősorban egyetemi kereteken kívülről érkeztek), valamint a születőben lévő – de a filozófus T. G. Masaryknak köszönhetően máris az intézményesülés útjára lépő és komoly vetélytársként jelentkező – társadalomtudományok művelőitől. A prágai egyetemi történetírás, amellyel, hogy a kortárs, nagytekintélyű európai történetírói műhelyek irányzataival igyekezett mindvégig lépést tartani, mégis a németajkú és birodalmi horizontú csehországi (pontosabban bohémiai) német egyetemen oktató kortárs történész-kollégák ellenében vált az egyre inkább csak a cseh etnikummal azonosított Nemzet történelmének kizárólagos, de legalábbis hegemón letéteményesévé és képének össznemzeti szinten is sikeres terjesztőjévé (mindenekelőtt szaktudományos történeti folyóiratok és civil egyesületek alapítása, illetve sikeres kisajátítása által).

Végül, a tanulmánykötet utolsó három írása két szempontból is érzékelhetően elkülönül az első három esettanulmánytól. Egyfelől, immáron az adott nemzeti történetírásokhoz tartozó „hazai” kutatók boncolgatják saját nemzeti hagyományuk iskolai történelmi diskurzusának kánonját, másfelől pedig az általános szaktudományos és egyetemi diszciplináris kereteken belül zajló történelemírás, -oktatás vizsgálata helyett konkrétan az elemi és középszintű történelemoktatás kérdése kerül a történetész optika előterébe. Ez utóbbi pedig szükségszerűen vonja maga után a történelemtankönyvek,

e kivételes jelentőségű *lieu de mémoire*-ok vizsgálatának szükségességét.⁴ Kiemelendő továbbá, hogy amíg egyfelől a korabeli lengyel és cseh történetírás hagyományaihoz és színvonalához képest fiatalabb és kevésbé komplex nemzeti historiográfiákról és oktatási rendszerekről van szó az itt vizsgált két újdonsült balkáni ország, Románia és Bulgária esetében, addig a 19. század utolsó évtizedeiben szuverénné váló mindkét ország már felsőbb birodalmi kontroll kényszere nélkül foghatott saját „nemzeti historiográfiájának” fabrikálásához és annak a kiépülő oktatási hálózataikon keresztül történő tömeges terjesztéséhez. Mirela-Luminița Murgescu írása („Történelemoktatás a román iskolákban 1831 és 1944 között”) a lényegében „klasszikus” európai nemzetépítési séma egyik sikeres, bár ellentmondásokkal is terhelt példáját tárja az olvasó elé, amikor bemutatja, hogy a történelemoktatás – amely Romániában csupán a 19. század második felétől lépett elő önálló iskolai tárggyá elemi és középszinten – gyakorlatilag megszakítás nélkül, egészen a kommunista hatalomátvétel keltette radikális diskurzusváltásig állt permanensen a nemzetépítés szolgálatában (kiterve egyben arra is, hogy a két beszédmód a hatvanas évektől immár a „nemzeti kommunizmus” szócsövéné olvadt össze). A két bolgár történész tanulmánya ezzel szemben egy jóval heterogénebb és rendhagyóbb nemzeti történetíró és -oktató modellel ismerteti meg az olvasót. Egyfelől, Dessislava Lilova tanulmánya („Az egyetemes történelem a nemzeti kultúra szolgálatában. A 19. századi bolgár nemzeti ébredés tapasztalatai”) felhívja a figyelmet a 19. század legvégén, egymással lényegében egyidőben születő bolgár nyelvű oktatás és nemzeti történetírás nehézségeinek sajátos következményeire: hangsúlyozza az eleinte kizárólag külföldi szerzők világtörténelem-tankönyveinek fordításaira támaszkodó bolgár történelemoktatás korabeli egyediségét, valamint azoknak a történelemképeknek a toleráns egymás mellett élését, amelyek a tényleges oszmán állami, illetve egyházi kontroll híján egymással szabadon versenghettek. Másfelől, Liliána Deyanova írása, mely a kommunista és posztkommunista éra folyamatosan átiródó történelemtankönyveit veti egybe („Tankönyvek csata után: a nemzeti történelem könyvei Bulgáriában 1944 és 1989 után”), konklúziójában két, napjainkban is élő, nyugtalanító jelenségre mutat rá: a bolgár nemzeti emlékezet (lényegében pro- és antikommunista látószögre történő, szinte polgárháborús) kettéhasadására, valamint arra az egyszerre nemzeti és szocialista historiográfiai hagyományra, mely már a rendszerváltás előtt, az in-

⁴ „A történelmi könyvek közül csak azok *lieu de mémoire*-ok, melyek az emlékezet átalakítására épülnek vagy annak oktatási breviáriumaként lettek összeállítva.” Nora, Pierre: Emlékezet és történelem között. *Actas*, 1999, 3. 154.

ternacionalista látszat ellenére is, a 20. század elején kiformalódott nemzeti történetírás sablonjait használta fel és manipulálta sikerrel.

A recenziót egy akutnak érzett problémával zárnam. A kötet tematikus bemutatásának végére érve talán korántsem tűnik indokolatlannak, ha hangot adunk – Közép- és Kelet-Európáról lévén szó – a jogosan érezhető csalódásnak, mely abból fakad, hogy egyetlen, a magyar illetve magyarországi nemzettudat (jobban mondva szinkrón és diakrón változatai) és a magyarországi történelemoktatás történetének összefüggéseit boncolgató tanulmány sem szerepel a válogatásban. Hiányérzetünk ráadásul kettős értelemben is megalapozottnak tetszhet: a kötetben ugyanis sem az etnikai illetve kulturális értelemben vett magyarság, sem pedig az egész Kárpát-medencei térség más etnikai közösségeinek történetírói hagyománya, nemzeté alakulása és az 1918-ig azonos kereteken belül folyó oktatástörténetük közötti interakciók és összefüggések generálta problematikákat tematizáló írás sem található. Mindez persze fakadhat a szerkesztőtől és a kötet közreműködőitől független könyörtelen „technikai” körülményekből is (ahogy azt egyébként a recenzió szerzőjének az előbbiektől szerencséje volt megtudni), és aminek fájó hiányát legalább a kötet külső borítójának „Az iskolából távozó magyar gyermekek. Orsova, 1837. július 8.” címet viselő litográfiaválasztása révén próbált, ha ez esetben inkább csak szimbolikusan, de mégis némiképp orvosolni a különben mindvégig példamutató szerkesztői érzékenység.

JULIANE BRANDT

Joachim von Puttkamer: *Schulalltag und nationale Integration in Ungarn: Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee 1867–1914.*

[Iskolai élet és nemzeti integráció Magyarországon: Szlovákok, románok és erdélyi szászok a magyar állameszmével való szembesülés során, 1867–1914.] Oldenbourg: München, 2003. 531.

Milyen szerepet játszott az iskola a nemzet kialakulásában? Milyen feladatokat bízott rá a soknemzetiségű magyar állam 1867 után, milyen előfeltételekkel láthatott hozzá a teljesítésükhöz, és milyen tényleges hatást ért el, különösen a szlovákok, románok és erdélyi szászok lakta területeken? Ezeket a kérdéseket vizsgálja Joachim von Puttkamer e monográfiájában, amely egyben habilitációs dolgozata is. Olyan kérdést érint ezáltal, mely nagyon aktuális, a hosszú hagyománnyal rendelkező mai kisebbségi konfliktusok láttán éppúgy, mint a migráció révén újonnan kialakuló problémákra való tekintettel. Különösen pedig elméleti és módszertani kihívást jelent a dualizmus kori magyar nemzetiségi politika jellegéről, a nemzetiségi lakosok nyelvi asszimilációjának spontán vagy kényszerű jellegéről, egy, mind az államnak, mind hatóságainak és a helyi politikusoknak tulajdonított (vagy éppen felrött) magyarosítási politika mértékéről és sikeréről folytatott viták közepette.

A szerző igen körültekintő módon közelíti meg ezeket a problémákat, és elismerésre méltó komplexitásban mutatja be őket. Részletesen, az olvasót jól informálva elemzi a célmeghatározások és a felek cselekvésére ható előfeltételek kölcsönhatását, a feltételeknek ebben a folyamatban bekövetkező változását és a stratégiák újrafogalmazását, hogy végül ennek az – összetett konfliktushelyzetek, eltérő regionális, illetve az egyes nemzetiségek viszonyait jel-

lemző kiindulási állapotok által meghatározott – fejlődésnek az eredményeit prezentálja. Emellett – mondhatni, ennek ellenére – a terjedelmes mű meglepően olvasmányos. A problémaorientált bevezetés a már-már áttekinthetetlen nacionalizmus-irodalomnak a téma szempontjából releváns téziseit és kérdésfelvetéseit mutatja be; az egyes problémák tárgyalása nem megy át óvatos „egyrészt, de másrészt”-stílusú lavírozásba, hanem világosan, egy sor illusztratív és tanulságos eset példáján írja le a kiemelt összefüggéseket. Mindezt annak ellenére sikerült megvalósítani, hogy több, lényeges forráseggyüttes is megsemmisült, amelyeket helyi, nem egyenletes, és kronológiailag sem folytonos iratanyagokból kellett pótolni. Így a szerző egyszemélyes vállalkozása – bár a bevezetőben elutasítja azt a kívánalmat, hogy művével „teljes öszképet” adjon (69) –, olyan feldolgozást eredményezett, amely sokáig alapmű maradhat a témakörben, már csak a kísérlet módszertani aspektusai miatt is.

A mű hét fejezetre tagolódik. Az első elméleti és történeti bevezetést nyújt a „Nemzetállami iskolapolitika egy többnyelvű környezetben” témájába. A nacionalizmuselméleti megfontolások mellett általánosan, valamint az egyes nemzetiségek vonatkozásában ecseteli a kormányzati iskolapolitika alapvonalait, ezeket elhatárolja a politikai pártok konfrontációi során tett politikai nyilatkozatoktól (amelyek nem annyira a konkrét iskolapolitikát, hanem az egyes programok profilírozását tartották szem előtt, de általában a magyarosítás példatáraként szolgálnak a történetírásban), végül a kutatás eddigi állását és forrásait mutatja be (15–69). Lényeges az a megállapítása, hogy nem a nemzetiségi politika, hanem a nemzeti állam jelentette „a magyar iskolapolitika rögzített pontját” 1867 után, és hogy ez utóbbi az iskolák strukturális kiépítését, modern, differenciált és teljesítőképes rendszerré való átalakításukat tekintette legfontosabb feladatának (32).

A második fejezet az iskolák működésével, modernizációjuk stratégiáival és növekvő nemzetpolitikai súlyukkal foglalkozik, amely különösen az 1907-es Lex Apponyi-ban jelentkezett. Továbbá, a politika eredményét vizsgálja az elemi iskolák, illetve (szintén regionális és nemzetiség szerinti bontásban) a középiskolák terén is (70–186). Az 1848-as tapasztalatok hatására Magyarország – közsismert módon, eltérve az egyes nyugat-európai országokban választott, ott polgári mintának tekintett úttól – nem az iskolák államosítását választotta, hanem az egyházi felekezetek illetékességében hagyta meg azokat. Az állam alapvetően arra korlátozta magát, hogy keretfeltételeket és -elvárásokat írjon elő. Kulturális hagyományaik, valamint anyagi lehetőségeik miatt az egyes egyházak azonban más-más előfeltételekkel rendelkeztek ahhoz, hogy teljesítsék kötelezettségeiket e téren, és hogy ki is használják ele-

ve adott mozgásterüket a különböző nemzetiségekhez tartozó tagjaik érdekében. Az állam viszont szükség esetén – az évek folyamán egyre nagyobb mértékben – anyagi eszközöket is rendelkezésükre bocsátott, de ennek következtében növekvő beleszólási lehetőségre is szert tett.

A harmadik fejezet a történettudományban is talán leginkább vitatott kérdést, az „államnyelv és többnyelvűség” problémáját tárgyalja (187–252). A magyarországi és a pár nemzedékkel korábbi francia viszonyok különbsége Puttkamer szerint abban áll, hogy Magyarországon nem egy teljesen kifejlett nemzet állott napirenden – a nemzet nyelvi egyesülése hiányzott volna még ehhez (187). 1880-ban kevesebb mint a lakosság fele beszélt anyanyelvként a magyart, ezen túl főleg a felső-magyarországi németek és erdélyi szászok között létezett magyar nyelvismeret. Más nyelvek ismerete erősen a lakosság regionális összetételétől függött, ami nem mindig vált a magyar javára. Az 1870-es, 1880-as években a magyar nyelv iskolai tanítása (a nemzetiségek lakta területeken) a nyelvi alapismeretek terjesztésének jegyében állt, ezt követően a magyar nyelv szélesebb iskolai alkalmazására tértek át. Ezt a folyamatot egyes iskolák állami illetékességbe való átadása, illetve az állam növekvő, közös finanszírozás révén nyert beleszólási lehetősége is előre vitte. Az állami integráció előrehaladása, ennek következtében a hatóságokkal való érintkezés növekvő kiterjedése, a perifériák erősebb bevonása a dinamikusan fejlődő belső piacba azt eredményezte, hogy ez a fejlődés nem szükségképpen ütközött az érintettek ellenállásába.

A negyedik és ötödik fejezet a magyar nemzetkoncepciónak, illetve a nemzeti-iségek identitáskoncepcióinak a tanításban, és szélesebb értelemben az iskolai életben való közvetítését és alkalmazását vizsgálja (252–395, 396–417). A negyedik a magyar nemzeteszemlének és törvényes kodifikálásának iskolai tanításáról szól, a magyar, illetve a román, szlovák és szász „alapító mítoszt” (*foundation myth*) elemzi a vizsgált időszak tankönyveiben. Az ötödik azt a kérdést teszi fel, hogyan került sor „a nemzet inszcenálására” az iskolai ünnepségeken. A hatodik fejezet a mindennapi iskolai élet további mozzanataként azt veszi szemügyre, milyen konfliktusokba kerültek a nem-magyar iskolás gyerekek, diákok, és hogyan foglalmazták meg, miként alkalmazták öntevékeny módon a nemzet modelljét önképzőkörökben (418–445). A hetedik fejezet az „iskolák Magyarországon 1867–1914” tárgykörében von mérleget (446–454). A kötetet a rövidítések, táblázatok és térképek jegyzékei, a forrás- és irodalomjegyzék, a helységek és megyék többnyelvű mutatója, valamint egy részletes személynévmutató zárja.

A műnek már önmagában is lényeges eredménye az a pontos leírás, amit az állam, illetve más politikai tényezők által követett célokról ad, mind az iskolaügy általános fejlesztését tekintve, mind az egyes nemzetiségek lakta terüle-

teken. Fontos eredmény e projekt eltérő, helyi és regionális feltételeinek elemzése, azoknak az anyagi, intézményes és személyi előfeltételeknek és koncepcióknak a vizsgálata, melyekkel a nemzetiségek rendelkeztek, valamint azoknak a fejlődéseknek a szemrevételezése, amelyek – az ország szocio-kulturális és gazdasági modernizációjába illeszkedve – több évtized alatt lezajlottak az egyes feleknél. Az iskolaügy nemzeti integrációjának eredményét – annak strukturális modernizációjával egybekötve – Puttkamer nyomán a következőképp lehet összefoglalni. Az iskolák látogatottsága és az alfabetizáció terén a viszonyok 1867 óta lényegesen javultak. Az 1907-es Lex Apponyi az iskolai hatóságoknak „egy alkalmas eszköztárt” is rendelkezésére bocsátott, hogy a nagyobbrészt egyházi illetékességű iskolák még fennálló hiányait megszüntessék. Sőt, a középiskolák terén bizonyos túltermelés alakult ki. A magyar iskolapolitikában vallott további fontos célok is sikerült elérni: a magyar nyelv az országban mindenütt teret nyert; a tankönyvek szisztematikus ellenőrzése, valamint a tanítók és tanárok képzése garantálta, hogy az iskolákban a magyar állameszmét közvetítsék, és vele versengő koncepciók alig tehettek szert befolyásra. A Lex Apponyi az államnak ezen a területen is tág cselekvési teret biztosított, azonban ez a törvény sem jelentett elfordulást az egyházak iskolai illetékességének a modelljétől. A nemzeti jubileumok és emlékünnepek egyre sűrűbb sora az iskolák számára még több alkalmat adott a politikai értékek terjesztésére. Az ily módon mindennapivá váló történeti emlékezés azonban kiüresítette a nemzeti pátoszt. Az államnyelv tanításával viszont – minden patetikus felmagasztalása mellett – pragmatikusabban bántak a mindennapokban, mint azt a politikai profilírozás érdekében tett kortárs nyilatkozatok sejteni engednék. A politikai államnemzet toleránsan használt modelljétől való, egy magyar jellegű kulturális nemzet felé történő elmozdulás az iskolákban – némi késéssel – az 1880-as évek közepétől figyelhető meg. Puttkamer azonban azt is leszögezi, hogy „a magyarosítás felé mutató tendencia sosem vezetett a magyar politikai nemzetet belül fennálló egyéni, polgári egyenjogúságtól való elforduláshoz”. „A politikai nemzet és az etnikai sokféleség között az iskolákban létező feszültség hosszútávon megoldatlan maradt” (448, 449). Az iskolán kívüli mindennapi élet sok mindent megkérdőjelezett, amit az iskola a nemzetiségi törvény szellemében tanított és tett. A fontos azonban az, hogy „az államnemzet eszméjét a magyar nemzeti tendenciák nem háttérbe szorították, hanem ráakódtak arra [überformt wurde]” (449). Ez az eszme azonban így is „gondolkodási minta és azonosulási lehetőség” maradt, növekvő mértékben „az egyén etnikai származá-

sával szemben közömbös, kulturálisan azonban egyértelműen magyar jellemű [ungarisch geprägt] nemzet” értelmében (450).

A koncepció megvalósítása emellett regionális különbségeket is mutatott. A szlovák nemzeti politikával szemben például erélyesen jártak el az 1870-es években, azzal az eredménnyel, hogy a szlovák nemzeti mozgalom ezután mindössze néhány száz főre korlátozódott. A szlovákok vallási kötődése két, egymással rivalizáló egyházhoz, a római katolikushoz és az evangélikushoz – ahol viszont kisebbséget alkottak, vagy alig épültek be az elitbe –, kulturális céljaiknak is kevés súlyt biztosított az iskolákban. Más volt a helyzet a szászoknál, akik hajdan rendi privilégiumokkal rendelkeztek, amelyek csoportazonosságukat is befolyásolták, és ráadásul már a korszak elején sűrű iskolahálózattal és jól kvalifikált tanítási személyzettel is rendelkeztek. De másképp alakult a helyzet az erdélyi románoknál is, akiknél a korszak elején különösen magas volt az írástudatlanok aránya és kevés az iskola, de akik a lakosságon belüli magas arányuk és egyházi viszonyaik miatt végül egy – minőségileg a szászokéval versenyezni nem tudó –, de a nemzetiség tagjait az elemi iskolában egyebek mellett saját anyanyelvükön tanító iskolahálózatot építettek fel. A szlovákok esetében az is éreztette hatását, hogy a nagymorva birodalomról szóló szlovák „alapító mítoszt” a magyar hegemon törekvések ellen csak nehezen lehetett felhasználni, ugyanakkor ez széles politikai támadási felületet nyújtott a pánszlávizmus vádjának. Így a szlovák diákok többsége – a felső-magyarországi németekhez vagy a zsidókhoz hasonlóan – élt azzal a lehetőséggel, amit a magyar állameszme elfogadása és a magyar társadalomba való integráció nyújtott. A szlovák nyelv ily módon „a falusi és a magánélet szférájába” szorult vissza.

A lappangó ellentétek ezzel azonban nem küszöbölődtek ki. Végeredményben a magyar kormányzatok „magas árat fizettek iskolapolitikájukért, amely az elemi iskolák strukturális problémáinak megoldását nemzeti témákkal fedette át” (453). E politika, illetve az elutasítás, amit a nemzetiségek nemzetpolitikai aktivistái körében kiváltott, Magyarország külföldi képét is negatívan formálta, és, ahogy a szerző befejezésül „sejteti”: mindez a soron következő válságokban az ország belső összetartására, sőt történeti határainak fennállítására nézve súlyos kockázattá vált.

VARGA SZABOLCS

Sokcsevits Dénes: *Magyar múlt horvát szemmel.*
Magyar a Magyarért Alapítvány: Budapest, 2004. 260.
(Kapu Könyvek)

Nem véletlen, hogy a Sokcsevits Dénes könyvéről szóló jelen recenzió csak egy a sok közül: a szerző fontos kérdést feszegető művet tett le az asztalra, amelyből remélhetőleg a magyarokkal együtt élő más népek történetét kutatók is ihletet kapnak. Az sem véletlen, hogy eddig nem készült hasonló munka, hiszen megírásához olyan historikusra volt szükség, aki Zágrábban és Budapesten egyaránt otthonosan mozog, és mindkét nép történelmének kitűnő ismerője. Napjainkban ennek a kritériumnak csak kevesen felelnek meg – köztük van Sokcsevits Dénes –, ami intő kritika a magyar történelemszociológia felé. A szerző az egykori horvát szépirodalom és sajtó alkotásait elemezve arra kereste a választ, hogy a történelem folyamán miért és mikor változott a horvátok magyarságképe. Egzakt módszerekkel, elfogulatlanul, tabuk nélkül elemzi azokat az okokat, amelyek az évszázadokon keresztül pozitív képet olyannyira megváltoztatták, hogy fegyveres konfliktusra került sor a két nép között, és később a horvátok jelentős része örömmel fogadta a nyolcszáz éves perszónalunio megszűnését.

Sokcsevits könyve a horvátok magyarságképét vizsgálja a 18. század végétől 1918-ig. A szerző nemcsak a történelem mesterségének eszköztárát használja: ez emeli munkája színvonalát. Nagyon jól tudja, hogy eredeti szakmájának hagyományos „fegyverzet” kevés lenne a győzelemhez, ahhoz, hogy a probléma gyökereihez áshasson le. A feladat sikere érdekében a szociálpszichológia módszereit is igénybe veszi; ha a nemzeti sztereotípiák vizsgálata a cél, ez valóban többlet-eredménnyel kecsegtet. A fejezetek olvasása közben kellemes meglepetést kelt, hogy a *Magyar múlt horvát szemmel* című könyv sokkal többet nyújt, mint amit a címben maga elé tűz. Ha elfogadjuk azt a megállapítást, miszerint „magyarnak lenni kollektív neurózis”, akkor bátran kijelenthetjük a könyv olvasása után, hogy horvátnak lenni sem könnyebb. A nagyobb testvér melletti frusztráció ismert jelensége magyar szemszögből is érthetővé teszi a horvátok

ambivalens érzéseit a magyar nép iránt. (Elég utalni a Habsburg Birodalom iránti magyar attitűdökre, melyekben az elszakadás törekvése keveredett a ragaszkodással, amire jó példa Ferenc József megítélésének koronkénti változása a magyar közgondolkodásban.)

A szűkebben vett témához elméleti és történeti bevezető után jutunk. Könyve elején nehéz kérdést old meg elegánsan a szerző, hisz a horvát-magyar közös múlt kezdete a homályba vész, és bár Sokcsevits kitűnően ismeri az erre vonatkozó véleményeket, mégsem akar „leragadni” náluk. Kevés példa akad az európai történelemben arra, hogy két, nyelvében ennyire különböző nemzet, kultúrájában ilyen sok szállal kötődjék egymáshoz. A szoros kapcsolatra jellemző, hogy a 15–17. század számos történelmi személyiségét joggal tarthatja magának mind a magyar, mind a horvát nemzeti emlékezet. A kereszténység felvételétől kezdve, a közös államiság adta politikai keretekben, mindkét nép a nyugati kultúrkör részévé vált, és mivel közvetítő nyelvként a latin szolgált számukra – ami egyben Itália és a Nyugat felé is biztosította a kapcsolatot –, a közös államalakulaton belül hosszú, termékeny együttélésre nyílt lehetőség a nyugati kultúrkör peremén. Bár ennek a korszaknak bőséges szakirodalma van, a szerző ezt a „ziccet” kihagyva, a lehető legrövidebb úton vágta át magát a közös múlt első hatszáz évén, hiszen a horvátok magyarságképe – ha volt ilyen ekkor – még jobbra pozitív lehetett. Az anyag kezelésének ebből a módjából is látszik, hogy a munka, műfaját tekintve, inkább tekinthető izgalmas esszének, mint monográfiának. Igaz, hogy a szerző akár egy tucat részfejezetet is sokkal bővebben kidolgozhatott volna, de inkább betartotta – helyesen – az önmagá által szabott kereteket, és nem kalandozott el a címben is megfogalmazott, számára központi jelentőségű kérdéstől.

A Magyar Királyság népeinek modern értelemben vett nemzetté válása az 1790. évi országgyűlésen kezdődött, így Sokcsevits is innen kezdi elemzését. Ezen az országgyűlésen vette kezdetét az a fél évszázados vita, amely végül a magyar nyelv hivatalossá tételéhez vezetett. A magyar nemesség a francia felvilágosodás eszméinek hatására, valamint II. József intézkedéseinek ellenében jutott arra a felismerésre, hogy a „kalapos király” uralkodásának mechanizmusa nemzeti létét fenyegeti. A magyar rendek követelése példát kínált a többi, itt élő nemzetiség számára, csakhogy ezek már nem Bécs, hanem éppen a magyarok akaratával szemben követték ezt a példát. Itt válik végzetesen kettőssé a horvátok magyarságképe. Ekkor a magyarság egyfelől példakép, másfelől nemzetük szabadságát fenyegető ellenség a számukra. „Semmi kifogásom az ellen, hogy a fiam gyűlöli a magyarokat, hiszen én is gyűlölöm őket tiszta szívemből. Az, hogy én neki a magyar nyelv tanulását

előbb ajánlottam, később tanácsoltam, majd megparancsoltam, s végül erővel (mint zsarnok) kényszerítettem rá, annak egyszerű oka és természetes indoka, hogy fiatal emberként könnyebben talál magának állást, vagy tisztességet, akár mint orvos, jogász, vagy pap” – mondta ebben az időben Ignjat Alojzije Brlić, a horvát nemzeti mozgalom jeles személyisége. A 19. század szellemi és kulturális irányzatai, mint a romantika, és az ezzel összefüggésben születő nacionalizmus, amelyet a Habsburg Birodalom nyugatról „importált”, már a reformkorban megpecsételték a soknemzetiségű államalakulat sorsát. A helyzetet azonban erősen árnyalja, hogy a horvát politikai életben létezett egy komoly befolyással rendelkező, zömmel kismemeseket tömörítő csoport: a magyarónok, akik a hagyományosan pozitív magyarságképet képviselték, és nem fogadták el a pánszlávizmust. Valójában Horvátország számára a felvilágosodás nem hozta el a szabadságot, csak több kényszerpálya lehetőségét kínálta fel.

Tanulságos a reformkor neves személyiségeiről vallott horvát véleményeket bemutató fejezet. Amíg a gazdaság modernizációja miatt Széchenyi példaképpé válhatott, addig a politikában ez nem működött, mert „...Mi Kossuth urat és elveit gyűlöljük...”, ahogy egy horvát újság írta. A szabadságharc értékelése azért is volt eltérő a két nép történelmi tudatában, mert 1097 óta ez volt az első nyílt fegyveres konfliktus köztük; az összecsapás egyik oka a magyarságkép démonizálása, a másik az áprilisi törvények szűkkeblűsége volt. A magyar politikai elit nem ismerte fel, hogy minden egyes, a reformkorban elért eredménnyel a horvát-magyar kapcsolatok koporsójába vert egy szöveget, amikor ugyanezeket az eredményeket a horvát törvényhozástól megtagadta. Ezt az összességében rendkívül negatív magyarságképet a még gyűlöltebb Bach-rendszer keserű valósága fogja csak oldani, olyannyira, hogy a solferinói csata idejére újra divat lesz a magyar tánc, a magyar viselet, sőt, nagysikerű magyar nyelvtanfolyam is indul Zágráiban, ahol húsz évvel korábban magyar könyveket égettek.

A nemzetté válás folyamatának katalizátora az éppen ebben az időben megszülető újságírás, a politikai publicisztika volt, amely megteremtette a nyilvános közéletet. Talán ennek, a 19. századi horvát magyarságkép változásain keresztül történő bemutatása a könyv legerősebb része. A mai modern értelemben vett politikai pártok megszületésének ideje ez a korszak, amikor a tömegdemokráciák választójogi erejét még a publicisztikák által irányított közhangulat helyettesíti. Ez különösen jól kitapintható a kiegyezés előtti magyar-horvát közjogi csatározásokban, amelyek főleg újságok hasábjain folytak.

Az 1868-as kiegyezést követő időszak sokban hasonlít a magyar és a horvát oldalon. Mindkét táborban szép számmal voltak olyanok, akik elutasítottak

ták, akik szükséges rossznak tartották, vagy egyedül üdvözítő megoldásnak látták a kérdés rendezését. A viszonyt a magyar fél reinkorporációs törekvésein túl a magyar gazdasági erőfölény, és a magyar szupremáciától tartó horvát félelmek egyaránt megterhelték, és az egyébként Szlavóniában született, Zágrábban tanult Khuen-Héderváry Károly báni működése juttatta mélypontra érzéketlen politikájával – jellemző, hogy épp az Osztrák-Magyar Monarchiának a magyarság számára legprosperálóbb időszakában. Paradox módon a magyar fél sorsának – látszólagos – jobbrafordulása után a horvát-magyar viszony elhidegülése következett be. Látszólag a horvát félelmeket támasztotta alá a katonai határörvidék felszámolása után Szlavóniába költöző magyar telepesek mozgalma, valamint a horvátországi vasútvonalak hosszát megháromszorozó MÁV erős magyar befolyásoltsága. Ez a jobbra negatív magyarsággép a Magyar Királyság és a horvát-magyar perszónálunió felbomlásáig már nem is változott.

A mű végét kissé lezáratlannak, talán elnagyoltnak érzem, hiszen az I. világháború idején bizonyára intenzív volt a két nép kapcsolata, és a Bosznia annektálása körüli esztendőik is nagyobb terjedelmet érdemeltek volna. Összességében azonban elégedetten teheti le az olvasó Sokcsevits Dénes könyvét, és ezen az érzésen a néhány sajtóhiba, az irodalomjegyzék talán nem túl szerencsésen megválasztott tipográfiája sem változtat: a gördülékeny fogalmazás, a logikus gondolatmenet bőségesen kárpótolt mindezekért. Azt sajnálhatjuk csupán, hogy a kötet nem nagyobb példányszámban, egyetemi tankönyvként jelent meg; örvendetes azonban, hogy a Magyar a Magyarért Alapítvány vállalta e fontos, a történettudomány szempontjából hiánypótló mű megjelenését.

JULIANE BRANDT

A németországi Délkelet-Európa-kutatás új kihívások előtt *A Délkeleteurópa-Társaság tudományos tanácsának freiburgi szimpóziuma*

2005 február 4-én Freiburgban, a Délkelet-Európa Társaság (Südosteuropa-Gesellschaft, SOG) ezévi, Freiburgban tartott közgyűlése keretében, a társaság tudományos tanácsa Anton Sterbling (Görlitz) szervezésében szimpóziumot rendezett, a következő témában: „A Délkelet-Európával foglalkozó kutatás új kihívások előtt: diszciplináris sokféleség és interdiszciplináris perspektívák” („Die Südosteuropaforschung vor neuen Herausforderungen. Disziplinäre Vielfalt und interdisziplinäre Perspektiven”).

Az 1952-ben alapított társaságról érdemes megemlíteni, hogy fontos tudományos közvetítő szervezet Németország és a délkelet-európai államok között. A független, közhasznú tudományos társaság, alapszabálya szerint Németország, valamint a délkelet-európai országok – Albánia, Bosznia és Hercegovina, Bulgária, Ciprus, Görögország, Horvátország, Magyarország, Makedónia, a Moldvai Köztársaság, Románia, Szlovákia, valamint Törökország – közötti tudományos, gazdasági és kulturális kapcsolatokat támogatja. Az országoknak ez a listája nyilván inkább a második világháború utáni helyzet és a hidegháborús korszak eredménye, és nem annyira egy tudományos régió-konceptió lecsapódása. A társaság az illető országokról, főleg történeti és aktuális fejlődésükről szóló ismeretek terjesztését segíti elő, ezzel szolgálva a kölcsönös megértést és együttműködést. Az elmúlt másfél évtized alatt különösen a volt szocialista országok átalakulási folyamatait kísérte figyelemmel. Kezdeményezi a Délkelet-Európával foglalkozó történeti, gazdasági és politikatudományi kutatás kiépitését és hatékonyabbá tételét. Tudományos kutatók közti kapcsolatokat épít, ösztönzi releváns problémák kutatását, és több folyóiratban, könyvsorozatban teszi közzé az eredményeket – így a ne-

gyedékenként megjelenő *Südosteuropa-Mitteilungen*-ben, továbbá a *Südosteuropa-Jahrbücher*, a *Südosteuropa-Studien*, *Südosteuropa-Schriften*, *Südosteuropa Aktuell* és az *Aus der Südosteuropa-Forschung* című sorozatokban. Nemzetközi konferenciákat, szimpóziumokat, szakmai értekezleteket és nyilvános előadásokat rendez, az évente tartott „főiskolai hét” (Hochschulwoche) nevű rendezvénye keretében pedig a fiatal kutatók érdeklődését kívánja felébreszteni a régió országai iránt. A társaság székhelye München, fiókjai azonban tizenkilenc, nagyjából egyetemi városban működnek.

Miután Gernot Erler, mint az SOG elnöke, és Elisabeth Cheauré, a filológiai kar dékánja, mint a freiburgi egyetem képviselője, az ülést megnyitották, Anton Sterbling tartotta meg a tudományos tanács szimpóziumának rövid tematikai bevezetőjét a Délkelet-Európa-kutatás aktuális témáiról és intézményi helyzetéről. A szimpózium előadásai földrajzzal (Horst Förster, Tübingen), történettudománnyal (Wolfgang Höpken, Braunschweig/Lipscse), etnológiával és kultúratudománnyal (Klaus Roth, München), valláskutatással (Hans-Dieter Döpmann, Berlin) és a délkelet-európai lingvisztikával (Helmut Schaller, Marburg) foglalkoztak.

Anton Sterbling elsősorban a szocializmus utáni átmenet folyamatának több országban megfigyelhető válságjelenségeire figyelmeztetett, amelyek kiüszöböléséhez talán hozzájárulhat az egyes országok várható uniós csatlakozása. Ezek a problémák azonban ad hoc-megoldásoknál többet kívánnak: a régióval foglalkozó tudományoknak összefüggésrendszerükben kellene vizsgálniuk őket, a nyilvánosság számára is hozzáférhetővé téve az eredményeket. A mostani költségvetési szigorítások és takarékoskodási intézkedések azonban azt eredményezik, hogy az egyetemek – az állami gyámkodástól való megszabadulás helyett, ahogy azt Bolognában tervezték –, fokozatosan az állami támogatástól szabadulnak meg.

Horst Förster a földrajzkutatás fontos jelenkori szerepét világította meg, egyebek mellett az európai térkonceptiók átalakulása példáján. Miközben Európa nyugati országai között mélyül az integráció, és Délkelet-Európa több országa is csatlakozott az EU-hoz (illetve egyéb intézményesített kapcsolatba lépett vele), az egyes államok az átmenet folyamatának problémáival is szembesülnek. Emiatt a kutatás fontos témái a transzformáció, a migráció, a határok és határrégiók, valamint az össztársadalmi átalakulási folyamatok. A délkelet-európai országok gazdaságának, politikai rendszerének és közigazgatásának regionalizálása, amit az EU ösztönöz és támogat, gyakran az állami centralizmus hagyományával ütközik. Az utóbbi visszafogása eddig eltérő eredményekhez vezetett, esélyeit azonban már dokumentálni lehet az egyes

sikeres fejleményeket vizsgáló esettanulmányokkal. A határokon túlterjedő gazdasági régiók megteremtése – amely szintén az EU által támogatott, illetve az EU-pénzek reményében indított fejlemény – a gyakorlatban megint csak eltérő eredményekhez vezetett: a formálisan létrehozott több mint 200 régió legtöbbször csak papíron alakult meg, gyakorlatilag azonban a lakosság elutasítása következtében, vagy az ott élő emberek érdekeinek elhanyagolása miatt máris kudarcba fulladtak ezek a kísérletek. Néhol azonban, például a Duna-Tisza-Maros-Körös-régió esetében, reményt keltő fejlődés indult meg. Förster erről az esetről szólva kifejtette, hogy mivel a politika a tudománytól kívánt információt kapni a régióépítő projekt által érintett lakosság szükségleteiről, elvárásairól és véleményéről, már önmagában ez az elvárás is integrációs folyamatokat indított el a megkezdett kutatás (*field study*) révén, mobilizálva a lakosság közreműködési készségét, ami lényegesen hozzájárult a projekt sikeréhez.

Wolfgang Höpken Délkelet-Európa történeti kutatásának helyzetét és feladatait problematizálta, és az egyetemes történet, illetve a történeti régiónkutatás opciói között helyezte el. A kérdés nemcsak elvi jellegű. Jörg Baberowski, a berlini Humboldt Egyetem Kelet-Európa-történésze két évvel ezelőtt úgy vélte, hogy a kelet-európai történetkutatás – és ez elvben Délkelet-Európára is igaz – hidegháborús kontextusban jött létre, annak idején a szovjet hegemon törekvésekkel szemben volt rá szükség, a hidegháború végével azonban „tárgytalan” lett. Ma már elvileg csak az egyetemes történet keretében lehetne foglalkozni a régió országaival. Kevésbé élesen, de a tendenciát tekintve hasonlóan érvelt nemrég Karl Káser és Hannes Grandits osztrák kutató: a történészek érdeklődését nem magának a régióknak kellene legitimálnia, hanem az azon túl is érvényes kérdésfelvetésnek. Höpken emögött azt az aggodalmat vélte felfedezni, hogy a csupán regionálisan indokolt kutatás egy tisztán konstruktív régiónfogalmat eredményezne, „mental mapping”-gé alakulna át, és végül is az lenne belőle, amire az „orientalism”-fogalommal szokás utalni. Maria Todorova bolgár történész ezt reális veszélynek tekintette egy szintén nemrég lezajlott vitában. Szerinte a Délkelet-Európával foglalkozó történetírást „normalizálni” kellene, vagyis az európai történeten belül kutatni, szakítva az eddigi megközelítéssel, melyet ő egyfajta „imagining the Balcans”-jelenséggként értelmez. Holm Sundhussen ebben a vitában sajtószerű struktúratörténeti ismérveket hangsúlyozott, amelyek szerinte Délkelet-Európát (az ő értelmezésében ez a Szávától és Drávától délre eső területet jelenti) specifikus régióvá, „Europa Balcanica”-vá teszik. E struktúratörténeti – nem mindenki által elfogadott – érvek mellett Höpken más jelenségekre, illetve érvekre is felhívta a figyelmet, amelyek miatt mégis érdemes lehet régiókkal is

foglalkozni: Karl Schlögel, a Viadrina Egyetem kutatója, nemrég megjelent könyvében¹ azt mutatta be, hogy Európa peremén, a hidegháború végét követően, miként állnak helyre a régi történelmi régiók. Ezért egyfajta „térbeli fordulatot” (*spacial turn*) ajánlott a történettudomány figyelmébe, olyan európai történetet, amely a terek sokféleségének történetét írja meg. Ezek a viták egyelőre azonban tisztán szakmai és módszertani jellegűek – intézményes változásokat nem eredményeztek, és a tudomány finanszírozásának jelenlegi nehézségei közepette nem is valószínű, hogy újabb, nagyobb terjedelmű kutatások profilját, esetleg intézményesülését határozhatná meg.

Höpken ezek után visszatekintett a szakma fejlődésére. A Délkelet-Európa-kutatás a hetvenes évekig „splendid isolation”-ban, elméletmentesen dolgozott, azóta viszont új megközelítéseket vett át az egyetemes történettől. E megközelítések alkalmazásának, és az egyetemes történetbe általuk való bekapcsolódásnak a nacionalizmuskutatás, valamint a modernizációkutatás volt az elsődleges területe az 1980-as és az 1990-es években (lásd John R. Lampe, Andrew C. Janos, Berend T. Iván–Ránki György, Holm Sundhaussen munkásságát). A modernizációs elmélet hiányai, főleg a sikeres modernizálók példáján bemutatott, várható fejlődési eredmények szerepe mind az elméletben, mind az ennek alapján induló kutatásokban – amit Jürgen Osterhammel „libasor-modell”-nek nevezett – csupán veszteségek és kudarcok históriájaként engedte megírni a régió történetét. Véleményem szerint azonban épp ezek, az elméletnek a történelmi kutatásban való konkrét alkalmazására tett kísérletek segítettek tudatosítani e módszertani problémákat. „Az apák társadalomtörténete” elleni nagy támadás² bizony nem itt és nem innen indult; Sundhaussen egyes tanulmányaiban azonban éppen az egyedi történelmi fejlődés és az abból eredő váltóbeállítások hatásait mutatta ki a gazdasági és társadalmi struktúrák fejlődésének terén, és specifikusabb modellek használatát kezdeményezte. (Éppen erre épült Janine-Marie Calic – Höpkén által kivételes példaként dicsért – monográfiája is, mely a 19–20. századi szerbiai társadalomfejlődésről szól.)³ E specifikus modernizációkutatási dilemmából való kiútként Höpkén olyan megközelítést javasolt, amely az egyes fejlődési utakat és viszonyokat elvben azonos

¹ Schlögel, Karl: *Im Raume lesen wir die Zeit. Über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik*. Carl Hanser: München, 2003.

² Welskopp, Thomas: *Die Sozialgeschichte der Vaeter. Grenzen und Perspektiven der Historischen Sozialwissenschaft. Geschichte und Gesellschaft*, 1998, 2.

³ Calic, Janine-Marie: *Sozialgeschichte Serbiens 1815–1941. Der aufhaltsame Fortschritt während der Industrialisierung*. Oldenbourg: München, 1994. (Südosteuropäische Arbeiten, 92.)

értékűnek fogja fel, egy nemrég megjelent dél-ázsiai vizsgálat szellemében „co-eval”-ként, „parallel co-modernities”-ként értelmezi azokat.⁴

Abban viszont messzemenő egyetértés tapasztalható, hogy mind a túl egyszerű modernizációs modellek kritikája, és az ezekről másutt folyó viták eredményeinek átvétele, mind a nacionalizmus kutatásban használt széles módszertani eszköztár hathatósan hozzájárultak ahhoz, hogy a Délkelet-Európával foglalkozó történeti kutatás végre egy szintre került az európai történettel, és bekapcsolódott annak vitáiba. Most, az előadó szerint, a szakterületen újra és még határozottabban a struktúratörténeti kérdésfelvetések, valamint az egyetemes összehasonlító történet irányába kellene továbblépni. Visszatérve a bevezetőben felvázolt elvi vitákra, a délkelet-európai történet perspektíváját egy általános európai történeten belül helyezte el.

Klaus Roth szemügyre vette, mit kínál az etnológiai és kultúradományszerű kutatás a mostani délkelet-európai fejlődés vizsgálata és értelmezése számára. Szerinte a népi kultúra a régióban nemcsak különösen sokáig élt (a tárgyi kultúra hagyományos elemeinek és a modern mindennapi élet szokásrendszerének és tárgyi világának keveredése még ma is megfigyelhető); nemcsak a nemzeti kultúrák szimbolikáját befolyásolta – miközben az egyes nacionalizmusok is instrumentálták e népi kultúrát –, hanem olyan stratégiák és problémamegoldási módszerek tárházaként is működik, amelyekkel ma az átmenet nehézségei éppúgy, mint az Európai Unió keretében is fellépő, új gazdasági és társadalmi kihívások is szembesíthetők. Roth – például a görögországi vizsgálatok alapján – olyan esetekre utalt, amelyekben a „felsőbbség” kijátszásának modellje került alkalmazásra. Emiatt például az uniós támogatások gyakran nem a szándékolt hatást érik el: a követelményeket az igénylők formálisan teljesítik ugyan, de a gyakorlatban a pénz és más eszközök a hagyományos függési rendszerek fenntartását, stabilizálását szolgálják, kiegészítő jövedelmeket termelnek (és fordítva: az informális kapcsolatrendszer preferenciáját erősítik a formális, állami és egyéb hivatalos keretekkel szemben). Az ilyen eredményekkel és ismeretekkel Roth szerint az etnológia a politika számára is releváns információkat nyújthatna, és tanácsokat adhatna a nem kívánt fejlemények elkerüléséhez – kérdés, hogy a politika ezt a tanácsot tényleg meghallgatja-e.

Hans-Dieter Döpmann arra emlékeztette a résztvevőket, hogy a vallás is az emberi együttélést befolyásoló tényező. Kifogásolta, hogy a szekularizáció té-

⁴ Harootunian, Harry D.: *Overcome by Modernity. History, Culture, and Community in Interwar Japan*. Princeton UP 2000.

nye Németországban, valamint ennek általános, önálló entitásként való feltételezése hozzájárult ahhoz, hogy a nyilvánosság nem is észleli a vallási csoportok elleni erőszakot, így a keresztények elleni erőszakot Irakban és a világ más részein. Emlékeztetett továbbá arra, hogy a Délkelet-Európával foglalkozó vallástudományoknak állandó kötelessége a felvilágosítás, hiszen sok minden, amit a nyilvánosságban és a médiában általánosítva „a vallásnak” rónak fel, semmilyen kapcsolatban nem áll vele; ez a téves interpretáció az érintett országok tényleges fejlődésének megértését gátolja. Példaként hozta fel, hogy azt a viszonylag liberális törvényes szabályozást, mely Bulgáriában az egyházak működésére vonatkozik, a médiában kihagyások révén az intoleráns ortodoxia mintaképévé stilizálják; egy szerb egyházi deklarációt pedig hibás fordítások folytán épp az ellenkezőjére változtattak. A vitában ezzel szemben néhányan a szerb ortodox egyházban valóban fennálló nacionalista szélsőségek veszélyét hangsúlyozták. Döpmann erre egy nem annyira az intézményekből, mint inkább az egyetemes ortodoxia teológiai tanaiból kiinduló érvelés keretében az interkonfessionális és interetnikus párbeszédnek azokra a reménykeltő jeleire utalt, amelyek e régióban is megfigyelhetők. Ezen túl a Délkelet-Európában működő iszlám erősebb kutatását sürgette.

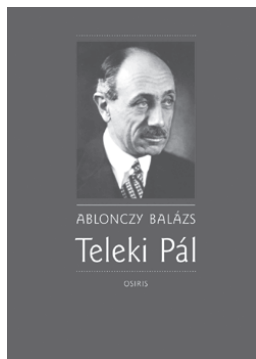
Helmut Schaller előadásában először a szlavisztika németországi történetére tekintett vissza, majd a Balkán-szlavisztika, illetve a Délkelet-Európa-lingvisztika lehetőségeit, perspektíváit vizsgálta. Hasznosnak találná, ha a balkáni nyelvek és dialektusok vizsgálata egy szélesebb, a magyart és a törököt is magában foglaló Délkelet-Európa-lingvisztika, illetve azon túl egy általánosabb európai lingvisztika keretén belül folyna. A délkelet-európai nyelvek atlaszának példáját emelte ki, amelynek megvalósítására Marburgban fontos munkálatok indultak.

Az előadások utáni vita még egyszer kiemelte azt a tág potenciált, amely a különböző diszciplínákban a régió aktuális problémáival kapcsolatban rendelkezésre áll. A résztvevők ismét hangoztatták, hogy mennyire kontraproduktív felszámolni (vagy többéves, kétes végkimenetelű hibernálásra ítélni) olyan lektorátusokat, sőt, egész tanszékeket szerte Németországban, amelyek a kutatásban és tanításban Délkelet-Európa új, vagy jövőendő uniós tagországaival foglalkoznak. Ilyen például a marburgi szlavisztika, Németország legrégebbi ilyen profilú tanszéke, amely Schaller nyugdíjazása meg fog szűnni, vagy a berlini hungarológia, Németország egyetlen, specifikusan magyar filológiai és kultúrtörténeti tanszéke. Csupán a vendéglátó freiburgi egyetem dicsekedhetett azzal, hogy kis szlavisztikai tanszékeit nem zárja be. A következő közgyűlésen az SOG választmányát – inkább elvből, mint valódi reménytől vezérelve – egy megfelelő tiltakozó nyilatkozat közzétételével bízták meg.

KÖNYVISMERTETÉSEK

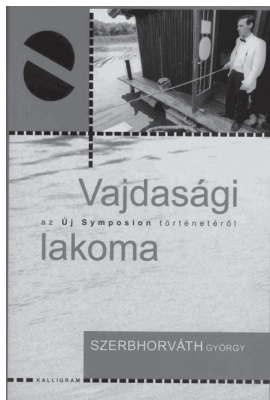
Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*
Osiris: Budapest, 2005. 547.

A kötet – számos korábbi próbálkozás után – az első kísérlet egy szaktudományos Teleki-portré felvázolására. A bő félezer oldalon csaknem 1700 lábjegyzetet és széleskörű bibliográfiát felvonultató kötet sorra veszi a tudós-politikus pályájának nagyobb állomásait. A családtörténet rövid bemutatása után megismerkedhetünk az 1879-ben született politikus ifjúkorával: a családban és a piarista gimnáziumban töltött évekkel, az egyetemi tanulmányokkal, amelyek során a fiatal ember tájékozódása a jogtudományról a földrajzra terelődik. Közben a politika is megérinti, s 1905-ben jelölteti magát képviselőnek. Innen indul az a pálya, amelyet az első világháború előtt befolyásol a turanizmus, az eugenika, a ratzeli ihletésű politikai földrajz. *A Katona és politikus az első világháborúban* című fejezet bemutatja az autós parancsörtsztként tevékenykedő Teleki frontélményeit és újbóli bekapcsolódását a politikába, amikor felveszi a háború előtt kényszerűen elejtett fonalat. Az összeomlás idején Teleki eleinte politikailag sodródik, Károlyi mellett áll egészen hosszú ideig, jóval Bethlen István jobboldali pártalakítási kísérletei után is, ugyanakkor elszántan szervezi a magyar béke-előkészületeket. A Tanácsköztársaság kikiáltása előtt Svájcba megy, majd innen Bécsen keresztül Szegedre tart. A szerző áttekinti Teleki külügyminiszteri, békedelegátusi, majd kormányfői munkáját. A mű második fele – a teljes könyv csaknem harmada – a két világháború között a nemzetevelés, a revíziós mozgalom élén tevékenykedő antiliberalis konzervatívot mutatja be, akitől nem áll távol a parlamentáris rendszer „meghaladása”, a korporatív államrend, a zsidóság jogfosztásának szorgalmazása, s kezdetben a német nemzeti-szocializmus bizonyos vonásainak dicsérete sem. A cserkészetben, a közgazdasági karon és az egyesületi életben tevékenykedő Teleki földrajzi nézeteinek változásába és magánéletébe (betegségeibe, pénzügyeibe és házasságába) is bepillantást nyertünk. Második miniszterelnöksége a fokozatosan szűkülő magyar külpolitikai mozgástér és az újabb revíziós követelések ketősségében zajlik. Miközben az erősödő német követeléseket valamiképpen

ellensúlyozni próbálja, küzd a német gazdasági és politikai befolyás növekedése ellen (lengyel menekültek befogadása, finnországi önkéntes légió, német gazdasági koncessziók vagy a pengő leértékelésének megtagadása). Ezzel párhuzamosan zajlik annak a konzervatív szociális reformnak (földbérllet, nép- és családvédelem, munkabérek szabályozása) a kimunkálása, amelynek kiegészítő, ám integráns eleme a magyar zsidóság rendeletek és törvények szabályozta kirekesztése.

A közvélemény nyomása, a politikai elit megosztottsága, az ellentétes irányú nagyhatalmi szándékok szorítása 1941 elejére olyan helyzetet alakított ki, amelyben egyetlen esemény – a jugoszláv válság – halomra döntötte Teleki minden számítását és megrendítette személyiségét is. Az öngyilkosság körülményeit a pszichológia eszközeivel is bemutató szerző könyve a kiterjedt forrásbázis mellett számos, eddig nem publikált fénykép miatt is figyelmet érdemel.

Szerbhórváth György: *Vajdasági lakoma*
Az Új Symposion történetéről.

Kalligram: Pozsony, 2005. 389.

A vajdasági Kishegyesen élő író, szociológus terjedelmes munkájában az Újvidéken 1961–64 között az *Iffúság* mellékleteként, majd 1965-től 1992-ig önálló folyóiratként megjelenő *Új Symposion* eszmetörténeti és kultúrszociológiai szempontú elemzésére törekedett, a politikai kontextust sem Hanyagolva: a műben kiemelt helyet kap az egykori Jugoszlávia, illetve Szerbia, azon belül is a Vajdaság, a vajdasági magyarok kulturális nyilvánosságának elemzése.

Az *Új Symposion*ról számtalan mítosz alakult ki, Szerbhórváth György ezek átértékelésére törekszik. Különösen fontosak a könyv azon részei, ahol az egykori szereplők visszaemlékezéseit szembeesíti korabeli írásaikkal, interjúikkal, kimutatva az emlékezet vakfoltjait, illetve azt, hogy e szereplők visszatekintve miképpen válnak – legalábbis saját emlékezetükben – kisebbségi jogvédő harcosokká.

A szerző a jelentősebb irodalmi művek, illetve korpuszok konkrét elemzésével sem marad adós – sorra fölvonulnak a korszak legendássá vált alakjai: Tolnai Ottó, Domonkos István, Végel László, Gion Nándor, majd a további nemzedékek vezető egyéniségei: Danyi Magdolna, Sziveri János, Csorba Béla, Losonczi Alpár.

A vajdasági lakoma az egykor legendás és a magyar kultúra egésze szempontjából fontos, innovatív folyóirat történetét sokoldalúan és aprólékosan, monografikus igénnyel dolgozza fel, esszéisztikus írásmódjának köszönhetően azonban a szélesebb olvasóközönség számára is élvezetes olvasmányt nyújt.

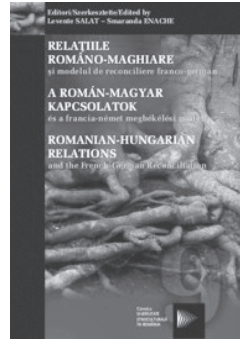
Levente Salat – Smaranda Enache (szerk.):

Relațiile româno-maghiare și modelul de reconciliere franco-german.

A román-magyar kapcsolatok és a francia-német megbékélési modell.

Romanian-Hungarian Relations and the French-German Reconciliation.

CRDE: Cluj, 2004. 640.

2002 tavaszán a marosvásárhelyi Pro Europa Liga és a kolozsvári székhelyű Etnokulturális Kisebbségek Forrásközpontja közös kezdeményezés keretében tett kísérletet arra, hogy képet alkosson a román-magyar kapcsolatok állapotáról és jövőbeli kilátásairól. A két civil szervezet elnökei felkérés juttattak el Románia és Magyarország magas beosztású tisztségviselőihez, vezető politikusaihoz és közvélemény-formáló egyéniségeihez, akikről korábbi megnyilatkozásaik alapján joggal lehetett feltételezni, hogy van mondanivalójuk a román-magyar kapcsolatok várható alakulásának kérdésében. A kezdeményezők 370 felkérést küldtek szét, ebből 150-nek román, 120-nak magyar, 100-nak pedig romániai magyar közéleti személyiség volt a címzettje. Mindhárom rész-minta nagyjából hasonló szerkezetű volt: azonos arányban tartalmazott felelős beosztású vezető politikusokat, a kérdéssel hivatásszerűen foglalkozó szakértőket és kutatókat, befolyásos média-személyiségeket és közmegebecsülésnek örvendő, ám a vizsgált kérdéssel szorosan nem összefüggő tevékenységet folytató értelmiségieket.

A válaszokból kibontakozó összkép alapján a román-magyar kapcsolatokat sajátos kettősség jellemzi. Egyfelől látványos előrelépésekkel lehet számolni az állam- és kormányközi kapcsolatok szintjén, amelyeket többnyire a térség geopolitikai behatároltságának és ezen belül az euro-atlanti integrációs érdekeknek lehet betudni. Az ígéretesen alakuló államközi kapcsolatokon túl azonban a nemzetek közötti viszonyt továbbra is több feldolgozatlan előítélet, kölcsönös gyanakvás terheli, ami kétségessé teheti az államközi viszonyok stabilitását,

amennyiben valamelyik országban a belpolitikai viszonyok alakulása ürügyeket szolgáltathat ezeknek az előítéleteknek a politikai kamatoztatására.

A kezdeményezés egyik hipotézise az volt, hogy a francia-német megbékélés és a mögötte álló intézmények, jelestül az Office Franco-Allemand pour la Jeunesse/Deutsch-Französisches Jugendwerk (OFAJ/DFJW), modellként szolgálhat azon kezdeményezések számára, amelyek a román-magyar államközi kapcsolatok stabilitásának hosszú távú megalapozásához kívánnak hozzájárulni, a két nemzet közötti vitás kérdések és előítéletek fokozatos felszámolása révén. A kötet Bernard Viale, az OFAJ/DFJW igazgatójának előszavával indít, a második részben pedig terjedelmes tanulmány ismerteti a francia-német megbékélési modell intézményi hátterének a történetét. A kötetet a szerkesztők konklúzióit összegző tanulmány zárja.

A kiadvány, formáját, nyelvi szerkezetét tekintve, rendhagyó vállalkozás. Háromnyelvűségét mindenekelőtt az indokolja, hogy a kezdeményezők egyszerre kívánták felhívni Románia, Magyarország és az Európai Unió felelős döntéshozóinak a figyelmét arra, hogy a közép-kelet-európai térség és az Unió stabilitásának érdekében érdemes figyelmet szentelni a román-magyar kapcsolatok alakulásának. A kérdésnek szentelt figyelem kontextusában pedig azt is tanácsos szem előtt tartani, hogy a román-magyar viszonyt terhelő előítéletek felszámolásához – amint erre a francia-német megbékélés története figyelmeztet – nem elegendő az államközi egyezmények pusztá létére hagyatkozni, hanem szükség lehet, többek között éppen a bennük foglaltak megvalósítása érdekében, egy, az Office Franco-Allemand pour la Jeunesse/Deutsch-Französisches Jugendwerk-hez hasonló intézményre, illetve más kormányközi programokra is.

György Péter – Kiss Barbara –
 Monok István (szerk.):
Kulturális örökség – társadalmi képzelet.
 Országos Széchényi Könyvtár –
 Akadémiai Kiadó: Budapest, 2005. 140.

A kötetben a kulturális örökség és közvagyon értelmezésével kapcsolatos tanulmányokat olvashat az érdeklődő. A kötet szerzői érdeklődésük, szakterületük tudásának fényében vizsgálták meg a kulturális örökség fogalmának különféle vonatkozásait. Mászt lát és keres a levéltáros, a zenetörténész, az irodalmár és könyvtáros, ha örökségről beszél. Másként gondolkoznak azok,

akik munkájuk napi gyakorlatában találkoznak az örökségvédelem kérdéseivel, és megint másként azok, akik az örökség fogalmának ki- és átalakulásával, társadalomtörténetével, illetve annak esztétikai következményeivel foglalkoznak.

Történész, irodalomtörténész, szociológus, muzeológus, néprajzos, könyvtáros, levéltáros, zenetörténész, művészettörténész, filmtörténész, esztéta mondja el, mit gondol a kulturális örökség fogalmának ki- és átalakulásával kapcsolatban, elemzi az örökségfogalom változásának társadalomtörténeti és esztétikai következményeit, valamint az örökség továbbélésének lehetőségét az új, digitális hordozókon.

A tanulmányok szerzői: Dávid Ferenc, Dobszay László, Ébli Gábor, Fejős Zoltán, György Péter, Horváth Iván, Kecskeméti Károly, Kovács András Bálint, Margócsy István, Monok István, Radnóti Sándor, Rákai Orsolya, Sonkoly Gábor, Takáts József, Tomsics Emőke, Wessely Anna.

(Megrendelhető: OSZK Kiadványtár, Király Tímea. Cím: 1827 Budapest, Budavári Palota F épület. Fax: (1) 22-43-744, e-mail: kiadvany@oszk.hu)

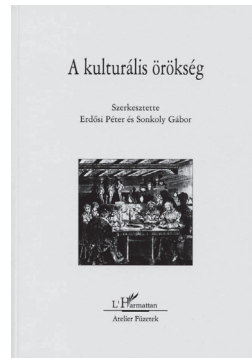
Erdősi Péter – Sonkoly Gábor (szerk.):

A kulturális örökség

L'Harmattan: Budapest, 2004. 549.

Az elmúlt évtizedekben a kulturális örökség fogalma a politikai és a tudományos diskurzusokban egyaránt látványosan elterjedt. Talán e gyors terjedéssel is magyarázható, hogy sokáig hiányzott egy olyan magyar nyelvű tudományos igényű könyv, amely e fogalom tisztázására vállalkozott volna. Sőt, általánosságban elmondható, hogy a magyar tudományosság viszonylag lassan reagál azokra a politika felől érkező kihívásokra, amelyek a kulturális örökség kulturális politikai kulcsfogalommá válásával járnak. A fogalom értelmezése még annak ellenére várta magára, hogy az elmúlt néhány évben több, a kulturális örökséget nevében hordozó intézmény jött létre, és a nemzeti örökség törvényi meghatározását célzó, egyre intenzívebb kodifikációs folyamat számos tudományterületre gyakorol jelentős hatást.

A fogalomhoz kötődő változások kortárs jellege, időbeli közelsége miatt e kötet szerkesztői nem bocsátkozhattak jóslásokba arra vonatkozóan, hogy a szárnyát próbálgató ezernyi pillangó közül melyek fognak vihart kavarni. Kötetükbe olyan tanulmányokat válogattak tehát, melyek a kulturális örökség

kialakulása és jelen helyzete körüli izgalmakat, tanácstalanságot, bosszúságokat és reményeket mutatják be. Tematikus felosztásba rendezték a térben – és néha időben is – igen heterogén, ám annál érdekesebb tanulmányokat, elfogadva, sőt, értékelve a gyakran megnyilvánuló személyes hangot és percepciót.

Munkájuk eredménye egy könyvvé transzformált *Kunstammer*ként is fel-fogható, melyben a kulturális örökségről eddig felhalmozott tudást e fogalom leginkább kitapintható aspektusai alapján rendezték egységekbe, vagy ha úgy tetszik, termekbe. A látogatás első szakaszában az emlékezet és az örökség kapcsolatával foglalkoznak, majd megismertetik az örökség szerepét a nemzetépítésben, illetve a lokális identitások formálásában. Ezek után következik az örökség intézményesülésének, majd a leginkább érintett tudományágakhoz való viszonyának bemutatása. A tematikus egységeket a szédítő méreteket öltő és igen összetett örökségipar néhány elemének vizsgálata zárja. A látogatás végén a kulturális örökségre vonatkozó további információkat a kötetet záró bibliográfiában és honlap-ismertetőben szerezhet az érdeklődő.

FELHÍVÁS A REGIO LEENDŐ SZERZŐIHEZ

A kéziratokat megőrizzük és kérésre visszaküldjük. A kéziratokat elektronikus formában (*.doc, *.rtf dokumentumként) várjuk a szerkesztőség e-mail címére (zs.domok@tla.hu). A kéziratok terjedelme nem haladhatja meg a 40 ezer leütést, a recenzióké, könyvismertetéseké a 15 ezer leütést. A szövegben nem használunk kövér/félkövér és aláhúzott kiemeléseket – a kiemelendő szövegrészeket dőlt betűvel kérjük jelölni. A hivatkozásokat folyamatos lábjegyzetekben helyezük el, szöveg végi bibliográfiát, tájékoztató irodalmat rendszerint nem közlünk.

ÚTMUTATÓ A HIVATKOZÁSOKHOZ

1. A szerzők, szerkesztők neve

A hivatkozás a szerző vagy szerkesztő nevével indul. Ha többen írták, szerkesztették a művet, nevük közé hosszú kötőjel (–) kerül. Külföldi szerző esetén a családnév kerül előre, majd vessző után áll a keresztnév. (Magyar szerzők nevénél is ezt a sorrendet használjuk, ha a szöveg idegen nyelven jelent meg.) Többszerzős tanulmánykötet esetében a szerkesztő(k) nevét (melyet a már említett sorrendben adunk meg) az (ed.), (eds.), (Hg.), (Hrsg.) illetve magyar cím esetén (szerk.) kifejezés, végül kettőspont követi, a cím bevezetéseként. Ha a cikket a szerző saját tanulmánykötetéből idézzük, a név ismétlését kerüljük, de utalunk rá az „Ugyanő” szóval. Ezt használjuk akkor is, ha ugyanattól a szerzőtől egynél több művet hivatkozunk egymás után. Több mű egy lábjegyzetben történő felsorolásakor az oldalszámot követő pont után pontosvesszőt használunk. Minden lábjegyzet ponttal végződik.

2. A hivatkozott szöveg címe

Ha önálló kötetről van szó, ennek a címét dőlt betűvel szedjük. Ha a hivatkozott cikk tanulmánykötetben vagy folyóiratban jelent meg, ez utóbbiak lesznek dőltbetűsek, míg a cikk címét nem kurziváljuk. Ha a tanulmánykötetből valamely cikkre hivatkozunk, akkor In:-t használunk.

Folyóiratcikkek esetén nem használunk „In”-t. A folyóirat dőlt betűvel szedett címét vessző, majd a megjelenés éve, a lapszám követi, végül az oldalszám.

A címről fent mondottak természetesen az alcímre is vonatkoznak. (Ezt pont választja el a főcímtől, hacsak a kötet kimondottan nem jelöli másként.) Ha a címet kérdőjel, felkiáltójel stb. zárja, pontra természetesen már nincs szükség.

3. A szöveg kiadási helye, terjedelme

A köteteknél először a kiadót, majd kettőspont után a kiadás helyét adjuk meg. A város nevét, vessző után, követi a kiadás éve, és pont után a hivatkozott oldal vagy oldalak. Az oldalszámok (és általában a számok) között hosszú kötőjelet használunk. Az oldalszámok csak önmagukban állnak, p., pp. vagy o. rövidítésekre nincs szükség, de a pontra az utolsó szám után igen. Minden címet pont zár le. Amikor több hivatkozás kerül egymás után ugyanabba a lábjegyzetbe, pont és pontosvessző választja el őket.

Minden város nevét olyan alakban közöljük, ahogy a hivatkozott szöveg nyelvéből adódik. Így például szerb nyelvű szöveg esetén Beograd-ot írunk, nem Belgrádot; ha Kolozsváron jelent magyar szöveget hivatkozunk, természetesen Kolozsvárt írunk, de ha román, akkor Clujt, Cluj–Napocát. De kétnyelvű kiadás esetén már mindkét változat szerepelhet.

Budapest nevét nem rövidítjük Bp-vel. Magyarországi kiadványoknál a „Kiadó” szó elhagyható. (Tehát elegendő: Osiris, Balassi, Európa stb.) A kiadóként gyakran előforduló „University Press” UP-ként rövidítendő. Használható még is a kiadó (Verlag stb.) szó, ha enélkül nem lenne értelme a kiadó nevének.

Kérjük, hogy a hivatkozott szöveg terjedelmét – akár kötetből, akár folyóirattól való – Szerzőink pontosan jelöljék meg az oldalszámok által. Lehetőség van arra is, hogy a szöveg teljes terjedelme mellett az ebből hivatkozott részt egyaránt feltüntessék. Pl.:

Walter, François: A város meghatározásának problémái a 19. századi Európában. *Korall*, 11–12. (2003. május) 183–198, itt: 188–194.

4. Ismételt hivatkozás

Az egyszer már említett műre való ismételt hivatkozás a szerző vezetéknéve és a kötet-, illetve tanulmány rövidített címének (de nem a bibliográfiai adatoknak) megismétlésével, majd vessző után az i. m. kifejezés által történik.

Néhány példa a fentiekre

Önálló kötet:

Burckhardt, Jacob: *Weltgeschichtliche Betrachtungen*. Deutscher Taschenbuch Verlag: München, 1978.; Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris: Budapest, 2000.

Ha olyan kötetre hivatkozunk, amelyet nem az eredeti nyelven, hanem fordításban olvastunk, lehetőség szerint adjuk meg zárójelben az eredetit. Ez a magyar fordításokra természetesen nem vonatkozik. Pl.: Thom, Françoise: *Limba de lemn*. Humanitas: București, 1993. (Eredetiben: *La langue de bois*. Juilliard: Paris, 1987.)

A 20–21. század során újrakiadott, újranymott, lefordított, klasszikusnak számító művek esetében lehetőség szerint tüntessük fel az első megjelenés bibliográfiai adatait, de legalább a címet és az évet. Pl.: Lukács, G.: *Lenin: A Study in the Unity of his Thought*. New Left Books: London, 1970. 2–3. – Lukács György *Lenin. Studie über den Zusammenhang seiner Gedanken* című művének (Bécs, 1924) újabb kiadása (Luchterhand: Neuwied – Berlin, 1967.) alapján készült angol fordítás.

Tanulmánykötetben megjelent cikk:

Sparks, Colin: Media theory after the fall of European communism. Why the old models from East and West won't do any more. In: Curran, James – Park, Myung-Jin (eds.): *De-Westernizing Media Studies*. Routledge: New York – London, 2000. 35–49.; Örkény Antal: A magyar nemzettudat változása az elmúlt évtizedben. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Nemzet a társadalomban*. Teleki László Alapítvány: Budapest, 2004. 7–27.; Szegedy-Maszák, Mihály: *Framing Texts as the Representation of National Character: From Enlightenment Universalism to Romantic Nationalism*. In: Ugyanő (ed.): *National heritage – National Canon*. Collegium Budapest: Budapest, 2001. 107–120.

Sorozatcím, ha van, a cím és alcím után, nem dőlt betűkkel, zárójelben szerepel. Pl.: Óri Péter: *A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783*. (A Központi Statisztikai Hivatal Népeség tudományi Kutatóintézetének kutatási jelentései, 75.) KSH Népeség tudományi Kutatóintézet: Budapest, 2003.

Folyóiratcikkek:

Mivel a folyóiratok a legkülönbözőbb számozási módszereket használják, célszerű ezekhez oly módon idomulni, hogy a lapszám az adott folyóirat

számozási logikáján belül, egyértelműen visszakereshető legyen. A *Regio* nem kívánja a visszakereshetőséget azáltal nehezíteni, hogy minden folyóirat-hivatkozásra egyetlen stílust erőltet, de bizonyos típusokat az alábbi példák szerint mégis meghatározni igyekeznek. Olyan folyóiratban, ahol az éven belüli számozással adják meg a lapszámot, kötetszám, folyamatos számozás nélkül (ilyen pl. maga a *Regio* is). Pl.: Bottoni, Stefano: A sztálini „kis Magyarország” megalakítása (1952.) *Regio*, 2003. 3. 89–126.

Az év és a kötet, azon belül a szám megadásával megadott folyóiratcikk:

Boyle, M.: Building a communicative democracy: the birth and death of citizen politics in East-Germany. *Media, Culture and Society*, 1994, 16 (2). 183–215.

Kötetszámmal, folyamatos számozással és dátummal megadott folyóiratszám:

Iordachi, Constantin – Trencsényi Balázs: A megújulás esélyei: a román történetírás tíz éve (1989–1998). *Replika*, 41–42. (2000. november) 165–194.; Virág Gábor: A kultúra anyagi alapja és lehetőségei a kishegyesi kommunában. *Új Symposion*, 66 (1970. október 23.)

Csak dátummal (pl. év, évszak) való hivatkozás:

Said, Edward W.: Invention, Memory and Place. *Critical Inquiry*, Winter 2000. 175–192.; Magyarics Tamás: Nagy Britannia Közép-Európa politikája 1918-tól napjainkig. II. rész. *Pro Minoritate*, 2002, ősz. 61–96.

Napilap, illetve a megjelenés napja szerint azonosítható folyóirat esetében:

Tolnai Ottó: Győztünk! *Napló*, 1990. december 12. 10.

SZÁMUNK SZERZŐI

BANGÓ JENŐ, szociológus,
Eupen (Belgium), a Katholische Fachhochschule (Aachen) nyugalmazott professzora

BERGER ÁGNES, szociológus,
Berlini Magyar Intézet

JULIANE BRANDT, történész,
Berlin, Humboldt Egyetem, Történettudományi Intézet,
Kelet-Közép-Európa Történeti Tanszék

MORITZ CSÁKY, történész, egyetemi professzor,
Bécs, Osztrák Tudományos Akadémia, Színház- és Kultúratudományi Komisszió; Graz, Karl Franzens Egyetem, Történettudományi Intézet

HELTAI GYÖNGYI, kulturális antropológus,
Budapest

HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN, szociológus,
Budapest, ELTE Társadalomtudományi Kar,
Történeti Szociológia Tanszék

LAJTAI L. LÁSZLÓ, történész, PhD-hallgató,
Budapest, ELTE Atelier Magyar-Francia Társadalomtörténeti Tanszék

PÁL JUDIT, történész,
Kolozsvár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem,
Történelem-Filozófia Kar, Újkori Történelem Tanszék

VARGA SZABOLCS, főiskolai tanársegéd,
Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola

SZÁZADVÉG

ÚJ FOLYAM 36. SZÁM

KORESZMÉK

Huszár Ákos: Civil társadalom és kritikai elmélet

Michael Wälzer írása a civil társadalomról

TOLLFORGATÓK

Klestenitz Tibor: A „sajtóapostolok.” A Katolikus Sajtóegyesület és az egyházi elit oszloposodási törekvései a századelőn.

Kristóf Luca: Közéleti értelmiség és hírnév

Csurgó Bernadett: Híres író-írói hírnév. Reputáció és hatalom a jelenkori magyar irodalmi életben

KOMMUNITARIZMUS-VITA

Tallár Ferenc: Radikális konzervativizmus?

Turonyi Zoltán: A természetjog mint mérce szükségessége

Babarczy Eszter írása

SZÁZADVÉG-SZÖVEGELŐ

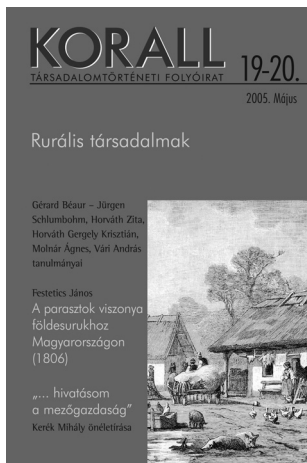
Balázs Zoltán és Bódy Zsombor beszélgetett Jelenits Istvánnal

Századvég Kiadó, 1037 Budapest, Nagybátonyi u. 8–10.

www.szazadveg.hu

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

TANULMÁNYOK

Takács Erzsébet: Egy vita története.

A szociológusok és történészek viszonya
a fin de siècle Franciaországban

Majtényi György: Az értelmezés hatalma és a hatalom értelmezése

Az 1945 utáni társadalomtörténet fogalmi nyelvéről

RURÁLIS TÁRSADALMAK

„...hivatásom a mezőgazdaság” *Kerék Mihály önéletrajza*

Gérard Béaur–Jürgen Schlumbohm: A rurális társadalmak problémája a német és francia történetírásban

Vári András: Angol játék a magyar gyepen

A Magyar Gazdasági Egyesület előtörténete

Horváth Zita: A Zala megyei parasztság helyzete

a 18. században az úrbérrendezés forrásainak tükrében

Horváth Gergely Krisztián: Társadalmi és gazdasági hierarchia a dikális adórendszerben Moson vármegye adókulcs-tervezete (1838)

Molnár Ágnes: Alkalmazkodó polgárosodás: a paraszti társadalom átalakulásának egy lehetséges útja a 20. század folyamán

A kiskanizsai „sáskák” példája

FORRÁSOK ÉS OLVASATOK

Festetics János: A parasztlak viszonya földesurukhoz Magyarországon (1806)

FOLYÓIRATSZEMLE

Szekeres András: Van-e még mikrotörténelem?

A Quaderni storici három évfolyamáról (2001–2003)

KÖNYVEK

Alan R. H. Baker: Fraternity among the French Peasantry Sociability and Voluntary Associations in the Loire Valley, 1815–1914

– *Kiss Zsuzsanna*

Együttélés és kirekesztés. Zsidók Zala megye társadalmában 1919–1945

– *Csiki Tamás*

Rainer M. János (szerk.): Múlt századi hétköznapiak

– Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról

– *Havadi Gergő*

Pető Andrea (szerk.): Társadalmi nemek képe és emlékezete

Magyarországon a 19–20. században

– *Bokor Zsuzsa*

REGIO

ALAPÍTOTTA 1990-BEN

Írók Szakszervezete Széphalom Könyvműhely

Tóth László

ELŐFIZETHETŐ

Magyarországon a szerkesztőségben fizethető elő a folyóirat.
Magyarországról külföldre megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi
Vállalatnál: 1389 Budapest, Pf. 49. Lapexport.

ÁRA: 760 Ft

Előfizetési díj egy évre: 3040 Ft
(Az árak a postaköltséggel együtt értendők.).

Megjelenik: évente négyszer

ISSN 0865-557X

MEGRENDELEM
a REGIO – Kisebbség, Politika, Társadalom –
című negyedévenként megjelenő folyóirat

..... számait példányban

Előfizetési díj: 760 Ft/db
vagy 3040 Ft/egy évre, postaköltséggel együtt.

Valamint kérem a prémiumkínálat keretében a számokat
hozzácsatolni. Az előfizetési díjat átutalással, csekken, utánvétellel egyenlí-
tem ki. (A választott mód aláhúzendő).

Név

Pontos cím

.....

Dátum Aláírás

Információ: Teleki László Intézet, tel.: 391-5726, fax: 391-5759,
e-mail: zs.domok@tla.hu

REGIO

A review of studies on minorities, politics and society

Volume 16, 2005, No. 1

STATE LANGUAGE AND FRONTIER IN NINETEENTH-CENTURY HUNGARY

JUDIT PÁL
The issue of official language in mid-nineteenth century Transylvania 3

GERGELY KRISZTIÁN HORVÁTH
Passport policy on the Austro-Hungarian frontier in the first half
of the nineteenth century. Experiences in Moson county 27

PERIODS AND OPERETTAS

MORITZ CSÁKY
Operettas around the 1900s as seen by the cultural historian 53

GYÖNGYI HELTAI
Friendship making by operetta. Principles and practice
of inter-ethnic representation in “socialist operetta” 71

NATION AND MINORITY IN THE EUROPEAN UNION

JENŐ BANGÓ
From ethno-cultural identity to regional identity: Germans in Belgium 97

ÁGNES BERGER
Hungarian national identity and EU accession. A qualitative analysis based
on a set of interviews with Hungarian co-workers of multinational firms 114

REVIEW

LÁSZLÓ L. LAJTAI
The historicity of national school history. Ducreux, Marie-Élizabeth (éd.):
Histoire et Nation en Europe centrale et orientale XIXe-XXe siècles 127

JULIANE BRANDT
Everyday life in schools and national integration in Hungary, 1867–1914.
Joachim von Puttkamer: *Schulalltag und nationale Integration in Ungarn* 134

SZABOLCS VARGA
Dénes Sokcsevits: *The Hungarian past according to Croatsians* 139

JULIANE BRANDT
New challenges to the research of South-Eastern Europe in Germany.
The Freiburg conference of the Südosteuropa-Gesellschaft (Münich) 143

BOOK REVIEWS